

530 20
574

1914

ΨΥΧΟΛΟΓΙΑ ΕΜΠΕΙΡΙΚΗ

ΠΡΟΣ ΧΡΗΣΙΝ
ΤΩΝ ΓΥΜΝΑΣΙΩΝ ΚΑΙ ΔΙΔΑΣΚΑΛΕΙΩΝ

ΥΠΟ

ΑΡΙΣΤΕΙΔΟΥ Κ. ΣΠΑΘΑΚΗ

Διδάκτορος τῆς Φιλοσοφίας καὶ Καθηγητῆς ἐν τῇ Ῥιζαρείῳ Σχολῇ
καὶ τῷ Ἀρχαίῳ Παιδαγωγείῳ.

ΕΚΔΟΣΙΣ ΤΕΤΑΡΤΗ

ἘΒΒΕΛΤΙΩΜΕΝΗ ΚΑΙ ΕΠΗΥΞΗΜΕΝΗ

ΜΕΤΑ 4 ΦΥΣΙΟΓΝΟΜΙΚΩΝ ΕΙΚΟΝΩΝ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΚΟΥΣΟΥΔΙΝΟΥ ΚΑΙ ΑΣΑΝΑΣΙΑΔΟΥ
ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΝ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟΝ
ΚΑΡΑ ΤΩ ΚΑΠΙ ΤΩΝ ΕΤΙΩΝ ΟΙΚΟΔΟΡΩΝ

—
1890

11141

ΨΥΧΟΛΟΓΙΑ ΕΜΠΕΙΡΙΚΗ

ΠΡΟΣ ΧΡΗΣΙΝ ΤΩΝ ΓΥΜΝΑΣΙΩΝ ΚΑΙ ΔΙΔΑΣΚΑΛΕΙΩΝ

ΥΠΟ

ΑΡΙΣΤΕΙΔΟΥ Κ. ΣΠΑΘΑΚΗ

Διδάκτορας τῆς Φιλοσοφίας καὶ Καθηγητοῦ ἐν τῇ Ῥιζαρίῳ Σχολῇ
καὶ τῇ Ἀρσακείῳ Παρθενωγαλείῳ.

ΕΚΔΟΣΙΣ ΤΕΤΑΡΤΗ

ΕΒΒΕΛΤΙΩΜΕΝΗ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΖΗΜΜΕΝΗ

ΜΕΤΑ 4 ΦΥΣΙΟΓΝΩΜΙΚΩΝ ΕΙΚΟΝΩΝ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

ΚΑΤΑΣΤΗΜΑΤΑ ΚΟΥΣΟΥΔΙΝΟΥ ΚΑΙ ΑΘΑΝΑΣΙΑΔΟΥ

ΠΑΡΑ ΤΩΙ ΝΑΒΙ ΤΩΝ ΑΓΙΩΝ ΘΕΟΔΩΡΩΝ

—
1890

Πᾶν ἀντίτυπον, μὴ φέρον τὴν ἰδιόχειρον ὑπογρα-
φὴν τοῦ συγγραφέως, καταδιώκεται κατὰ τὸν νόμον
ὡς κλοπιμαῖον.

Α. Σοφιάδης

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Οὐδείς ἀμφιβάλλει ὅτι τὸ ζήτημα περὶ ψυχῆς, τῆς ἀποτελούσης τὸ οὐσιωδέστερον μέρος τοῦ ἀνθρώπου, ὅσῳ σπουδαιότερον εἶναι, τοσούτῳ καὶ δυσχερέστατον ἀποβαίνει εἰς τὸν ἐπιχειροῦντα νὰ ἐξετάσῃ αὐτὴν ἢ τὰ κατ' αὐτήν. Τούτου ἕνεκα ἄπειρα ἐγράφησαν περὶ αὐτῆς ἀπὸ Ἀριστοτέλους ἤδη καὶ ἐφεξῆς καὶ ποικίλαι γνῶμαι ἐξηνέχθησαν ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῆς σήμερον.

Ἡμεῖς, εἰ καὶ φρονοῦμεν ὅτι τὰ τῆς ψυχῆς εἰσέτι δὲν ἐξηκριβώθησαν εἰς βαθμὸν, μηδεμίαν ἐπιτρέποντα ἀμφιβολίαν, καὶ ὅτι ἡ ψυχολογικὴ ἐπιστήμη εἰσέτι δὲν ἐξήνεγκε τὸν τελευταῖον περὶ αὐτῆς λόγον, οὐδὲ μέλλει ποτὲ νὰ ἐκφέρῃ, καθ' ὅσον «ψυχῆς πέρατα (ὡς ὀρθῶς ἀποφαίνεται ὁ Ἡράκλειτος) οὐκ ἂν ἐξεύροι ὁ πᾶσαν ἐπιπορευόμενος ὁδὸν οὕτω βαθὺν λόγον ἔχει», ὅμως παραδεχόμεθα ὅτι ἐκεῖνοι τῶν ψυχολογησάντων προσήγγισαν μᾶλλον εἰς τὴν ἀλήθειαν ὅσοι ἐξήτασαν καὶ ἠρεύνησαν τὴν ψυχὴν οὐ μόνον ἐμπεριρικῶς, ἤτοι ἐκ τῶν ἐνεργειῶν αὐτῆς, ὧν καθ' ἡμέραν πείραν λαμβάνομεν, ἀλλὰ καὶ ἐν συναφείᾳ μετὰ τοῦ ἑτέρου συστατικοῦ τοῦ ἀνθρώπου, τουτέστι τοῦ σώματος, μεθ' οὗ εὐρίσκεται ἰσοβίως στενώτατα συνδεδεμένη καὶ ἐν ἀμοιβαίᾳ ἀλληλεπιδράσει. Τούτου ἕνεκα ἐν τῇ συντάξει τοῦ παρόντος ἐγχειριδίου τῆς Ἐμπεριρικῆς Ψυχολογίας μετὰ τῶν τελευταίων τούτων συνετάχθημεν, φροντίσαντες ἐπιμελῶς ὅπως ἀποφύνομεν ἀυφοτέρους τοὺς σκοπέλους τοῦ τε ὑλισμοῦ (Materialism), τοῦ ἐκσωματοῦντος τὸ πνεῦμα, τουτέστι τοῦ ἀποδίδοντος τὰ πνευματικὰ φαινόμενα εἰς τὴν λειτουργίαν τῶν ὁρῶνων τοῦ σώματος, καὶ τοῦ πνευματισμοῦ (Spiritualism), τοῦ ἐκπνευματοῦντος τὸ σῶμα, τουτέστι τοῦ θεωροῦντος τὸ σῶμα ὡς ἀπλοῦν φαινόμενον καὶ προῖδν τῶν λειτουργιῶν τοῦ πνεύματος.

Ἐν τῷ παρόντι ψυχολογικῷ ἐγχειριδίῳ παρελάβομεν ὅ,τι ὀρθὸν καθ' ἡμᾶς εὐρομεν ἐν ταῖς τῶν ἄλλων ψυχολογικαῖς συγγραφαῖς καὶ μάλιστα τοῦ διασήμου Γερμανοῦ J. Beck, εἰς οὐδενὸς ὅμως φιλοσόφου ἀποκλει

στικῶς τὸ ψυχολογικὸν ἄρμα προσεκολλήθημεν διὰ δύο λόγους, τὸ μὲν διὰ ν' ἀποφύγωμεν τὸν κίνδυνον τῆς διαστροφῆς πολλῶν ἤδη βεβαιωμένων καὶ ὑπὸ τῶν πλείστων παραδεδεγμένων ψυχολογικῶν ἀληθειῶν, ὡς ἐκ τῆς τάσεως τῶν φιλοσόφων τοῦ νὰ βιάζωσι τὰ πάντα, ἐπομένως καὶ τὰ περὶ ψυχῆς, νὰ προσαρμολογῶνται πρὸς τὸ ἑαυτῶν φιλοσοφικὸν σύστημα, ὅπερ νομίζουσι μὲν ὡς ὀρθόν, ἀποδείκνυται δὲ κατόπιν ἢ ἐν τοῖς καθόλου ἢ ἐν τοῖς καθ' ἕκαστα ἐσφαλμένοι· τὸ δέ, διότι φρονοῦμεν ὅτι οἱ ἐν τοῖς Γυμνασίοις καὶ Διδασκαλείοις διδασκόμενοι μαθηταὶ (δὲ οὐκ προῶρισται καὶ τὸ παρὸν βιβλίον) «πρέπει νὰ ἴστανται μακρὰν τοῦ τῶν φιλοσοφικῶν συστημάτων ἀγῶνος», ὡς ὀρθῶς λέγει ὁ περιώνυμος φιλόλογος καὶ παιδαγωγὸς H. Bonitz.

Καὶ ταῦτα μὲν καθόλου περὶ τε τοῦ ἀντικειμένου τῆς Ἐμπειρικῆς Ψυχολογίας καὶ τῆς συντάξεως αὐτῆς ὡς πρὸς δὲ τὰ καθ' ἕκαστον τῶν ἐν αὐτῇ περιεχομένων καὶ τοῦ λεκτικοῦ χαρακτῆρος τοῦ βιβλίου, λέγομεν ὅτι ἐν αὐτῷ περιορίσθημεν μὲν εἰς τὴν σύντομον ἐξέτασιν τῶν κυριωτέρων καὶ μᾶλλον ὀρισμένων ἐκφάνσεων τῆς ψυχῆς, ἐξηνέγκαμεν δὲ ταύτας οὐ μόνον σαφῶς καὶ ὅσον οἶόν τε εὐλήπτως, ἀλλὰ καὶ ἐπὶ τὸ αὐθεντικώτερον ἢ δογματικώτερον, τὸ μὲν συμμορφούμενοι πρὸς τὰς νομοθετικὰς διατάξεις τῶν τῆς Ἑσπερίας Εὐρώπης Γυμνασίων, παρ' οἷς εἶναι εἰσνηγμένη ἡ τῆς Ψυχολογίας διδασκαλία, τὸ δὲ συμφωνοῦντες πρὸς τὴν γνώμην τῶν διασημοτέρων φιλοσόφων, φιλόλογων καὶ παιδαγωγῶν, οἵτινες φρονοῦσιν ὅτι αἱ ἐν τοῖς Γυμνασίοις καὶ τοῖς Διδασκαλείοις μεταδιδόμεναι εἰς τοὺς μαθητὰς γνώσεις πρέπει νὰ ἦναι στοιχειώδεις καὶ ὅσον οἶόν τε θετικαί, ἢ δὲ τούτων ἐκφορὰ πρέπει νὰ ἦναι μᾶλλον δογματικὴ, τῆς συζητικῆς ἀρμοζούσης εἰς τοὺς ἐν τοῖς Πανεπιστημίοις σπουδάζοντας.

Τελευτῶντες εὐχόμεθα ὅπως τὸ παρὸν βιβλίον ἀποβῆ χρήσιμον τῇ σπουδαζούσῃ νεότητι, τυγχάνον ἐν τῇ νεῇ αὐτοῦ βεβελιωμένῃ καὶ ἐπνυξημένῃ τετάρτῃ ἐκδόσει τῆς αὐτῆς εὐμενοῦς ὑποδοχῆς, οἷας ἔτυχε καὶ ἐν ταῖς τρισὶ πρώταις ἐκδόσεσιν.

Ἐν Ἀθήναις, τῇ 20 Αὐγούστου 1890.

ΑΡΙΣΤΕΙΔΗΣ Κ. ΣΠΑΘΑΚΗΣ.

ΨΥΧΟΛΟΓΙΑ ΕΜΠΕΙΡΙΚΗ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

§ 1. *Περὶ τῆς ἐννοίας καὶ τῶν πηγῶν τῆς ψυχολογίας.*

Ψυ *χολογία* καλεῖται ἡ ἐπιστήμη, ἣτις πραγματεύεται περὶ τῆς ψυχῆς καθόλου. Αὕτη, καθ' ὅσον μὲν ἐξετάζει τὴν ψυχὴν κατὰ τὴν ἐσωτερικὴν αὐτῆς οὐσίαν, καλεῖται *μεταφυσικὴ ψυχολογία*, καθ' ὅσον δ' ἐξετάζει αὐτὴν κατὰ τὰς ἐξωτερικὰς αὐτῆς ἐκφάνσεις, ἥτοι κατὰ τὰς διαφόρους ἐν τῷ ἀνθρωπίνῳ βίῳ ἐνεργείας, ὧν πεῖραν λαμβάνομεν, καλεῖται *ἐμπειρικὴ ψυχολογία*, περὶ ἧς ἐνταῦθα πρόκειται.

Κυριωτάτη πηγὴ τῆς ἐμπειρικῆς ψυχολογίας εἶναι ἡ *αὐτογνωσία*, ἥτοι ἡ γνῶσις ἡμῶν αὐτῶν, ἡ προερχομένη μετ' ἐμβριθῆ ἐξέτασιν καὶ ἔρευναν τῆς ψυχικῆς ἡμῶν καταστάσεως ἢ τῶν διαφόρων ἐκφάνσεων καὶ ἐνεργειῶν τῆς ψυχῆς, τῆς ἀποτελούσης, τὸ οὐσιωδέστερον ἡμῶν μέρος. Ἡ αὐτογνωσία ὅμως αὕτη, καθ' ἣν ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἐν ταυτῷ ὑποκείμενον καὶ ἀντικείμενον, τουτέστιν ἐρευνῶν καὶ ἐρευνώμενος, ἀποβαίνει λίαν χαλεπὴ, διὸ καὶ τὸ γινῶθαι σαυτὸν ἀπέτελει παρὰ τοῖς ἀρχαίοις Ἑλλῆσι τὸ ὕψιστον τοῦ ἀνθρωπίνου βίου πρόβλημα καὶ τὴν εὐγενεστάτην τοῦ ἀνθρώπου σπουδὴν. Ἐτεροι πηγαὶ τῆς ψυχολογίας εἶναι ἡ *ἱστορία*, αἱ *βιογραφίαι*, αἱ *ἠθῶν καὶ ἐθίμων περιγραφαί*, αἱ *δικαιτικαὶ ἐκθέσεις* καὶ καθόλου πᾶν ὅ,τι ἀναφέρεται εἰς τὸν χαρακτηρισμὸν τῆς ψυχικῆς τῶν ἀνθρώπων καταστάσεως. Καλοῦνται δὲ ταῦτα πάντα πηγαὶ τῆς

ἐμπειρικῆς ψυχολογίας, καθ' ὅσον, καταδεικνύοντα ἐπαισθητῶς τὰς ποικίλας σκέψεις, διαθέσεις καὶ ἐνεργείας τῶν ἀνθρώπων, παρέχουσιν ἡμῖν ἀφορμὴν ὅπως καταμάθωμεν τὰς ἀφανεῖς καὶ ταῦτα προκαλοῦσας ιδιότητες καὶ δυνάμεις τῆς ψυχῆς ἢ αὐτὴν τὴν ψυχὴν.

§ 2. Περὶ διαιρέσεως τῆς ἐμπειρικῆς ψυχολογίας.

Ἡ ἐμπειρικὴ ψυχολογία διαιρεῖται εἰς τρία μέρη, ὧν τὸ μὲν πρῶτον πραγματεύεται περὶ τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς καθόλου, τὸ δὲ δεύτερον περὶ τῶν ἐκφάνσεων τῆς ψυχικῆς ζωῆς, τὸ δὲ τρίτον περὶ τῶν διαφορῶν καταστάσεων τῆς ψυχικῆς ζωῆς.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟΝ

ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΑΝΘΡΩΠΙΝΗΣ ΖΩΗΣ ΚΑΘΟΛΟΥ.

§ 3. Περὶ τῶν στοιχείων τοῦ ἀνθρώπινου σώματος.

*Ἐκπαλαί τὸν ἀνθρώπον ἐθεώρησαν καὶ ὠνόμασαν μικροκοσμον ἐν τῷ μεγάλῳ κόσμῳ¹. Ἡ ὀνομασία αὕτη εἶναι λίαν ἐπιτυχῆς καὶ δι' ἄλλους μὲν λόγους, μάλιστα δὲ διὰ τοὺς ἐξῆς δύο: πρῶτον, διότι τὰ ὑλικά στοιχεῖα, ἐξ ὧν τὸ ἀνθρώπινον σῶμα συνέστηκεν, εἶναι οἰονεὶ περίληψις τῶν κυριωτέρων στοιχείων τῶν ἐπιγείων δημιουργημάτων, καὶ δεύτερον, διότι ἐν τοῖς θαυμαστοῖς φαινομένοις τοῦ ἐμφύχου σώματος καταφαίνονται ἅπασαι αἱ τῆς φύσεως μορφαὶ ἐν καλλίστῃ ἁρμονίᾳ καὶ τελειότητι. Ὡς αἱ ἀναριθμητοὶ γλῶσσαι ἐμορφώθησαν διὰ τῆς ποικίλης πλοκῆς ὀλίγων φωνητικῶν καὶ γραπτῶν σημείων, ἅπερ τὸ ἀλφάβητον ἀποτελοῦσιν, οὕτω καὶ

¹ Πρβλ. τὸν βίον τοῦ Πυθαγόρου παρὰ Φωτίῳ (βιβλ. σ. 440, 33), Ἀριστοτέλ. περὶ Ψυχῆς (3, 8), Γαλην. (σελ. 362), Φίλωνα (σελ. 673), Mikrokosmos ὑπὸ H. Lotze.

ἡ ἀπειρος πληθὺς τῶν ὑλικῶν σωμάτων συνέστη, ὡς ἡ χημεία διδάσκει, ἐξ ὀλιγίστων σχετικῶς ὑλικῶν στοιχείων, πολλαχῶς μετ' ἀλλήλων συνενωθέντων καὶ συνδυασθέντων. Ἐκ τῶν 69 στοιχείων, ἅτινα ἡ χημεία μέχρι τοῦδε ἀνεκάλυψεν ὡς συστατικὰ τῆς ὑλικῆς φύσεως τῶν τε ὀργανικῶν καὶ ἀνοργάνων ὄντων, τὸ ἀνθρώπινον σῶμα περιλαμβάνει 15, ἧτοι ὀξυγόνον, ἄζωτον, ὕδρογόνον, ἄνθρακα, θεῖον, φωσφόρον, φθόριον, χλώριον, πυρίτιον, σίδηρον, ἀσβέστιον, νάτριον, κάλιον, μαγνήσιον καὶ μαγγάνιον. Τὰ στοιχεῖα ταῦτα, πολλαχῶς συνδυαζόμενα, ἀποτελοῦσι τὸ ἀνθρώπινον σῶμα, καθ' ὃ ὁ ἄνθρωπος ἀνήκει εἰς τὰ ὀργανικὰ τῆς φύσεως ὄντα, ἅτινα διακρίνονται τῶν ἀνοργάνων κατὰ τινὰς ἰδιαζούσας ἐκφάνσεις, ὀργάνωσιν καὶ ζωῆν.

§ 4. Περὶ τῆς σωματικῆς ὀργανώσεως τοῦ ἀνθρώπου.

Σωματικὴ ὀργάνωσις τοῦ ἀνθρώπου καλεῖται τοιαύτη τις διάταξις καὶ συνεργασία τῶν διαφόρων τοῦ σώματος αὐτοῦ μερῶν, οἷα χρησιμεύει πρὸς διατήρησιν οὐ μόνον αὐτῶν τούτων ἰδίᾳ, ἀλλὰ καὶ τοῦ ὅλου σώματος καθόλου. Παρὰ τῷ ἀνθρώπῳ παρατηροῦμεν τὰ οὐσιωδέστατα καὶ κοινὰ γνωρίσματα τῶν ὀργανικῶν ὄντων, καθ' ἃ ταῦτα οὐ μόνον διακρίνονται, ἀλλὰ καὶ καθίστανται ὑπέρτερα τῶν ἀνοργάνων, ἧτοι πάρατηροῦμεν :

α') Ὅτι τὸ ὅλον ἀποτελεῖ τὴν βᾶσιν, καθ' ἣν μορφοῦνται καὶ δι' ἧς συντηροῦνται τὰ μέρη, καὶ δὴ οὕτως ὥστε, ὅταν ταῦτα χωρισθῶσι τοῦ ὅλου, ἢ ὅταν τὸ ὅλον ὡς τοιοῦτον διαταραχθῇ, ἀποσυντίθενται εἰς τὰ ἐξ ὧν συνεστήκασι στοιχεῖα. Τοῦτο δὲν παρατηροῦμεν εἰς τ' ἀνόργανα, ἀφ' ὧν δύναται τις ν' ἀφαιρέσῃ ὅ,τι καὶ ὅσα θέλει μέρη, χωρὶς οὔτε ταῦτα οὔτε τ' ἄλλα νὰ διαταραχθῶσιν ἢ ἀλλοιωθῶσιν οὐσιωδῶς.

β') Ὅτι ὡς πρὸς τὸ ποσὸν τῆς ἔλης, τὸ μέγεθος καὶ τὴν μορφήν ἐπικρατεῖ σταθερὰ τις κανομικήτης, ἧτις δὲν δύναται ἄλλως νὰ ἐξηγηθῇ, εἰμὴ ὡς ἐπενέργεια ἐσωτερικῆς τινος δυνάμεως, οὐ μόνον διαπλαττούσης καὶ διαμορφούσης ἐκ τῶν ἀρ-

χικῶν στοιχείων τὴν ὕλην τῶν διαφόρων τοῦ σώματος μερῶν, ἀλλὰ καὶ ἀρχούσης τῶν διαφόρων τοῦ ὀργανισμοῦ ἐνεργειῶν καὶ διευθυνούσης αὐτὰς πρὸς τινὰ κοινὸν σκοπὸν. Τὸ τοιοῦτο δὲν παρατηροῦμεν εἰς τ' ἀνόργανα, ὧν οὔτε ὁ ὄγκος, οὔτε τὸ μέγεθος, οὔτε ἡ μορφή εἶναι ὄρισμένη καὶ κανονική.

§ 5. Περὶ τῆς σωματικῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου.

Σωματικὴ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου καλεῖται ἡ ἐξ ἐσωτερικῆς τινος αἰτίας προερχομένη διέγερσις καὶ κινήσις τῶν διαφόρων τοῦ ἀνθρωπίνου σώματος μερῶν. Παρὰ τῷ ἀνθρώπῳ παρατηροῦμεν τὰς ἰδιότητες ἐκείνας, αἵτινες διακρίνουσι καθόλου τὰ ζῶντα ὄντα ἀπὸ τῶν μὴ τοιούτων, ἦτοι:

α') Τὴν *διεγερτικότητα*, ἦτοι τὴν ἰκανότητα τοῦ δέχεσθαι ἐπιδράσεις καὶ τὴν δύναμιν τοῦ ἀντενεργεῖν.

β') Τὴν *περιοδικότητα*, καθ' ἣν ἡ ζωὴ ἐν οὐδενὶ σημείῳ τῆς ἐπιγείου αὐτῆς διαρκείας παρίσταται καὶ διατυπώται τελεία καὶ ἀπηρτισμένη, ἀλλ' εὐρίσκεται ἐν διηνεκεῖ ῥοτῇ, ἔχουσα ἐν ἐκάστη χρονικῇ περιόδῳ ὄρισμένον βαθμὸν καὶ εἶδος ἀναπτύξεως (ἦτοι, ἄλλο ἐν τῇ παιδικῇ ἡλικίᾳ, ἄλλο ἐν τῇ ἀνδρικῇ καὶ ἄλλο ἐν τῇ γεροντικῇ).

γ') Τὴν *συγκεντρικότητα*, καθ' ἣν ἀπασαί αἱ ποικίλαι ἐνεργεῖαι καὶ διαδοχικαὶ μεταβολαὶ τοῦ σώματος, συνενούμεναι ὑπὸ ἐσωτερικῆς τινος δυνάμεως, ἀποτελοῦσιν ἓνα ὅλοσχερῆ ὀργανισμόν.

§ 6. Περὶ ζωτικῆς δυνάμεως καθόλου.

Ζωτικὴ δύναμις ἢ ψυχὴ (ἐν εὐρυτάτῃ σημασίᾳ τῆς λέξεως λαμβανομένης) καλεῖται ἡ ἐσωτερικὴ ἐκείνη δύναμις ἢ ἀρχή, ἐφ' ἧς στηρίζεται ἡ τε ὀργάνωσις καὶ ζωὴ παντὸς ὀργανικοῦ ὄντος¹.

¹ Πρὸς τὸ περὶ Ψυχῆς σύγγραμμα τοῦ Ἀριστοτέλους, ὅστις ψυχὴν ἀποδίδει οὐ μόνον εἰς τὰ ζῶα, ἀλλὰ καὶ εἰς τὰ φυτά, λέγων· «ἔοικε δὲ καὶ ἡ ἐν τοῖς φυτοῖς ἀρχὴ ψυχῆ τις εἶναι (1, 5).

Ἡ ζωτικὴ δύναμις ἢ ἡ ψυχὴ παρὰ τοῖς διαφόροις ὀργανικοῖς οὐσι παρίσταται διάφορος κατὰ τε εἶδος καὶ οὐσίαν. Καὶ παρὰ μὲν τοῖς φυτοῖς παρίσταται ὡς συμπεφυρμένη μετὰ τῆς ὕλης καὶ χρησιμεύουσα μόνον πρὸς θρέψιν αὐτῶν καὶ μόρφωσιν (φυτικὴ ζωὴ)· παρὰ δὲ τοῖς ἀλόγοις ζώοις παρίσταται ὡς συνημμένη μὲν ἀχωρίστως μετὰ τοῦ σώματος, παρέχουσα δὲ αὐτοῖς πρὸς τῆ θρεπτικῆ καὶ αὐξητικῆ ἰκανότητι τὴν αἰσθησθαι καὶ τὴν κίνησιν καὶ ἐκεῖνα τῶν ψυχικῶν φαινομένων, ὅσα συνάπτονται στενώτατα μετὰ τοῦ σώματος (ζωικὴ ζωὴ)· παρὰ δὲ τοῖς ἀνθρώποις παρίσταται διακεκριμένη ἀπὸ τοῦ σώματος ὡς οὐσία πνευματικὴ καὶ καθιστῶσα μὲν δυνατὰς τὰς ἀνωτέρω ὑλικὰς ἐνεργείας¹, παρέχουσα δὲ εἰς αὐτοὺς τὸν νοῦν καὶ τὸν λόγον (ψυχικὴ ζωὴ)². Ἐπειδὴ δὲ ἐκάστη ἀνωτέρα βαθμὶς τῶν τριῶν ὀργανικῶν τάξεων περιλαμβάνει ἐν ἑαυτῇ καὶ τὰς κατωτέρας, ἔπεται ὅτι ὁ ἄνθρωπος, ὁ περιλαμβάνων ἀπάσας τὰς τάξεις τὰς τε φυτικὰς καὶ τὰς ζωϊκὰς, εἶναι τὸ ἄνθος τοῦ μεγάλου ὀργανισμοῦ τῆς φύσεως, ἢ δὲ ψυχὴ αὐτοῦ εἶναι ὁ τούτου καρπός, ὁ ἐνέχων τὸ σπέρμα ζωῆς ἀνωτέρας καὶ καθαρῶς πνευματικῆς.

¹ Πρβλ. καὶ Ἀριστοτ. περὶ ψυχ. 2,4.

² Τοιοῦτόν τι δοξάζει ὁ τε Ἀριστοτέλης (Περὶ τὰ ζῶα ἱστορ. 1, α) καὶ ὁ φιλοσοφικώτατος τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας Γρηγόριος ὁ Νύσσης, ὅστις, ἐξηγῶν τὰ κατὰ τὴν Ἀγίαν Γραφὴν κοσμογονικά, λέγει τάδε (περὶ Ψυχ. 205): «Ὁδῶ τινι καὶ τάξεως ἀκολουθία πρὸς τὴν ἀνθρωποποιίαν ὀρμησαὶ τὸ θεῖον διηγεῖται ὁ λόγος. Ἐπειδὴ γάρ συνέστη τὸ πᾶν, καθὼς ἡ ἱστορία φησὶν, οὐκ εὐθύς δὲ ὁ ἄνθρωπος ἐν τῇ γῆ γίνεται, ἀλλὰ τούτου μὲν ἢ τῶν ἀλόγων προηγῆσατο φύσεις, ἐκείνων δὲ τὰ βλαστήματα. Δείκνυσιν, οἶμαι, διὰ τούτων ὁ λόγος, ὅτι ἡ ζωτικὴ δύναμις ἀκολουθία τινὶ καταμίγνυται φύσει, πρῶτον μὲν τοῖς ἀναισθητοῖς ἐνδύνουσα, μετὰ τοῦτο δὲ ἐπὶ τὸ αἰσθητικὸν προΐουσα, εἴθ' οὕτως πρὸς τὸ νοερόν τε καὶ λογικὸν ἀναβαίνουσα». Πρβλ. καὶ Νεμεσ. περὶ φυσ. ἀνθρ. 1, 11 κτλ.

§ 7. Περὶ τῆς ψυχῆς τοῦ ἀνθρώπου.

Ψυχὴ (ἐν τῇ στενωπότητι καὶ συνήθει τῆς λέξεως σημασίᾳ) λέγεται ἢ ἐν τῷ ἀνθρώπῳ ἀυθυπόστατος, αἴθλος, ἀφθαρτος καὶ ἀθάνατος ἐκείνη οὐσία, ἐφ' ἧς στηρίζονται καὶ διενεργοῦνται τὰ διάφορα φαινόμενα τῆς τε ἐξωτερικῆς καὶ ἐσωτερικῆς αὐτοῦ καταστάσεως¹. Ἡ ψυχὴ καλεῖται καὶ πνεῦμα, ὅταν θεωρηθῆται ὡς ἐνεργοῦσα καθ' ἑαυτὴν, ἥτοι ἀνεξαρτήτως τοῦ σώματος.

Ὅτι ἡ ψυχὴ εἶναι οὐσία ἀυθυπόστατος ἥτοι ἔχει ἰδίαν ὑπόστασιν, μὴ ἐξαρτωμένης τῆς ὑπάρξεως αὐτῆς ἐκ τῆς τοῦ σώματος, ἀποδεικνύεται α') ἐκ τοῦ ὅτι ἐν πάσῃ αὐτῆς πνευματικῇ ἐνεργείᾳ εὐρίσκει καὶ αἰσθάνεται ἑαυτὴν ὡς τι διάφορον οὐ μόνον τῶν ἐξωτερικῶν ὄντων καὶ τοῦ ἑαυτῆς σώματος, ἀλλὰ καὶ τῶν ἰδίων αὐτῆς ἐνεργειῶν β') ἐκ τοῦ ὅτι ἐν πάσῃ μεταβολῇ τῶν ἐσωτερικῶν αὐτῆς καταστάσεων καὶ ἐνεργειῶν εὐρίσκει καὶ αἰσθάνεται ἑαυτὴν ὡς τὴν αὐτὴν οὐσαν, καὶ ἀμετάβλητον κατ' οὐσίαν διαμένουσαν γ') ἐκ τοῦ ὅτι εὐρίσκει καὶ αἰσθάνεται ἑαυτὴν ὡς ἀφ' ἑαυτῆς ἐνεργοῦσαν, καὶ ἐπομένως ὑπεύθυνον τῶν ἑαυτῆς πράξεων.

Ὅτι ἡ ψυχὴ δὲν εἶναι οὔτε μέρος τοῦ σώματος οὔτε ἐν γένει οὐσία ὑλική, ἀποδεικνύεται α') ἐκ τοῦ ὅτι ἐν τῇ διηνηκεῖ ῥοῇ καὶ μεταβολῇ τοῦ σώματος εὐρίσκει καὶ αἰσθάνεται ἑαυτὴν ἀείποτε τὴν αὐτὴν οὐσαν κατ' οὐσίαν καὶ τηροῦσαν τὴν συνείδησιν τῶν ὅσων ἀντελήφθη μετὰ τοῦ ῥίνετος σώματος, τοῦ μετὰ τινα ἔτη περιοδικῶς τελείως ἀνακαινιζομένου β') ἐκ τοῦ ὅτι διχόσταται πολλάκις πρὸς τὸ σῶμα καὶ ἀνέχεται τὴν τούτου καταστροφὴν, ὅσάκις αἰσθάνηται αὐτὸ κωλύον τὴν ἐπίτευξιν ἰδανικῶν σκοπῶν γ') ἐκ τοῦ ὅτι δύναται νὰ ἐνεργήσῃ ἀφ' ἑαυτῆς, ἄνευ ἐξωτερικοῦ τινος ἐρεθισμοῦ, καὶ

¹ «Ἐπειδὴ δὲ δύο διαφοραῖς ὀρίζονται μάλιστα τὴν ψυχὴν, κινήσει » τε τῇ κατὰ τὸν ὅρον, καὶ τῷ νοεῖν καὶ τῷ κρίνειν καὶ αἰσθάνεσθαι κτλ». (Ἄριστ. περὶ Ψυχ. 3, 3).

δύναται νὰ στραφῆ πρὸς ἑαυτήν, ἥτοι νὰ καταστήσῃ ἑαυτὴν ἀντικείμενον τῆς προσοχῆς αὐτῆς, ὅπερ δὲν ἤθελε κατορθωθῆ, ἂν ἡ ψυχὴ ἦτο μέρος τοῦ σώματος ἢ οὐσία ὕλική· δ') ἐκ τοῦ ὅτι σχηματίζει ἐννοίας καὶ μορφώνει ἰδέας (οἷα ἡ περὶ τιμῆς, δικαιοσύνης κτλ.), μηδεμίαν σχέσιν πρὸς τὴν ὕλην ἐχούσας, ὅπερ οὐδέποτε ἤθελε κατορθώσει, ἂν ἦτο ὕλική· διότι ἡ ὕλη μόνον ὕλικὰ φαινόμενα παράγει.

Ὅτι ἡ ψυχὴ εἶναι ἀφθαρτος (ἥτοι δὲν ἐξαφανίζεται) καὶ ἀθάρατος (ἥτοι διατηρεῖ καὶ μετὰ θάνατον τὴν προσωπικότητα αὐτῆς μετὰ συνειδήσεως καὶ βουλήσεως), ἀποδεικνύεται α') ὀντολογικῶς, ἐκ τοῦ ὅτι αὐτὴ εἶναι ἀπλή, ἥτοι δὲν συνίσταται ἐκ μερῶν. Ἡ δὲ ἀπλότης τῆς ψυχῆς ἀποδεικνύεται οὐ μόνον ἐκ τοῦ ἄσωμάτου αὐτῆς καὶ αὐλοῦ, ἀλλὰ καὶ ἐκ τοῦ ὅτι, ἂν ἡ ψυχὴ δὲν ἦτο ἀπλή, ἥτοι ἐνιαία τις δύναμις ἢ ἀμέριστος μονάς, ἦτο ἀδύνατον νὰ διανοῆται, ἥτοι νὰ συλλέγῃ τὰς ποικίλας παραστάσεις (τὸ πολλαπλοῦν) καὶ ἐπεξεργαζομένη νὰ συγκεντροῖ αὐτὰς εἰς ἐν σημεῖον ἢ μίαν ἐννοίαν καὶ ἰδέαν. Ἀπλή δὲ οὖσα ἡ ἐνοειδὴς καὶ ἀμερῆς ἡ ψυχὴ, δὲν ὑπόκειται εἰς ἀποσύνθεσιν, ἐπομένως διαμένει ἀφθαρτος· β') τελεολογικῶς, ἐκ τοῦ ὅτι εἶναι ἐπιδεκτικὴ ἀτελευτήτου ἀναπτύξεως καὶ ἐφίεται ἀείποτε μείζονος τελειοποιήσεως καὶ εὐδαιμονίας. Τοῦτο δὲ ἤθελεν εἶναι οὐ μόνον ἀνόητον, ἀλλὰ καὶ λίαν σκληρόν, ἂν μὴ ἐν ἐτέρα ζωῇ ἤθελον πληρωθῆ αἱ τοιαῦται τῆς ψυχῆς τάσεις καὶ ἐπιθυμίαι, ὅπερ προϋποτίθησι τὴν καὶ μετὰ θάνατον διάρκειαν τῆς ψυχῆς· γ') ἠθικῶς, ἐκ τοῦ ὅτι ἡ ψυχὴ αἰσθάνεται ἀπόλυτόν τινα, τουτέστιν ὑπεράνω πάσης ἀπαιτήσεως τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου ἱστάμενον ἠθικὸν νόμον, ἀπαιτοῦντα τὴν ἐκτέλεσιν τοῦ ἀγαθοῦ, θυσιαζομένης ἐν ἀνάγκῃ καὶ αὐτῆς τῆς σωματικῆς ζωῆς, τοῦθ' ὅπερ ἤθελεν εἶναι ὅλως ἄσκοπον καὶ ἤθελε καθιστᾶ τὸν ἄνθρωπον τὸ δυστυχέστατον τῶν δημιουργημάτων, ἂν μὴ ἦγεν αὐτὸν πρὸς εὐδαιμονίαν τοιαύτην, ἥτις μόνον ἐν μέλλοντι βίῳ δύναται νὰ ἦναι ἐφι-

κτῆ. Τοῦτο δὲ καθίστησιν ἀναγκαίαν τὴν τε ἀφθαρσίαν καὶ ἀθανασίαν τῆς ψυχῆς¹.

§ 8. Περὶ συνειδήσεως.

Συνείδησις λέγεται ἡ ἰδιότης τῆς ψυχῆς τοῦ ἐννοεῖν καὶ διακρίνειν ἑαυτὴν καὶ τὰ κατ' αὐτήν, ἢ (ὅπως ἐκφρασθῶμεν εἰκονικώτερον) συνειδήσις εἶναι τὸ ὄμμα τῆς ψυχῆς, δι' οὗ αὕτη οὐ μόνον βλέπει ἑαυτὴν καὶ παρατηρεῖ τὰς διαφορὰς αὐτῆς καταστάσεις καὶ ἐνεργείας, ἀλλὰ καὶ διακρίνει ἑαυτὴν ὡς ἰδιαιτέραν προσωπικότητα (ὡς Ἐγὼ) ἀπὸ παντὸς ἑτέρου ἀντικειμένου. Διὰ τῆς συνειδήσεως ἡ ψυχὴ ἐν πάσῃ μεταβολῇ τῶν ἰδίων αὐτῆς ἐνεργειῶν καὶ καταστάσεων αἰσθάνεται καὶ ἐγνοεῖ ἑαυτὴν ὡς ἐνιατὸν τι καὶ μόνιμον, ἤτοι τὸ αὐτὸ κατ' οὐσίαν διαμένον. Δι' αὐτῆς γινώσκουσα καὶ κρίνουσα ἡ ψυχὴ τὰ περὶ αὐτῆς ἐπιδοκιμάζει ἢ ἀποδοκιμάζει τὰς ἰδίας αὐτῆς σκέψεις καὶ ἀποφάσεις. Ἡ συνείδησις ἄρα ἀποτελεῖ τὸ κέντρον τοῦ ψυχικοῦ βίου ἢ τὴν ἐστίαν πάσης ψυχικῆς ἐνεργείας, ὅποτε καλεῖται καὶ συνειδός².

§ 9. Περὶ τῶν διαφορῶν βαθμίδων τῆς ἀναπτύξεως τῆς συνειδήσεως

Τὸ ἐν τῇ ψυχῇ ἀρχῆθεν ἐνυπάρχον σπέρμα τῆς συνειδήσεως, ὡς πᾶσα ἔμφυτος ἰδιότης, εἶναι ἐπιδεκτικὸν καὶ ἔχει

¹ Τὰ περὶ αὐθυσίας, ἀφθαρσίας, ἀφθάρτου καὶ ἀθανάτου τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς μετηνέγκαμεν ἐνταῦθα ἐκ τῆς μεταφυσικῆς ψυχολογίας, ὅπως ἔχωσι προχείρους τινὰς περὶ τούτων ἀποδείξεις οἱ ἡμέτεροι ἀναγνώσται καὶ οὕτω προφυλάττωνται ἀπὸ τῆς ὀσημέρας ἀξανανομένης λύμης τῶν ὑλιστῶν καὶ τῶν θνητοψύχων.

² Σημειωτέον ὅτι ἡ λέξις συνείδησις χρησιμεύει πολλάκις εἰς δηλωσιν αὐτῆς τῆς γνώσεως ἢ κρίσεως πράγματός τινος (ὡς, ἔχω συνείδησιν τῶν πράξεών μου = γινώσκω καὶ διακρίνω τὰ πράξεις μου).

χρειάν αναπτύξεως. Ἀναπτύσσεται δὲ ἐν τῇ πείρᾳ, τῇ προσ-
 γινομένη ὡς ἐκ τῆς ἀναφορᾶς τοῦ ἐγὼ (ὑποκειμένου) πρὸς τὴν
 ἑαυτοῦ ἀντίθεσιν (ἀντικειμένου), ἥτοι ἀναπτύσσεται διὰ τῆς
 καθ' ἡμέραν ψυχικῆς ἐνεργείας μετὰ τῶν ἐπὶ τὴν ψυχὴν ἐπι-
 δρώντων ἀντικειμένων. Ἡ συνειδήσις λοιπὸν εἶναι τι γιγνώ-
 μενον καὶ ἔχει διαφόρους ἀναπτύξεως βαθμίδας.

Ὁ ἄνθρωπος, βρέφος ὢν, ἀμυδρότατα αἰσθάνεται ἑαυτοῦ
 ὡς ἀτόμου καὶ μάλιστα δύναται νὰ διακρίνη ἑαυτὸν ἀπὸ τῶν
 ξένων αὐτῷ ἀντικειμένων· ἥτοι ὁ ἄνθρωπος κατ' ἀρχὰς δὲν
 δύναται ν' ἀντιλαμβάνηται ἑαυτοῦ ὡς αὐτεπιγινώσκοντος ἐγὼ·
 τούτου ἕνεκα καὶ ἅμα ἀρξάμενος τοῦ λαλεῖν ὀμιλεῖ περὶ ἑαυ-
 τοῦ ὡς περὶ τρίτου προσώπου, λέγων αὐτὸς ἀντὶ ἐγὼ.

Ὅσῳ δὲ ὁ ἄνθρωπος, προοίους τῆς πείρας μετὰ τῆς ἡλι-
 κίας, μακθάνει κάλλιον νὰ διακρίνη τὸ ἐγὼ ἀπὸ τοῦ μὴ ἐγὼ,
 ἥτοι ὅσῳ ἐναργέστερον τὸ αἰεὶ ἐν καὶ κατ' οὐσίαν ἀμετάβλητον
 ὑποκειμένον διαγινώσκει τὴν ἑαυτοῦ ἀντίθεσιν πρὸς τὰ ποι-
 κίλα καὶ μεταβαλλόμενα ἀντικείμενα, ἢ ἄλλως ὅσῳ ἁρμο-
 νικώτερον καὶ κανονικώτερον ἀναπτύσσει ἡ ψυχὴ τὰς ἑαυτῆς
 ἐμφύτους ιδιότητας, τοσούτῳ ὀριστικώτερα καὶ πληρεστέρα
 ἀποβαίνει καὶ ἡ συνειδήσις. Ὅταν ἡ ψυχὴ ὅλως ἑαυτῆς κυ-
 ρία γίνῃ, τουτέστιν ὅταν ἡ ψυχὴ προσκτῆσθαι τελείαν γνώ-
 σιν τῆς περιφερείας τῶν ἑαυτῆς ιδιοτήτων καὶ ἐνεργειῶν, ἔτι
 δὲ τῆς ποικίλης ἀναφορᾶς αὐτῆς πρὸς τε τὸν Θεὸν καὶ τὸν
 κόσμον, τότε ἡ συνειδήσις ἀποβαίνει τελειωτάτη καὶ λέγεται
 αὐτοσυνειδήσις.

Ἡ συνειδήσις εἶναι ἡ πηγὴ τῶν τοῦ ἀνθρώπου διανοημά-
 των, ἅπερ οὗτος ἀναγκάζεται νὰ ἐκφράσῃ διὰ τῆς γλώσσης.
 Τὰ ἄλογα ζῶα, στερούμενα συνειδήσεως, στεροῦνται διανοη-
 μάτων, ἅρα στεροῦνται καὶ γλώσσης· ἢ, ὡς ἀποφαίνεται ὁ
 Lordat, τὰ ἄλογα ζῶα δὲν ὀμιλοῦσι, διότι οὐδὲν ἔχουσι νὰ
 ὀμιλήσωσιν.

§ 10. *Περὶ τῶν θεμελιωδῶν ἐνεργειῶν καὶ δυνάμεων
τῆς ψυχῆς καὶ περὶ ψυχικῆς ζωῆς.*

Ἐκ τῆς συνειδήσεως ἡμῶν αὐτῶν προκύπτει ἡ ἄμεσος βεβαιότης, ὅτι τὸ Ἐγὼ κέκτηται τὴν *ικαρότητα* τοῦ ἐνεργεῖν κατὰ διαφόρους διευθύνσεις. Ἐπειδὴ δὲ πᾶσα ἐνέργεια προϋποτίθῃσι *δύναμιν* τινα¹, καὶ ἐπειδὴ ἡ ψυχὴ εἶναι ἡ σταθερὰ βᾶσις τῶν διαφόρων ἐνεργειῶν, διὰ τοῦτο ἀποδίδομεν εἰς αὐτὴν *διαφόρους δυνάμεις*. Αἱ δυνάμεις ὅμως αὗται κυρίως οὐδὲν ἄλλο εἶναι ἢ *μία καὶ ἡ αὐτὴ* τῆς ψυχῆς δύναμις, ποικίλως ἐκδηλουμένη κατὰ τὰς ποικίλας τῆς ψυχῆς ἐνεργείας καὶ ἐπομένως διάφορα ὀνόματα λαμβάνουσα.

Αἱ διάφοροι διευθύνσεις καὶ ἐνέργειαι ἢ λειτουργίαι τῆς ψυχῆς διαφέρουσι τὸ μὲν κατ' εἶδος, τὸ δὲ κατὰ βαθμὸν.

α') Κατ' εἶδος θεωρούμεναι αἱ λειτουργίαι τῆς ψυχῆς διακρίνονται εἰς *γνωστικὰς, συναισθητικὰς καὶ ὀρεκτικὰς*. Καὶ ἐν μὲν τῷ *γινώσκειν* παρίσταται ἡ ψυχὴ διευθύνουσα τὴν ἐνέργειαν πρὸς τι ἀντικείμενον, ὅπερ ἀναλαμβάνει εἰς τὸ συνειδὸς ἢ διαμορφοῖ καὶ διαπλάττει κατὰ τοὺς ἐν αὐτῇ ἐμφύτους νόμους· ἐν δὲ τῷ *συναισθάνεσθαι* παρίσταται ἡ ψυχὴ ὡς διατεθειμένη εὐαρέστως ἢ δυσαρέστως ἐπὶ τῇ προαγωγῇ ἢ παρακωλύσει τῶν διαφόρων τοῦ ἐγὼ σκοπῶν· ἐν δὲ τῷ *ὀρέγεσθαι* παρίσταται ἡ ψυχὴ ὡς δίδουσα εἰς τὰς ἑαυτῆς ἐνεργείας ὠρισμένην διεύθυνσιν, ἐσωτερικὴν (ἀπόφασις ἢ ἐσωτερικὴ βούλησις) ἢ ἐξωτερικὴν (ἐπιχειρήσις ἢ ἐξωτερικὴ βούλησις), πρὸς πραγμάτων ἢ ἀποφυγὴν παραστάσεώς τινος.

Κατὰ τὰς τρεῖς ταύτας λειτουργίας τῆς ψυχῆς ἀποδίδονται εἰς αὐτὴν τρεῖς θεμελιώδεις δυνάμεις, τουτέστι *γνωστικόν, συναισθητικόν καὶ ὀρεκτικόν*. Αἱ τρεῖς ψυχικαὶ ἐνέργειαι ἢ λειτουργίαι ἀποτελοῦσιν ἐνότητά τινα, διότι, καίπερ δια-

¹ «Πᾶσα κίνησις ἀπὸ τινός ἐστι δυνάμεως» (Νεμεσ. περὶ φυσ. ἀνθρ. 2).

φόρως ἐκδηλούμεναι, οὕτω πως συγγενεῦοις πρὸς ἀλλήλας, ὥστε οὐδεμία αὐτῶν ὑφίσταται καθ' ἑαυτήν, ἀλλ' ἐκάστη ἐμπερικλείει ἀμφοτέρων τῶν ἄλλων τὰ σπέρματα. Οὕτως ὁ ὀργανισμὸς συνασθάνεται καὶ ὀρέγεται, καὶ ὁ συναισθανόμενος ὀργάνισκος καὶ ὀρέγεται, καὶ ὁ ὀρεγόμενος ὀργάνισκος καὶ συναισθάνεται συγχρόνως, καθ' ὅσον ἢ μὲν ὀργάνισκος εἶναι πηγὴ τοῦ συναισθήματος, τὸ δὲ συναίσθημα ἐλαττήριον τῆς ὀρέξεως. Ἡ τοιαύτη ἐνότης τῶν τριῶν λειτουργιῶν τῆς ψυχῆς μαρτυρεῖ τὴν ἐνότητα τῶν τριῶν αὐτῆς δυνάμεων, ὡς ἔφθην εἰπόντες.

Ὡς ἐν παντὶ φυσικῷ ὄντι ὅπως ἐκδηλωθῶσι καὶ ἐνεργήσωσιν αἱ ἐν αὐτῷ λανθάνουσαι δυνάμεις, ἀπαιτοῦνται ἐξωτερικαὶ τινες ἐπιδράσεις (ὡς π. χ. ἐν τῇ βλαστῆσει καὶ καρποφορῆσει τοῦ σπαρέντου σίτου ἀπαιτεῖται ὑγρασία, θερμότης κτλ.), οὕτω καὶ αἱ ἐν τῷ ἀνθρώπῳ ἔμφυτοι δυνάμεις κατ' ἀρχὰς δὲν εἶναι τι ἔτοιμον, ἀλλ' εἶναι τοῦτο αὐτὸ δυνάμεις, ἥτοι ἰκανότητες πρὸς ἐνέργειαν, ὅπως δ' ἐκδηλωθῶσι καὶ καταστῶσιν ἐνεργοὶ χρῆζουσιν ἐπιδράσεων. Ὅσα δὲ καταλληλότερα καὶ σκοπιμώτερα εἶναι αἱ ἐπιδράσεις, τοσοῦτον κάλλιον ἐκδηλοῦνται καὶ προάγονται αἱ ψυχικαὶ δυνάμεις, καὶ τανάπαλιν.

β.) Κατὰ βαθμὸν δὲ θεωρούμεναι αἱ λειτουργίαι τῆς ψυχῆς, ἣ τε τοῦ ὀργανισμοῦ, συναισθάνεσθαι καὶ ὀρέγεσθαι, διακρίνονται εἰς κατωτέρας καὶ ὑψηλοτέρας, καθ' ὅσον αὐταί, μᾶλλον ἢ ἥττον συνδέονται μετὰ τῶν τοῦ σώματος μερῶν καὶ ἐξαρτῶνται ἀπ' αὐτῶν, ὡς συνεργούντων ὀργάνων· ἥτοι διακρίνονται εἰς φυτικὰς, ζωϊκὰς καὶ λογικὰς, ἀνταποκρινομένας πρὸς τὰς τρεῖς ὀνομασίας, τὴν ζωτικὴν δύναμιν (ἐν τῇ μερικωτάτῃ σημασίᾳ τῆς λέξεως λαμβανομένης, ἥτοι ἐπὶ τῶν φυτῶν), τὴν ψυχὴν (ἐν τῇ μερικωτέρᾳ σημασίᾳ τῆς λέξεως λαμβανομένης, ἥτοι ἐπὶ τῶν ἀλόγων καὶ λογικῶν ζώων) καὶ τὸ πνεῦμα (τὸ εἰς τοὺς ἀνθρώπους μόνον ἰδιάζον). Ἐντεῦθεν καὶ αἱ δυνάμεις τῆς ψυχῆς, αἱ εἰς τοιαύτας ὑποκείμεναι ὡς αἰτιαὶ λειτουργίας, διαιροῦνται εἰς αἰσθητικωτέρας ἢ κατωτέρας,

καὶ εἰς πνευματικωτέρας ἢ ἀνωτέρας. Ἄλλὰ καὶ ἐν τῇ ἐπόψει ταύτῃ τῶν ψυχικῶν δυνάμεων προφυλακτέον ἀπὸ τῆς παραδοχῆς τριῶν ἐν τῷ ἀνθρώπῳ κεχωρισμένων ἀπ' ἀλλήλων οὐσιωδῶς πνευματικῶν ἀρχῶν, ὅπερ βεβαίως ἤθελεν ἀπάδει πρὸς τε τὴν ἀπλότητα τῆς ψυχῆς καὶ τὴν ἐνότητα τοῦ ἐγώ.

Ἡ ἐκ τῶν ἀνω δηλωθεισῶν δυνάμεων πηγάζουσα ἐνέργεια τῆς ψυχῆς ἀποτελεῖ τὴν ψυχικὴν ζωὴν τοῦ ἀνθρώπου. Ἦτοι ὁ ἀνθρώπος θεωρεῖται ψυχικῶς ζῶν, ὅταν τὸ εἶδος τῆς ὑπάρξεως αὐτοῦ στηρίζεται ἐπὶ τῶν διαφόρων τῆς ψυχῆς ἐνεργειῶν, ἀσχέτων θεωρουμένων πρὸς τὰς τοῦ σώματος λειτουργίας. Ἐπειδὴ δὲ ἡ ψυχὴ, ὅταν θεωρῆται ἐνεργοῦσα ἀσχέτως καὶ ἀνεξαρτήτως τοῦ σώματος, καλεῖται καὶ πνεῦμα (§ 7), ἔπεται ὅτι ἡ τε ψυχικὴ ζωὴ καλεῖται καὶ πνευματικὴ ζωὴ, καὶ αἱ ψυχικαὶ δυνάμεις καλοῦνται καὶ πνευματικαὶ δυνάμεις¹.

¹ Ἡδὲ ὁ Ἰριστοτέλης ἐπειράθη νὰ ἐξηγήσῃ τὰ ψυχικὰ φαινόμενα διὰ τοῦ δυναμικοῦ συστήματος. Οὗτος ἀποκαλεῖ δυνάμεις οὐ μόνον καθ' ἃς τι κινητικὸν τινός ἐστι (π. χ. καθ' ἃς ἡ ψυχὴ δυνατὴ ἐστὶ νοῆσαι. Πρβλ. περὶ Ψυχ. 2. 3· καὶ 3, 10), ἀλλὰ καὶ καθ' ἃς τι παθητικὸν τινός ἐστι (π. χ. καθ' ἃς ἡ ψυχὴ δυνατὴ ἐστὶν ὀργισθῆναι, ἢ λυπηθῆναι. Πρβλ. Ἠθικ. Νικομ. 2, 4). Τὸ δυναμικὸν σύστημα ἠκολούθησαν πλεῖστοι οὐ μόνον ἐκ τῶν ἀρχαίων, ἀλλὰ καὶ ἐκ τῶν νεωτέρων καὶ νεωτάτων φιλοσόφων, οἷοι ὁ Καρτέσιος, ὁ Δεϊβνίτιος, ὁ Σπινόζας, ὁ Βόλφιος, ὁ Κάντιος, ὁ Ἀμιλτων, ὁ Λόττιος, ὁ Σπένσερος καὶ ἄλλοι, εἰ καὶ δὲν συμφωνοῦσι πάντες πρὸς ἀλλήλους ἐν τοῖς καθ' ἕκαστα.

Κατὰ τοῦ δυναμικοῦ συστήματος ἀντετάχθησαν οἱ περὶ τὸν Ἑρβαρτον, οἱ μὴ παραδεχόμενοι ἐν τῇ ψυχῇ ἐμφύτους δυνάμεις. Αἱ μομφαὶ ὅμως αὐτῶν οὐδὲλως ἀπτονται τοῦ δυναμικοῦ συστήματος ἐκείνων (οὓς καὶ ἡμεῖς ἀκολουθοῦμεν), οἵτινες τὰς δυνάμεις τῆς ψυχῆς δὲν ἐκλαμβάνουσιν ὡς αὐθυπόστατά τινα στοιχεῖα ἢ διακεκριμένους τινὰς κατ' οὐσίαν ἰδιότητος τῆς ψυχῆς, ἀλλ' ὡς μίαν καὶ τὴν αὐτὴν ἰδιότητα ἢ ἰκανότητα τῆς ψυχῆς, ἥτις, ὑποκειμένη ὡς αἰτίαι ἐν ταῖς διαφοραῖς αὐτῆς ἐνεργείαις, λαμβάνει, ὡς εἴπομεν, διάφορα ὀνόματα. Κατὰ τῶν ἀδίκων μομφῶν τῶν Ἑρβαρτιανῶν ἀντεπεξῆλθον πλεῖστοι τῶν νεωτέρων φιλοσόφων, οἷον ὁ Th. Lipps (Grundtatsachen des Seelenlebens σελ. 26 72), ὁ Hagemann (Psychol. σελ. 2), ὁ Fr. Kir-

§ 11. Περὶ τῆς βαθμῆδὸν ἀναπτύξεως τῆς ψυχικῆς
ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου.

Ὡς πᾶσα ζωὴ, οὕτω καὶ ἡ ψυχικὴ τοῦ ἀνθρώπου ζωὴ ἐρεῖδεται ἐπὶ τοῦ θεμελιώδους γνωρίσματος τῆς διεγερτικῆ-

chner, (ὅστις ἐν τῇ Ἱστορίᾳ τῆς φιλοσοφίας αὐτοῦ κατηγορεῖ τὸ παραστατικὸν σύστημα τοῦ Ἐρβάρτου ὡς λίαν ἀσαφές), ὁ *Urlici* (ὅστις ἐν τῷ συγγράμματι αὐτοῦ *Gott und Mensch* 2, 136 ἀποκαλεῖ τὴν περὶ παραστάσεων θεωρίαν τοῦ Ἐρβάρτου καὶ τῶν ὀπαδῶν αὐτοῦ ὡς «ἀδικαιολόγητον καὶ μόνον τὴν σύγχυσιν καθιδρύουσαν αὐθαιρεσίαν»), ὁ *Janet* καὶ ἄλλοι.

Ὁ προηγουμένουθεὶς Γάλλος φιλόσοφος ἐν τῷ *Traité élémentaire de philosophie* σ. 89 ἐξηγῶν, ὡς ἡμεῖς, τὰ περὶ δυνάμεων τῆς ψυχῆς, καὶ ἐξελέγχων τὸ παραστατικὸν σύστημα τοῦ Ἐρβάρτου ὡς λίαν ἀτελές καὶ πλημμελές, ἀποφαίνεται τὰ ἐξῆς:

«Τινὲς ἤγειραν ἐνστάσεις κατὰ τῆς ὑπάρξεως καὶ τῆς φύσεως τῶν «ψυχικῶν δυνάμεων. Αἱ ἐνστάσεις αὗται δὲν φαίνονται ἡμῖν ἰσχυραί. Τὸ νὰ παραδεχθῆ τις, λέγουσι, τρεῖς δυνάμεις ἐν τῇ ψυχῇ εἶναι «τὸ αὐτὸ καὶ νὰ παραδεχθῆ τρεῖς οὐσίας ἐν μιᾷ οὐσίᾳ. Εἶναι ἀληθές «ὅτι ἡ ἀτέλεια τῆς γλώσσης εἶναι αἰτία ὥστε νὰ φαίνηται ὅτι ὀμιλεῖ «τις ἐνίοτε περὶ τῆς διανοίας ἢ τῆς βουλήσεως ὡς περὶ διακεκριμένων οὐσιῶν, ἀλλ' ὅπως ἀποφύγη τις τελέως τοιαύτας ἐκφράσεις, πρέπει νὰ παύσῃ τελέως τοῦ φιλοσοφεῖν. Ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι ἀναγνωρίζομεν ἐν τῇ ψυχῇ διαφόρους διακεκριμένας ἐνεργείας· ἄρα, ἀφοῦ «ἡ ψυχὴ παράγει τὰς ἐνεργείας ταύτας, θεωροῦμεν αὐτὴν ἰκανὴν νὰ «παράγῃ αὐτάς κατὰ τὸ ἀξίωμα *ab actu ad posse*. Διὰ τοῦτο δικαίως ἀποδίδομεν τῇ ψυχῇ τσοσαύτας δυνάμεις ὅσας καὶ ἐνεργείας. «Κατὰ ταῦτα νοεῖν εἶναι εἶδος τι ἐνεργείας· συναίσθησις εἶναι εἶδος, «εἶναι ἄλλο εἶδος, καὶ βούλησις εἶναι τρίτον εἶδος. Παραδεχόμεθα λοιπὸν τὴν ψυχὴν ὡς πεπρωκτισμένην διὰ τριῶν δυνάμεων, τῆς δυνάμεως τοῦ νοεῖν, τοῦ συναίσθησις εἶναι καὶ τοῦ βούλεσθαι. Ὁ ἄριστοτελικὸς καὶ συζητῶν ὑπὲρ ἡ κατὰ τῶν ἀπλοιστάτων τούτων πραγμάτων, οὐδὲν ἄλλο πράττει ἢ ἀπόβλυσσι τὸν χρόνον, ὃν ἡ δύνατο νὰ μεταχειρισθῆ πρὸς ὠφελιμωτέρας ἐρευνας. Τοῦτο πράττει ὁ Ἐρβάρτος, ὅστις ἀρνεῖται τὰς δυνάμεις τῆς ψυχῆς, περιλαμβάνων πάντα τὰ ψυχολογικὰ φαινόμενα ὑπὸ τὸ ὄνομα τῆς παρα-

τητος. Ἡ ἀνάπτυξις τῆς ζωῆς ταύτης ἄρχεται ἀπὸ τῆς αἰσθήσεως καὶ ἀντιλήψεως τῶν τε ἐρεθισμῶν τοῦ ἰδίου σώματος καὶ τῶν ἐπιδράσεων τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου, καὶ περιορίζεται κατ' ἀρχὰς εἰς ἀνάλογόν τινα ἀντεπίδρασιν τῆς ψυχῆς (ἐντεῦθεν αἱ ὀνομασίαι: αἰσθητικὴ περιγέφεια τῆς ψυχικῆς ἐνεργείας· αἰσθητικὴ ἢ ἀντιληπτικὴ δύναμις· αἰσθητικὸν ὄργανον· αἰσθητικὸν συναίσθημα· ὄρμη). Ἀποῦ δὲ ἡ ψυχὴ διὰ τῆς αἰσθητικῆς αὐτῆς ἐνεργείας πορισθῆ τὸ ἀρμόδιον ὑλικόν, ἄρχεται τῆς δημιουργίας τοῦ πνευματικοῦ αὐτῆς κόσμου, συνάπτουσα τὰ καθ' ἕκαστα καὶ εὐρίσκουσα τὴν πρὸς ἄλληλα αὐτῶν ἀναφοράν. Νῦν ἤδη ἄρχεται ἡ ψυχὴ χειραφετουμένη τοῦ σώματος· νῦν ἤδη ἄρχεται ἐνεργοῦσα μὲν αὐθαιρέτως, οὐχὶ δὲ καὶ αὐτοτελῶς, καθ' ὅσον εἰσέτι ἐξαρτᾶται ἐμμέσως ἐκ τῆς

«σ τ ἄ σ ε ω ς, ὡς ὁ Κωνδιλλάχιος περιώριζεν αὐτὰ ἐν τῇ αἰ σ θ ῆ σ ε ι· ἀλλ' ἡ λέξις πα ρ ἄ σ τ α ς πολὺ ἀτελῶς καὶ κακῶς ἐκφράζει, τι εἰδικὸν ὑπάρχει ἐν τῇ λ ὄ π η ἢ τῇ ἡ δ ο ν ῆ, καὶ πολὺ ὀλιγώτερον, τι εἰδικὸν ὑπάρχει ἐν τῇ ἐνεργείᾳ τῆς βουλήσεως.

«Ἡμεῖς διακρίνοντες τρεῖς δυνάμεις οὐδόλως χωρίζομεν αὐτάς. Ὁ «νοῦς περιλαμβάνει καὶ τὸ σ υ ν α ἰ σ θ ῆ μ α καὶ τὴν β ο ὄ λ η σ ι ν· «διότι, ὡς λέγει ὁ Βουσσουέτος, «οὐδέποτε βούλεται τις ἄνευ λόγου». «Καὶ δύναται τις ὁμοίως νὰ εἴπῃ· «οὐδέποτε συναισθάνεται τις ἄνευ «λόγουτινός.» Τέλος δὲν δύναται τις νὰ βούληται χωρὶς νὰ συναισθάνηται, μὴδὲ νὰ συναισθάνηται χωρὶς νὰ βούληται. Καὶ ἀντιθέτως—δὲν «ὑπάρχει νόησις ἄνευ βουλήσεως· διότι ἡ ἀρχὴ πασῶν τῶν πνευματικῶν ἐνεργειῶν εἶναι ἡ π ρ ο σ ο χ ῆ, τουτέστι παρέμβασίς τις τῆς βουλήσεως εἰς τὴν διάνοιαν· διὰ τοῦτο ἠθέλησάν τινες νὰ συγχωνεύσωσι «τὴν νόησιν μετὰ τῆς βουλήσεως, ὡς ἄλλοι τὴν βούλησιν μετὰ τῆς «νόησεως ἢ τοῦ συναισθήματος. Ἄλλ' ὅμως ἡ διάκρισις ἀναντιρρήτως «ὑφίσταται· ἄλλο νόησις, ἄλλο βούλησις καὶ ἄλλο συναίσθημα. Οἱ «τρεῖς οὗτοι τρόποι τῆς ψυχικῆς ἐνεργείας εἶναι διακεκριμένοι οὐσιω-«δῶς ἀπ' ἀλλήλων· δὲν δύνανται δὲ οὔτε νὰ συγχωνευθῶσι μετ' ἀλλή-«λων, οὔτε νὰ ἐξηγηθῶσιν ὁ εἰς διὰ τοῦ ἄλλου. Διὰ τοῦτο τηροῦμεν «τάς διαφοράς, ἂν καὶ δεχόμεθα τὴν ἐνότητα αὐτῶν, διότι ἡ ἐνότης «τῆς ψυχῆς ὑφίσταται ἐν τῇ τριπλῇ ταύτῃ φύσει αὐτῆς.

«Κατὰ ταῦτα παραδεχόμεθα ἐν τῇ ψυχῇ τρεῖς δυνάμεις νοῦν, σ υ ν α ἰ σ θ ῆ σ ι ν καὶ β ο ὄ λ η σ ι ν».

Ύλης διὰ τῶν αἰσθητικῶν παραστάσεων (αἰσθητικοπνευματικὴ περιφέρεια τῆς ψυχικῆς ἐνεργείας· διανοητικὴ δύναμις· αἰσθητικοπνευματικὰ συναισθήματα· αἰθαιρεσία). Τέλος συνέρχεται ἡ ψυχὴ εἰς ἑαυτὴν καὶ αἴρουσα τὰς ἀντιθέσεις, αἷτινες ἀποτελοῦσι τὸ χαρακτηριστικὸν γνῶρισμα παντὸς πεπερασμένου (καλουμένου σχετικοῦ), ἀφικνεῖται εἰς τὴν ἀντίληψιν τοῦ ὑπεραισθητικοῦ καὶ ἀτελευτήτου (καλουμένου ἀπυλίου), ὅπερ κεῖται ὡς βᾶσις παντὸς πεπερασμένου. Ἐν τῇ τοιαύτῃ καθαρῶς πνευματικῇ περιφερείᾳ τῆς ψυχικῆς ἐνεργείας ἀνέρχεται ἡ ψυχὴ εἰς τὴν ἀρχικὴν πηγὴν παντὸς ὄντος καὶ ἀνευρίσκει τὴν ἀρχικὴν εἰκόνα πάσης σπουδῆς ἐν τῇ ιδέᾳ τῆς θεότητος, τοῦ ἀληθοῦς, τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ ἀγαθοῦ (λόγος· ἱερά καὶ ἰδανικὰ συναισθήματα· ἐλευθέρᾳ βούλησις).

§ 12. Περὶ τοῦ νευρικοῦ συστήματος ὡς μεσολαβοῦντος ψυχικοῦ ὄργάνου.

Τὸ μέσον, δι' οὗ ἡ ψυχὴ εὐρίσκεται εἰς ἐπαφὴν μετὰ τοῦ ἐξωτερικοῦ ἢ ἀντικειμενικοῦ κόσμου, καὶ παραλαμβάνουσα τὰς ἐξωθεν ἐπιδράσεις ἀντεπιδρά, εἶναι καὶ ὅλον μὲν καθόλου τὸ σῶμα, μεθ' οὗ αὕτη εὐρίσκεται ἐν ἀλληλεπιδράσει, ἰδίως ὅμως τὸ νευρικὸν σύστημα, δι' οὗ καὶ ἡ μεταξὺ ἀμφοτέρων ἀλληλεπιδράσεις διενεργεῖται.

Τὰ νεῦρα, συνιστάμενα τὸ μὲν ἐκ λευκωματώδους, τὸ δὲ ἐκ πιμελώδους οὐσίας, περιβαλλομένης ὑπὸ ὑμενώδους εἰλήματος, εἶναι λεπταὶ χορδαί, ἀποτελούμεναι ἐκ δεσπιδῶν ἀπειραρίθμων νημάτων ἢ ἰνῶν, παραλλήλως κειμένων· ἀποτελοῦσι δ' ἐν τῷ σῶματι συναφές τι καὶ ἐνιαῖον ὅλον, τούτεστι σύστημα τι, ὅπερ διὰ τῆς ἀρμονικῆς συνεργασίας τῶν μερῶν αὐτοῦ παρίσταται ὡς εἰκὼν τοῦ ἐνιαίου ψυχικοῦ βίου.

Τὰ νεῦρα, διαφόρου παχύτητος ὄντα καὶ ὁρμώμενα ἐξ ὀρισμένων κέντρων, διήκουσιν εἰς ἅπαντα τὰ μέρη τοῦ σώματος, ἐν οἷς παρατηροῦμεν αἴθησιν, καὶ ἰδίως εἰς τὰ αἰσθητήρια ὄρ-

γανα και τούς μύς, ἐν οἷς διασχίζονται εἰς ἔτι λεπτότερα νηματίγια ἢ ἴνας· συμπλέκονται δὲ συχνότατα πρὸς ἄλληλα οὕτως, ὥστε αἱ δεσμίδες τοῦ ἐνὸς νεύρου διασταυροῦνται μετὰ τῶν δεσμίδων τοῦ ἄλλου, ἀποτελουμένων οὕτω διαφόρων πλεγμάτων.

Τὸ κέντρον τοῦ ὅλου νευρικοῦ συστήματος εἶναι ὁ ἐγκέφαλος, ὅστις, σφαιροειδῆς ὢν, ἐκ τῆς αὐτῆς ὕλης τῆ τῶν νευρικών ἰνῶν συνιστάμενος καὶ ἐπὶ τῆς ἄνω αὐτοῦ ἐπιφανείας διαφόρους ἐξοχὰς καὶ αὐλακὰς ἔχων, πληροῖ τὸ κρανίον. Συνέχεια τοῦ ἐγκεφάλου εἶναι ἡ τε ἐν τῷ ὀπισθεν τοῦ κρανίου μερεὶ ἐνυπάρχουσα παρεγκεφαλὶς καὶ ὁ τὸν τῆς σπονδυλικῆς στήλης σωλήνα πληρῶν γαγγλιῶν μυελός, ἅτινα εἶναι τὰ δύο ἕτερα κέντρα τοῦ νευρικοῦ συστήματος.

Ἡ φυσιολογία ἀποδεικνύει ὅτι αἱ ἐνεργεῖαι τῆς ψυχῆς ἐν τῇ αἰσθητικῇ αὐτῆς περιφερείᾳ (ὄλον ἢ αἰσθησις, ἢ ἀντίληψις, ἢ ἐκουσία, ἢτοι ἡ ἐκ τῆς βουλήσεως προερχομένη καὶ διευθυνομένη κίνησις τῶν τοῦ σώματος μελῶν καὶ ὀργάνων), ἔτι δὲ αἱ συναδύουσαι πρὸς τὰ ἐσωτερικὰ συναισθήματα καὶ τὰς ψυχικὰς διαθέσεις ἐκφραστικαὶ τοῦ σώματος μορφαί, εἰς ἃς ἀνήκει καὶ ἡ γλῶσσα, συνάπτονται μετὰ τῆς ἐνεργείας τῶν νεύρων. Ἄνευ τῆς μεσολαβούσης τῶν νεύρων ἐνεργείας δὲν δύναται ἡ ψυχὴ μῆτε νὰ ἐκδηλώσῃ ἑαυτὴν εἰς τὸν ἐξωτερικὸν κόσμον, μῆτε νὰ παραλάβῃ εἰς τὸ ἑαυτῆς συνειδὸς τὰς ἐκ τούτου ἐντυπώσεις.

Ἐνεκα τῆς ἀπείρου πληθῆος τῶν νευρικών ἰνῶν¹ καὶ τῆς ἀπὸ τοῦ κέντρου ἀδιακόπου αὐτῶν καὶ ἀσυγχύτου διευθύνσεως μέχρι τῆς τοῦ σώματος περιφερείας, καθίσταται δυνατὴ καὶ ἀσύγχυτος ἡ ἀντίληψις τῶν ἀπείρων καὶ ποικίλων ἐντυπώσεων. Κατὰ τοῦτο οὐ μόνον ἡ διάταξις, ἀλλὰ καὶ ἡ ἐνερ-

¹ Μόνον τὸ ὀπτικὸν νεῦρον συνίσταται τοῦλάχιστον ἐξ 100,000 ἰνῶν. Τὸν δὲ ἀριθμὸν τῶν νευρικών ἰνῶν, ἐξ ὧν σύγκειται ἡ ἐγκεφαλικὴ οὐσία, ἀναριθμοῦσιν οἱ φυσιολόγοι εἰς ἑκατοντάδας ἑκατομμυρίων.

γεια τῶν νευρικών ἰνῶν, ὁμοιάζει πρὸς τὴν τῶν διαφόρων τηλεγραφικῶν συρμάτων, ἅτινα ἐν πάσῃ αὐτῶν τῇ ποικίλῃ συμπλοκῇ μεταβιβάζουσιν ἀσυγχύτως τὰς ἐκάστῳ αὐτῶν ἀνατεθειμένας εἰδήσεις.

Γνωστὸν εἶναι καὶ ὑπὸ τῆς ἐπιστήμης βεβαιοῦται ὅτι ἡ μεσολαβοῦσα τῶν νεύρων ἐνέργεια εἶναι ἀποτέλεσμα ἡλεκτρικοῦ τινος ἐν τοῖς νεύροις συμβάματος, προκαλουμένου ἐξ ἐσωτερικῶν ἐρεθισμῶν ἢ ἐξωτερικῶν ἐντυπώσεων. Πῶς ὅμως ἡ ψυχὴ γίνεται κυρία τῶν ὕλικῶν τούτων γεγονότων καὶ διευθύνει ταῦτα κανονικῶς καὶ ἐπὶ τῇ βάσει αὐτῶν δημιουργεῖ καὶ σχηματίζει ἐν τῇ συνειδήτῃ ἀναλόγους παραστάσεις, ἐν αἷς οὐδὲν ὕλικόν ἔχνος παρατηρεῖται, ἢ ἐν ἄλλοις λόγοις πῶς ἡ πνευματικὴ ψυχὴ ἔρχεται εἰς ἐπαφὴν μετὰ τοῦ ὕλικου σώματος, εἶναι ὅλως ἄγνωστον εἰς ἡμᾶς καὶ θέλει διαμένει ἐκαστὸν αἰνίγμα ἄλυτον¹.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΝ

ΠΕΡΙ ΤΩΝ ΕΚΦΑΝΣΕΩΝ ΤΗΣ ΨΥΧΙΚΗΣ ΖΩΗΣ

ΤΜΗΜΑ ΠΡΩΤΟΝ

Η ΨΥΧΗ ΓΙΝΩΣΚΟΥΣΑ

§ 13. *Περὶ γνωστικῆς δυνάμεως καθόλου².*

Γνωστικὸν ἢ γνωστικὴ δύναμις, λέγεται ἡ δύναμις τῆς ψυχῆς, δι' ἧς αὕτη ὁρᾷ πνευματικῶς τὰ ὄντα καὶ τὴν πρὸς ἄλ-

¹ Οὕτω π. χ. ἀνεξήγητον διαμένει εἰς ἡμᾶς πῶς αἱ ἐν τῇ ὀφθαλμῶ ὕλικαὶ τοῦ φωτὸς θάσεις ἀποτελοῦσιν ἐν τῇ συνειδήτῃ πνευματικὴν τοῦ ὁρωμένου ἀντικειμένου εἰκόνα, ἢ πῶς πνευματικὴ τις καὶ ὅλως ἄυλος ἀπόφασις τῆς ἡμετέρας βουλήσεως συνεπάγεται ἀναλόγους τῶν ὕλικῶν μυῶνων τοῦ σώματος κινήσεις.

² Πρβλ. § 10.

ληλα σχέσιν αὐτῶν, ἥτοι λαμβάνει γινῶσιν τῶν ὄντων καὶ τῆς πρὸς ἄλληλα αὐτῶν ἀναφορᾶς. Ἡ γνωστικὴ δύναμις παρίσταται πενταχῶς, ἥτοι α') ὡς αἰσθητικὴ ἢ αἰσθητικόν· β') ὡς φαντασία· γ') ὡς μνήμη· δ') ὡς τοῦς διασκεπτικὸς ἢ τοῦς ἀπλῶς, καὶ ε') ὡς τοῦς θεωρητικὸς ἢ λόγος, περὶ ὧν πραγματευόμεθα ἐν τοῖς ἐξῆς κεφαλαίοις.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α'.

ΠΕΡΙ ΑΙΣΘΗΤΙΚΟΥ

§ 14. Περὶ τῆς ἐννοίας τοῦ αἰσθητικοῦ.

Αἰσθητικόν, αἰσθητικὴ δύναμις ἢ καὶ αἰσθησις ἀπλῶς, καλεῖται ἢ γνωστικὴ δύναμις, ὅταν δι' αὐτῆς λαμβάνῃ ἄμεσον εἰδῆσιν ἢ ψυχῇ τῶν ἐπὶ τὰ διάφορα μέρη τοῦ σώματος, ἐνθα ἐφαπλοῦνται αἰσθητικὰ νεῦρα, διαφόρων ἐπενεργειῶν¹. Τὸ ἐκ τῆς τοιαύτης ἐπενεργείας ἢ τὸ ἐκ σωματικοῦ ἐρεθισμοῦ προερχόμενον πάθημα τῆς ψυχῆς λέγεται αἴσθημα (οἷον εἶναι ἢ ἀλγηδῶν, τὸ βίγος, ἢ φρίκη, ἢ πείνα, ἢ δίψα, τὸ φῶς, ὁ ἦχος κτλ.²). Ἡ δὲ μετὰ τὴν ἐπενεργεῖαν προσγινομένη ἐν τῇ ψυχῇ εἰκὼν τοῦ ἐπενεργήσαντος ἀντικειμένου λέγεται ἄμεσος παράστασις ἢ μερικὴ, ἀτομικὴ, συγκεκριμένη καὶ πρώτη ἐννοία (οἷα εἶναι ἢ τοῦ Πέτρου, Παύλου κτλ.)³. Ὅπως αἰσθανθῆ

¹ α' Ἐχει γὰρ (τὰ ζῷα) δύναμιν σύμφυτον κριτικὴν, ἣν καλοῦσιν «αἰσθησιν» ('Αναλυτ. ὕστ. 2, 19).

² Πολλὰ λέξεις, δηλοῦσαι τὸ αἰσθημα, δηλοῦσι σύναμα καὶ τὴν τοῦτο παράγουσαν αἰτίαν· π.χ. ἡ λέξις φῶς καὶ ἡχος δηλοῦσιν οὐ μόνον τὸ συμβαῖνον ἐν τῇ ψυχῇ πάθημα μετὰ τὴν προσβολὴν τοῦ ὀπτικοῦ καὶ ἀκουστικοῦ νεύρου, ἀλλὰ καὶ τὰ προξενούντα τὸ τοιοῦτον πάθημα ἢ τὴν τοιαύτην ἐν τῇ ψυχῇ κατάστασιν αἰτία, δηλαδή τὰς τοῦ αἰθέρος καὶ τοῦ ἀέρος κυμάνσεις.

³ Πρὸς διάκρισιν ἀπὸ τῆς ἐτέρας παραστάσεως ἢ ἐννοίας, ἥτις, γινομένη ἐκ τῶν ἄμεσων ἢ μερικῶν (ὡς παρακατιόντες ἐροῦμεν § 29),

ὁμως ἡ ψυχὴ τὴν ἐπὶ τὸ σῶμα γινομένην ἐπενέργειαν, καὶ οὕτω
 δυναθῆ τὸ ἐπενεργῆσαν νὰ παρασταθῆ εἰς αὐτήν, ἀπαιτεῖται
 προσοχή. Λέγεται δὲ προσοχή ἢ προσήλωσις τῆς ψυχῆς ἐπὶ
 τοῦ ἐπενεργούντος ἀντικειμένου. Ἡ δὲ διὰ τῆς ἀντενεργείας
 τῆς ψυχῆς κατάληψις τοῦ ἐπ' αὐτήν ἐπενεργούντος ἀντικειμέ-
 νου, ἔτι δὲ καὶ αὐτὴ ἢ παράστασις τοῦ καταλαμβανομένου ἀν-
 τικειμένου, καλεῖται ἀντιληψις. Οὕτω λοιπὸν ἵνα ἀντιληφθῶ-
 μεν εἰκόνας τινὸς πρέπει αὕτη μὲν διὰ τῆς ἐπενεργείας τοῦ φω-
 τὸς νὰ προσβάλλῃ τὸ ὀπτικὸν νεῦρον καὶ δι' αὐτοῦ τὸν ἐγκέφα-
 λον καὶ τὴν ψυχὴν, ἡ δὲ ψυχὴ πρέπει νὰ προσέβῃ, ἤτοι νὰ
 προσηλωθῆ ἐπὶ τῆς ἐπενεργησάσης εἰς αὐτήν εἰκόνας¹.

Τὸ αἰσθητικὸν εἶναι διττὸν ἤτοι γενικὸν (ζωικὸν) καὶ εἰδι-
 κόν. Καὶ διὰ μὲν τοῦ γενικοῦ αἰσθητικοῦ λαμβάνομεν εἰδησι-
 τῶν διαφόρων ἐρεθισμῶν, οἷτινες συμβαίνουσι πανταχοῦ τοῦ
 σώματος, ἔνθα ἐφαπλοῦνται νεῦρα, καὶ προέρχονται ἢ ἔνεκα
 ἐσωτερικῆς καταστάσεως τοῦ σωματικοῦ ὀργανισμοῦ (ὡς τὸ
 ἐκ τοῦ πυρετοῦ ῥίγος ἢ καῦμα), ἢ ἔνεκα ἐπενεργείας διαφόρων
 ἀψιθυμιῶν ἢ παθῶν (ὡς ἡ ἐκ τῆς αἰδοῦς θερμότης, ἢ ἐκ φό-
 βου φρίκη κτλ.), ἢ ἔνεκα ἐξωτερικῆς ἐπιδράσεως (ὡς ἡ ἔνεκα
 ψυχροῦ ἀνέμου ψύξις, ἢ ἔνεκα κνησμοῦ ἡδονή, ἢ ἔνεκα γαρ-
 γαλισμοῦ στενοχωρία κτλ.) ἤτοι διὰ τοῦ γενικοῦ αἰσθητικοῦ
 λαμβάνομεν εἰδησι- τῆς καταστάσεως τοῦ ἰδίου ἡμῶν σωμα-
 τικοῦ ὀργανισμοῦ ἢ τῶν διαφόρων τοῦ σώματος ἡμῶν παθῶν

καλεῖται ἔμμεσος παράστασις, γενικὴ ἢ ἀφηρημένη
 ἔννοια (οἷα π. χ. ἡ ἔννοια ἀνθρώπου).

¹ Σημειωτέον ὅτι τὰς λέξεις παράστασις, ἔννοια, προ-
 σοχή καὶ ἀντίληψις μεταχειρίζομεθα οὐ μόνον ἐπὶ τῆς αἰσθη-
 τικῆς ἢ ἐξωτερικῆς, ἀλλὰ καὶ ἐπὶ τῆς πνευματικωτέ-
 ρας ἢ ἐσωτερικῆς τοῦ γνωστικοῦ ἐνεργείας, διὸ πρὸς διάκρισιν
 τὰς μὲν τῶν παραστάσεων, ἐννοιῶν κτλ. καλοῦμεν αἰσθη-
 τικάς, ἐμπερικὰς ἢ ἐξωτερικάς (οἷα εἶναι ἡ τοῦ Πέτρου,
 Παύλου κτλ.) τὰς δὲ, ἀφηρημένας, θεωρητικάς ἢ ἐσω-
 τερικάς (οἷα εἶναι ἡ τῆς πολιτείας, τοῦ νόμου, τῆς δικαιοσύ-
 νης κτλ.).

καὶ χρεῖων. Διὰ δὲ τοῦ εἰδικοῦ αἰσθητικοῦ λαμβάνομεν εἶδη-
σιν τῶν ἰδιότητων καὶ τῆς καταστάσεως τῶν ἐκτὸς ἡμῶν
ἀντικειμένων, τῶν ἐπὶ εἰδικὰ τοῦ σώματος ἡμῶν αἰσθητήρια
ὄργανα ἐπιδρώντων. Καὶ τὸ μὲν σωματικὸν ὄργανον τοῦ γε-
νικοῦ αἰσθητικοῦ, τὸ περιλαμβάνον τὰ πανταχοῦ τοῦ σώμα-
τος ἐφαπλούμενα αἰσθητικὰ νεῦρα, καλεῖται γενικὸν ἢ ἐσω-
τερικὸν (ἐτι δὲ ζωϊκὸν) αἰσθητήριον, ὕπερ συμπίπτει πολλα-
χοῦ μετὰ τῶν εἰδικῶν καὶ ἰδίως μετὰ τοῦ τῆς ἀφῆς¹. τὰ δὲ
σωματικὰ ὄργανα τοῦ εἰδικοῦ αἰσθητικοῦ καλοῦνται εἰδικὰ ἢ
ἐξωτερικὰ καὶ κατ' ἐξοχὴν αἰσθητήρια ὄργανα ἢ αἰσθήσεις.

§ 15. Περὶ αἰσθητηρίων ὀργάνων καθόλου.

Αἰσθητήρια ὄργανα ἢ καὶ αἰσθήσεις λέγονται συνήθως ἐκεῖνα
τοῦ σώματος ἡμῶν τὰ ὄργανα, ἅτινα, κείμενα ἐν τῇ περιφε-
ρείᾳ τοῦ νευρικοῦ συστήματος καὶ ἐνούμενα μετὰ τοῦ κεντρι-
κοῦ ὀργάνου, τουτέστι τοῦ ἐγκεφάλου, πληροφοροῦσι τὴν ψυ-
χὴν περὶ τῶν ἰδιότητων καὶ τῆς καταστάσεως τοῦ ἐκτὸς ἡμῶν
κόσμου, καὶ συντελοῦσι μᾶλλον ἢ ἦττον οὐ μόνον εἰς τὸν
σωματικόν, ἀλλὰ καὶ εἰς τὸν πνευματικὸν βίον τοῦ ἀνθρώ-
που². Ὅπως ἐπέλθῃ δὲ ἡ τοιαύτη πληροφορία, ἦτοι ὅπως
αἰσθανθῇ ἡ ψυχὴ διὰ τῶν αἰσθητηρίων ὀργάνων, ἀπαιτεῖται ἡ

¹ Τινὲς ταυτίζουσι τὸ γενικὸν αἰσθητήριον μετὰ τοῦ τῆς
ἀφῆς ἕνεκα τῆς ὁμοιότητος τῆς ἐνεργείας ἀμφοτέρων. Τοῦτο ὅμως
δὲν εἶναι ὀρθόν· διότι, ὅσον καὶ ἂν ὁμοιάζωσιν αἱ ἐνεργεῖαι αὐτῶν,
ἔχουσιν ὅμως καὶ σπουδαίας διαφοράς, καὶ δὴ α') διὰ μὲν τῆς ἐνερ-
γείας τοῦ γενικοῦ αἰσθητηρίου παρίσταται ἡ ψυχὴ μᾶλλον
πάσχουσα, διὰ δὲ τῆς ἐνεργείας τῆς ἀφῆς, μᾶλλον ἐνερ-
γοῦσα· β') διὰ μὲν τῆς ἐνεργείας τοῦ πρώτου λαμβάνει ἡ ψυχὴ ἐν-
δησιν ἐσωτερικὴν, διὰ δὲ τῆς ἐνεργείας τοῦ δευτέρου, ἐξωτε-
ρικὴν.

² Ὁ Κικέρων ἀποκαλεῖ τὰς αἰσθήσεις ἀγγέλους καὶ διερ-
μηνεῖς τῶν πραγμάτων (sensus nuntii ac interpretes
rerum).

ἐκτέλεισι τριῶν ἀλλεπαλλήλων πράξεων, ἤτοι α') ἐξωτερικῇ αἰτία, ἐπιδρωσα ἐπὶ τὸ αἰσθητήριον ὄργανον (φυσικὴ πράξις)· β') ἐρθητισμὸς τοῦ αἰσθητήριου ὀργάνου καὶ μεταβίβασις αὐτοῦ εἰς τὴν ψυχὴν (φυσιολογικὴ πράξις), καὶ γ') προσήλωσις τῆς ψυχῆς ἢ προσοχή. Τὰ αἰσθητήρια ταῦτα ὄργανα εἶναι πέντε, ἤτοι τὸ τῆς ἀφῆς, τῆς γεύσεως, τῆς ὄσφρησεως, τῆς ἀκοῆς καὶ τῆς ὀράσεως¹.

Αἱ ἐκ τῶν αἰσθήσεων καὶ ἰδίως τῆς ὀράσεως ποριζόμεναι ἐν τῇ ψυχῇ παραστάσεις καλοῦνται καὶ ἐποπτεῖαι², ἡ δὲ ἐντεῦθεν παρακολουθοῦσα γνώσις καλεῖται ἐξωτερικὴ πείρα ἢ ἐμπειρικὴ γνῶσις³. Τὰ διάφορα αἰσθητήρια ὄργανα, διαφόρως αἰσθανόμενα, διαφόρους παρέχουσι καὶ εἰς τὴν ψυχὴν γνώσεις, καὶ δὴ ἀπτικὰς μὲν ἢ ἀφή, γευστικὰς δὲ ἢ γεῦσις, ὄσφρητικὰς δὲ ἢ ὄσφρησις, ἠχητικὰς δὲ ἢ ἀκοή καὶ φωτι-

¹ Ὅπως ἡ λέξις αἰσθησις, οὕτω καὶ αἱ λέξεις ἀφή, γεῦσις, ὄσφρησις, ἀκοή καὶ ὄρασις τίθενται πρὸς δῆλωσιν ὅτε μὲν τῆς κινήσεως ἢ ἐνεργείας τῆς αἰσθητικῆς, τῆς ἀπτικῆς κτλ. δυνάμεως, ὅτε δὲ αὐτῆς τῆς δυνάμεως τοῦ αἰσθάνεσθαι, τοῦ ἀπτεσθαι κτλ. ὅτε δὲ αὐτῶν τῶν αἰσθητηρίων ὀργάνων.

² Σημειωτέον δὲ ὅτι τὰς λέξεις ἐποπτεῖα καὶ ἐποπτικὸν μεταχειρίζονται τινες πρὸς δῆλωσιν τῆς ὑψηλοτέρας καὶ πνευματικωτέρας γνωστικῆς ἐνεργείας καὶ δυνάμεως, ἤτοι τῆς θεωρητικῆς, περὶ ἧς ἐροῦμεν παρακατιόντες (§ 30).

³ Αἱ ἐμμεσοὶ αὐταὶ καὶ ἐμπειρικαὶ γνώσεις καλοῦνται καὶ γνώσεις ἐκ τῶν ὑστέρων (a posteriori), πρὸς διάκρισιν τῶν ἐτέρων, αἵτινες, πηγάζουσαι οὐχὶ ἐκ τῆς πείρας ἐμμέσως, ἀλλ' ἀμέσως ἐκ τῶν ἀρχικῶν νόμων τοῦ λόγου, καὶ ἐπομένως ἐρειδόμεναι ἐπὶ τῆς θεωρίας, καλοῦνται καθαρὰί, θεωρητικαὶ ἢ γνώσεις ἐκ τῶν προτέρων (a priori). Κατὰ ταῦτα ἡ καυστικὸτης τοῦ πυρός εἶναι γνῶσις ἐμπειρικὴ ἢ ἐκ τῶν ὑστέρων, διότι ἀπεκτηθῆ οὐχὶ ἀμέσως ἐκ τοῦ λογικοῦ, ἀλλ' ὕστερον ἤτοι ἐκ τῆς πείρας, διὰ τῆς ψαύσεως δηλαδὴ τοῦ πυρός. Ἡ δὲ τελειότης τοῦ Θεοῦ, εἶναι γνῶσις θεωρητικὴ ἢ ἐκ τῶν προτέρων, διότι ἐπήρασεν πρότερον ἤτοι ἀμέσως ἐκ τοῦ λογικοῦ, μὴ ἐπιτρέποντος τὴν παραδοχὴν Θεοῦ ἀτελοῦς.

στικὰς ἢ ὄρασις¹. Τοῦτο συμβαίνει οὐ μόνον ὅταν τὰ αἰσθητήρια ὄργανα προσβάλλωνται ὑπὸ διαφόρων ἀντικειμένων, ἀλλὰ καὶ ὅταν προσβάλλωνται ὑφ' ἑνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ· οὕτω π. χ. ὁ ἠλεκτρικὸς σπινθήρ εἰς μὲν τοὺς ὀφθαλμοὺς παρίσταται ὡς φῶς, εἰς δὲ τὸ οὖς ὡς σιγμὸς, εἰς δὲ τὴν ῥίνα ὡς θειώδης ὁσμή, εἰς δὲ τὴν γλῶσσαν ὡς ἀλκαλική τις γεῦσις, εἰς δὲ τὸ νευρικὸν σύστημα ὡς ἐρεθισμὸς, ἐπαγόμενος σπασμοὺς τῶν μυῶν.

Τὰ αἰσθητήρια ὄργανα, κατὰ μὲν τὴν ἐνέργειαν αὐτῶν θεωρούμενα, διαιροῦνται εἰς τρεῖς τάξεις, ἧτοι εἰς μηχανικὰ (τὸ τῆς ἀφῆς), χημικὰ (τὸ τῆς γεύσεως καὶ ὀσφρήσεως) καὶ δυναμικὰ (τὸ τῆς ἀκοῆς καὶ τῆς ὀράσεως)· κατὰ δὲ τὴν λεπτότητα τῆς κατασκευῆς καὶ τὴν ὠφέλειαν αὐτῶν ἐξεταζόμενα, κατατάσσονται εἰς δύο τάξεις, ἧτοι εἰς κατώτερα (τὸ τῆς ἀφῆς, γεύσεως καὶ ὀσφρήσεως) καὶ εἰς ἀνώτερα ἢ εὐγενέστερα (τὸ τῆς ἀκοῆς καὶ τῆς ὀράσεως).

§ 16. Περὶ ἀφῆς.

Αἰσθητήριον τῆς ἀφῆς λέγεται τὸ ὄργανον ἐκεῖνο τοῦ σώματος, ὅπερ, ἐφαπτόμενον τῶν ἀντικειμένων, πληροφορεῖ τὴν ψυχὴν διὰ τῆς γενομένης κατ' αὐτοῦ ἀντιστάσεως περὶ τῶν ἰδιοτήτων, τῶν χῶρον κατεχόντων ἀντικειμένων, οἷον περὶ τῆς στερρότητος ἢ ῥευστότητος, τῆς σκληρότητος ἢ ἀπαλότητος, τῆς τραχύτητος ἢ λειότητος, τῆς ὀξύτητος ἢ ἀμβλύτητος, τοῦ σχήματος, τοῦ μεγέθους, τῆς κινητικῆς ἢ ἠρέμου, καὶ τῆς θερμῆς ἢ ψυχρᾶς καταστάσεως αὐτῶν. Ὡς ὄργανον τῆς ἀφῆς χρησιμεύουσι κυρίως τὰ ἄνω ἄκρα τοῦ σώματος καὶ

¹ Γνώσεις τινὰς πορίζομεθα διὰ πλειόνων αἰσθήσεων (οἷον τὸ μέγεθος ἀντικειμένου τινὸς διακρίνομεν διὰ τε τῆς ὀράσεως καὶ τῆς ἀφῆς). Αἱ γνώσεις ὅμως αὗται, ὅσον καὶ ἂν ταυτίζονται πρὸς ἀλλήλας, ἐνέχουσι καὶ τινα διαφορὰν, προερχομένην ἐκ τοῦ διαφόρου τρόπου τῆς τούτων ἀντιλήψεως.

μάλιστα τὰ ἄκρα τῶν δακτύλων, ἅπερ πληροῦνται νεύρων, καταληγόντων εἰς θηλάς, καὶ προφυλάσσονται ὑπὸ τῶν ὀνύχων.

Ἡ ἀνθρωπίνη χεὶρ, τὸ ἀξιολογώτατον τοῦτο καὶ ἐπιτηδειότατον πρὸς πολυεεῖς χρήσεις καὶ δημιουργίας ὄργανον τοῦ ἀνθρώπου, ἕνεκα τῆς μεγίστης αὐτῆς εὐκίνησιος καὶ τοῦ μεγίστου ἀριθμοῦ τῶν αἰσθητικῶν νεύρων, κέκτηται τελειότητα μὴ ἀπαντῶσαν παρ' οὐδενὶ τῶν ἄλλων ζώων¹. Ἡ χεὶρ εἶναι τὸ κυριώτατον ὄργανον, δι' οὗ πραγματοῦνται αἱ βουλήσεις τῆς ψυχῆς καὶ καθίσταται εὐδαίμων ὁ ἄνθρωπος². Τὸ αἰσθητήριον τῆς ἀφῆς ἕνεκα τῆς πλησιεστέρας αὐτοῦ ἐπαφῆς μετὰ τῶν ὑλικῶν ἀντικειμένων παρέχει ἡμῖν ἀκριβεστάτην καὶ καταναγκαστικὴν πεποιθήσιν περὶ τε τῆς ὑπάρξεως αὐτῶν, καὶ τοῦ τρόπου, καθ' ὃν πληροῦσι χῶρον, καλῶς δὲ ἀσκηθὲν δύναται ν' ἀντικαταστήσῃ ἐν μέρει τὴν ὄρασιν, ὡς τοῦτο παρατηροῦμεν πορὰ τοῖς τυφλοῖς, παρ' οἷς ἡ ἀφή χρησιμεύει καὶ ὡς μέσον ἐκπαιδεύσεως.

§ 17. Περὶ γεύσεως.

Αἰσθητήριον τῆς γεύσεως καλοῦμεν τὸ ὄργανον ἐκεῖνο τοῦ σώματος, δι' οὗ πληροφοροῦμεθα περὶ τῶν χυμῶν, ἧτοι τοῦ ὀξέος, τοῦ γλυκέος, τοῦ πικροῦ, τοῦ ἄλμυροῦ κτλ., τῶν διαφορῶν ἀντικειμένων³. Τὸ ὄργανον τοῦτο εὐρίσκεται ἐν τετα-

¹ Νεμεσ. περὶ φυσ. ἀνθρ. 1, 18.

² «Ἀνθρώπων δὲ καὶ χεῖρας προσέθεσαν (οἱ θεοί), αἱ τὰ πλεῖστα, τοῖς εὐδαιμονέστεροις ἐκείνων (τῶν ἀλόγων ζώων) ἐσμέν, ἐξεργάζονται» (Ξενοφ. Ἀπομν. 1, 4, 11).

³ Τὰ εἶδη τῶν χυμῶν εἶναι ὅσα καὶ τὰ γευστὰ ἀντικείμενα. Ὁ δὲ Πλούταρχος παραδέχεται ὀκτώ εἶδη χυμῶν, ἧτοι ἄλμυρον, πικρὸν, ὀξίνην, λιπαρὸν, οἰνώδη, στρυφνόν, αὐστηρὸν καὶ γλυκύν. «Διὰ τί, λέγει, τῶν χυμῶν, ὀκτώ τῶν γένει ὄντων, ἓνα μόνον, τὸν ἄλμυρον, ἀπ' οὐδενὸς καρποῦ γεννώμενον ὄρωμεν; καίτοι καὶ τὸν πικρὸν ἢ ἐλαία φέρει πρῶτον, καὶ τὸν ὀξίνην ὁ βότρυς, εἰ-

μένον ἐντὸς τῆς κοιλότητος τοῦ στόματος καὶ ἰδίως ἐν τοῖς ἄκροις τῆς γλώσσης, καλυπτομένης ὑπὸ βλενωδούς μεμβράνης, εἰς ἧς τὰς πολυειδεῖς θηλάς καταλήγουσι τὰ γευστικὰ νεῦρα. Ἡ γεῦσις εἶναι ὁ φύλαξ τῶν πεπτικῶν ὀργάνων, διότι δι' αὐτῆς ἰδίως διαγιγνώσκωμεν τὴν ὑγιεινότητα τῶν τροφῶν καὶ προφυλαττόμεθα ἀπὸ τῶν τὴν ὑγίειαν ἡμῶν βλαπτουσῶν. Αἰσθανόμεθα δὲ τοὺς χυμοὺς μόνον ἐκείνων τῶν σωμάτων, ἅτινα εἶναι διαλυτὰ εἰς ὕδωρ, ἐπομένως καὶ εἰς σίελον, καὶ ἔχουσι χημικὴν τινὰ ἀντίθεσιν πρὸς τὰ τοῦ στόματος ὑγρά. Παρὰ τοῖς διαφόροις ἀνθρώποις διάφορος εἶναι πολλὰκις καὶ ἡ τῶν χυμῶν κρίσις, διὸ ὅ,τι παρὰ τισιν εἶναι εὐάρεστον εἰς τὴν γεῦσιν, παρ' ἄλλοις συμβαίνει νὰ ᾖναι δυσάρεστον. X

§ 18. Περὶ ὀσφρήσεως.

X *Αἰσθητήριον τῆς ὀσφρήσεως* καλεῖται τὸ ὄργανον ἐκεῖνο τοῦ σώματος, δι' οὗ αἰσθανόμεθα τὴν ἐπίδρασιν τῶν ἀναθυμιατῶν σωμάτων. Λέγονται δὲ ἀναθυμιατὰ σώματα τὰ ἀποπέμποντα ἄτμοις ἢ λεπτότατά τινα μύρια. Ὁργανον δὲ τῆς ὀσφρήσεως εἶναι ἡ *ρίσις*, ἧς ἡ κοιλότης εἶναι ἐστρωμένη διὰ βλενωδούς μεμβράνης, εἰς ἣν ἐφαπλοῦνται αἱ τοῦ ὀσφρητικοῦ νεύρου ἴνες. Αἱ ἴνες αὗται, προσβαλλόμεναι ἐν καιρῷ εἰς πνοῆς ὑπὸ τῶν ἐκπεπομένων μορίων διαφόρων ἀναθυμιατῶν οὐσιῶν, μεταβιβάζουσι τὴν ἑαυτῶν πάθησιν εἰς τὸν ἐγκέφαλον καὶ ἐντεῦθεν εἰς τὴν ψυχὴν ὡς αἰσθημα *ὀσμῆς*. Παρὰ τοῖς διαφόροις ἀνθρώποις διάφορος εἶναι πολλὰκις ἢ τε ὀξύτης τῆς ὀσφρήσεως καὶ ἡ τῶν ὀσμῶν κρίσις· διὸ συμβαίνει ὡστε ὅ,τι παρὰ τινι εἶναι *ὀσμηρὸν* ἢ *εὐοσμον*, παρ' ἑτέρῳ νὰ ᾖναι *ἄοσμον* ἢ *δύσοσμον*. Ἄλλ' ἐνφ' ὁ ἀνθρώπος ὑπερέχει τῶν λοιπῶν ζῶων κατὰ τὴν ἀφῆν καὶ τὴν γεῦσιν, ὑπολείπεται ὁμῶς τινῶν ἐξ αὐτῶν (οἶον τοῦ κυ-
 »τα μεταβάλλων, ὁ μὲν γίνεται λιπαρός, ὁ δὲ οἶνωδης· μεταβάλλει δὲ καὶ ὁ στρυφνὸς ἐν ταῖς φοινικοβαλάνοισι, καὶ ὁ αὐ-
 »στηρὸς ἐν ταῖς βριαῖς, εἰς τὴν γλυκύν» (Αἰτ. φυσικ. ε').

νός, τῆς γαλῆς, τοῦ κόρακος κλ.) κατὰ τὴν ὄσφρησιν, ἐξ ἧς ἐξαρτᾶται κατὰ τὸ πλεῖστον ἡ ὑπαρξίς αὐτῶν, ὀδηγουμένων ὑπὸ τῆς ὄσφρήσεως εἰς εὐρεσιν τῶν πρὸς τὸ ζῆν μέσων. Ἡ ὄσφρησις ὡς ἐκ τῆς πρὸ τοῦ στόματος θέσεως αὐτῆς ὀδηγεῖ τὴν γεῦσιν καὶ προφυλάττει τὴν ἀναπνοήν.

§ 19. Περὶ ἀκοῆς.

Αἰσθητήριον τῆς ἀκοῆς ὀνομάζονται ἐκεῖνα τὰ ὄργανα τοῦ σώματος, ἅπερ, ὡς καλούμενα καὶ ἐρεθιζόμενα ὑπὸ ἀερίων κυμάτων, προερχομένων ἐκ τῆς δόνησεως ἢ τρομώδους κινήσεως ἐλαστικῶν¹ σωμάτων, παρέχουσιν ἡμῖν τὸ αἶσθημα τοῦ ἤχου. Ὁ ἐκ τῆς δόνησεως κυκλικῶς κυματούμενος ἀήρ² δὲν

¹ Τὰς τρομώδεις ἢ παλμιακὰς κινήσεις τῶν δονουμένων ἐλαστικῶν σωμάτων ἀντιλαμβάνομεθα ὅτε μὲν διὰ τῆς ὄρασεως, ὅτε δὲ διὰ τῆς ἀφῆς, ψαύοντες κρούμενόν τινα κώδινα ἢ θίγοντες διὰ τοῦ δακτύλου κρουομένην τινὰ χορδήν. Ἐπειδὴ δὲ οὐδὲν σῶμα στερεῖται ἐλαστικότητος, ἔπεται ὅτι πάντα τὰ σώματα δύνανται νὰ τεθῶσιν εἰς ἠχηρὰν δόνησιν· ὅσφ δ' ἐλαστικώτερον εἶναι σῶμα τι καὶ ἐν ὅσφ μεγαλειτέρα ἐντάσις ὑπάρχει, τοσούτῳ ἰσχυροτέρα εἶναι καὶ μᾶλλον ἠχηρὰ ἢ δόνησις· διὸ τὰ μέταλλα καὶ ἡ ἕλος εἶναι σώματα ἠχηρότατα· καὶ ὁ ἀήρ δέ, εἰς ὃν ἰδιάζει ἡ ἐλαστικότης, τούτου ἕνεκα εἶναι κατ' ἐξοχὴν ἀγωγὸς καὶ μεταχομιστὴς τοῦ ἤχου (ἐπομένως καὶ τῆς ἀνθρωπίνης φωνῆς)· διὸ ἔλεγε καὶ ὁ περικλεῆς Οὐμβόλδος: «Ἄν ἡ γῆνός σφαῖρα ἐστερεῖτο ἄτμοσφαιρικοῦ ἀέρος, ὡς ἡ σελήνη, τότε ἤθελε παρίστασθαι ἐν τῇ ἡμετέρᾳ φαντασίᾳ ὡς σιγήλῃ τις ἐρημία». (Κόσμου I σελ. 332).

² Ὅτι κυκλικῶς κινεῖται ὁ ἀήρ, ἀραιούμενος καὶ συμπυκνούμενος κατὰ τὴν δόνησιν τῶν σωμάτων, ἀποδεικνύεται ἐκ τοῦ ὅτι, λαλοῦντός τινος πάντες οἱ κύκλοι ἰστάμενοι ἀκούουσιν. Τὴν κυκλικὴν κύμανσιν τοῦ ἀέρος κατὰ τὴν δόνησιν τῶν σωμάτων ἐγίνωσκον καὶ οἱ ἀρχαῖοι, ὡς τοῦτο μανθάνομεν ἐκ τοῦ Διογένηος τοῦ Λαερτίου (ἐν πτῷ βίῳ Ζήνωνος 7, 158): «Ἀκούειν δέ, τοῦ μεταξὺ τοῦ τε φωνοῦντος καὶ τοῦ ἀκούοντος ἀέρος πληττομένου σφαιροειδῶς, εἶτα κυματούμενου καὶ ταῖς ἀκοαῖς προσπίπτοντος, ὡς κυματοῦται τὸ ἐν »τῇ δεξαμενῇ ὕδωρ κατὰ κύκλους ὑπὸ τοῦ ἐμβληθέντός λίθου».

προσβάλλει ἀμέσως τὸ ἀκουστικὸν νεῦρον, ἀλλ' εἰσερχόμενος διὰ τοῦ ἀκουστικοῦ πόρου προσβάλλει κατὰ πρῶτον τὸν ὑμέια τοῦ τυμπάνου· αἱ δὲ τούτου δονήσεις μεταφέρονται διὰ τε τοῦ ἀέρος, τοῦ ἐνυπάρχοντος ἐντὸς τοῦ κοιλώματος τοῦ τυμπάνου, καὶ τῶν συνδεδεμένων τριῶν ὀστεαρίων (σφύρας, ἄκμορος καὶ ἀναβολέως) εἰς τὸ ἐν τῷ λαβυρίνθῳ (τῷ περιλαμβανοντι τὴν αἰθουσαν, τοὺς τρεῖς, ἡμικυκλίους σωλήνας καὶ τὸν κοχλίαν) περιεχόμενον υδατῶδες βρεστόν καὶ δι' αὐτοῦ εἰς τὸ αὐτόθι εἰς λεπτοστάτας ἑνὲς διεσχισμένον ἀκουστικὸν νεῦρον.

Ὅταν αἱ δονήσεις τῶν ἐλαστικῶν σωμάτων ἦναι περιοδικῶς κανονικαί, τότε ὁ ἦχος καλεῖται τόνος καὶ εἶναι μουσικός, ἐν ἐναντίᾳ δὲ περιπτώσει, καλεῖται ψόφος, καὶ ὡς ἀκανόνιστος εἶναι οὐχὶ μουσικός.

Ὁ ἦχος καθόλου, ὡς πρὸς τὸν βαθμὸν αὐτοῦ θεωρούμενος, διακρίνεται εἰς ἰσχυρὸν καὶ ἀσθενῆ· ὁ δὲ τόνος ἰδίως, εἰς ὑψηλὸν ἢ ὀξὺν, καὶ χαμηλὸν ἢ βαρύν, ἀναλόγως τοῦ ἀριθμοῦ καὶ τῆς σφοδρότητος τῶν δονήσεων, καὶ τῶν τοῦ ἀέρος κυματισμῶν¹.

Ἡ ἀκοή, δι' ἧς πορίζομεθα μᾶλλον χρονικῶς ἢ τοπικῶς ἀντιλήψεις, ἐπιδρᾷ δραστικώτερον πάσης ἄλλης αἰσθήσεως ἐπὶ τὴν ψυχὴν. Τοῦτο δὲ προέρχεται ἐκ τῆς ιδιότητος, ἣν ἔχει ὁ ἦχος, τοῦ νὰ εἰσδύη δηλονότι διὰ τῶν ὠτων εἰς τὸ βάθος τῆς ψυχῆς, καὶ ἀφυπνίζων, οὕτως εἰπεῖν, αὐτὴν ἐκ τοῦ τῆς σιγῆς ὕπνου, νὰ ζωογονῇ καὶ νὰ συγκινῇ. Τούτου ἕνεκα ὁ προφορικὸς λόγος συγκινεῖ πλείοτερον τοῦ γραπτοῦ, καὶ καθόλου τὰ ἀκουόμενα συγκινοῦσι περισσότερον τῶν ὁρωμένων. Ἡ ἀκοή χρη-

¹ Ὁ βαρύντατος τῶν ἀκουστῶν τόνων ἐμπνευστοῦ τινος ὀργάνου προέρχεται ἐκ 32 δονήσεων, ὁ δὲ ὑψιστος ἐκ 15000—16000, γενομένων ἐν ἐνὶ δευτερολέπτῳ.

Ἡ ταχύτης τοῦ ἡχου (ἢ μᾶλλον τῶν ἀερίων κυμάτων) ἐξαρτᾶται ἐκ τῆς ποιότητος τῆς τοῦ ἀέρος θερμοκρασίας καὶ ἐκ τῆς τούτου καταστάσεως. Ἐν μετρίᾳ τοῦ ἀέρος θερμοκρασίᾳ καὶ ἡσύχῳ καταστάσει ὁ ἦχος διατρέχει ἐν ἐνὶ δευτερολέπτῳ 1050 ποδῶν ἀπόστασιν.

σιμεύει μεγάλως εἰς τὸν πνευματικὸν βίον τοῦ ἀνθρώπου, διότι δι' αὐτῆς αἰσθανόμεθα οὐ μόνον τοὺς τόνους τῆς μουσικῆς, τῆς ἐξευγενιζούσης τὴν ἀνθρωπίνην καρδίαν, ἀλλὰ καὶ τὸν ἔναρθρον ἤχον, δι' οὗ καθίστανται ἀκουστὰ καὶ μεταδίδονται τὰ ἐσωτερικὰ τοῦ λαλοῦντος αἰσθήματα καὶ διανοήματα, ὅπερ μεγάλως συντελεῖ εἰς τὴν ἐσωτερικὴν τοῦ ἀκούοντος ἀνάπτυξιν καὶ προαγωγὴν¹.

§ 20. Περὶ ὀράσεως.

Αἰσθητήριον τῆς ὀράσεως καλοῦνται οἱ δύο ὀφθαλμοί, οἵτινες, ἐρεθιζόμενοι ὑπὸ φωτιστικῆς τινος ὕλης ἢ, ὡς αἱ πλεῖστοι παραδέχονται, ὑπὸ τῶν κυματισμῶν τοῦ αἰθέρος, παρέχουσιν εἰς ἡμᾶς τὸ αἰσθημα τοῦ φωτός² καὶ τῶν τροποποιήσεων αὐταῦ, τουτέστι τῶν χρωμάτων³. Αἱ φωτιστικαὶ ἀκτῖνες, ἀναχωροῦσαι ἀπὸ τῶν φωτιζομένων ἐξωτερικῶν ἀντικειμένων καὶ προσπίπτουσαι εἰς τὸν ὀφθαλμόν, διαπερῶσι τὸν διαφανῆ κεράτιον χιτῶνα καὶ τὸ ὑδατώδες ὑγρὸν· διελθοῦσαι δὲ διὰ τῆς κόρης, τῆς ἐν τῷ μέσῳ τῆς Ἰριδος ὑπαρχούσης, καὶ τοῦ ἐτέρου ὑδατώδους ὑγροῦ, καὶ διαπεράσασαι τὸν τε δια-

¹ «Κατὰ συμβεβηκὸς δὲ πρὸς φρόνησιν ἢ ἀκοή πλεῖστον »συμβάλλεται μέρος· ὁ γὰρ λόγος αἰτίας ἐστὶ τῆς μαθήσεως ἀκουστός ὢν κτλ». (Ἀριστ. περὶ αἰσθητ. 1).

² Ἡ ταχύτης τοῦ φωτός (ἢ μᾶλλον τῶν φωτιστικῶν αἰθερίων κυμάτων) εἶναι καταπληκτικὴ. Κατὰ τοὺς φυσικοὺς διατρέχει τοῦτο ἐν ἐνὶ δευτερολέπτῳ 42000 μιλίων ἀπόστασιν.

Τὰ χρώματα, προερχόμενα ἐκ τῆς θλάσεως τῶν φωτιστικῶν ἀκτίνων, εἶναι κυρίως ἑπτὰ, ἧται τὸ ἰοσειδέες, πορφυροῦν, κυανοῦν, πράσινον, ὠχρόν, χρυσοσειδέες καὶ ἐρυθρόν· ὧν τὸ ἐρυθρόν, τὸ ὠχρόν, καὶ τὸ κυανοῦν καλοῦνται θεμελιώδη χρώματα. Λευκὰ φαίνονται ἐκεῖνα τὰ σώματα, ἅτινα ἀποπέμπουσιν ἀδιαίρετον τὸ φῶς, μέλανα δέ, ὅσα ἀπορροφῶσιν αὐτό. Σκια λέγεται μικρότερος βαθμὸς φωτός, σκότος δὲ ἐντελής ἔλλειψις αὐτοῦ.

φανῆ χροσταλλώδη φακόν καὶ τὸ υδατώδες ὑγρόν, προσπίπτου-
σιν εἰς τὸ ὄπισθεν μέρος τοῦ ὀφθαλμοῦ, τουτέστιν εἰς τὸν ἀμ-
φιβληστροειδῆ χιτῶνα, ὅστις εἶναι συνέχεια τοῦ ὀπτικοῦ νεύ-
ρου. Ἐπὶ τοῦ χιτῶνος τούτου αἱ ἐν τῷ ὀφθαλμῷ θλασθεῖσαι
ἀκτῖνες σχηματίζουν τὴν εἰκόνα τοῦ ἀντικειμένου ἀνεστραμ-
μένην· ἡμεῖς ὅμως βλέπομεν τὸ ἀντικείμενον οὐχὶ ἀνεστραμ-
μένον, ἀλλ' ὅπως ἔχει· διότι δὲν βλέπομεν τὴν εἰκόνα, τὴν
ἐντὸς τοῦ ὀφθαλμοῦ σχηματιζομένην, ἀλλὰ δι' αὐτῆς, ἐρεθι-
σάσης τὸ ὀπτικὸν νεῦρον, βλέπομεν τὸ ἐξωτερικὸν ἀντικείμε-
νον ἐν ᾗ εὐρίσκεται θέσει, παρακολουθοῦντες τὴν αὐτὴν τῶν
ἀκτίνων διεύθυνσιν ἀντιθέτως.

Ὅπως διακρίνωμεν διὰ τῆς ὁράσεως σαφῶς ἀντικείμενόν τι,
πρέπει τοῦτο νὰ εὐρίσκηται ἐν τῇ προσηκούσῃ ἀποστάσει καὶ
ν' ἀποπέμπῃ εἰς τὸν ὀφθαλμὸν ἀρκούσας φωτιστικὰς ἀκτι-
νας καὶ ἐπὶ ἀρκοῦντα χρόνον. Τὸ ὁρώμενον ἀντικείμενον, ὅπως
καλῶς διακριθῆ, πρέπει συνήθως ν' ἀπέχη τοῦ ὀφθαλμοῦ 12—
20 δακτύλων¹. Ὑπάρχουσιν ὅμως ἄνθρωποι, ὧν οἱ μὲν διακρί-
νουσι κάλλιον μακρόθεν, οἱ δὲ ἐκ τοῦ πλησίου τὰ ἀντικείμενα.
Τούτων οἱ μὲν πρῶτοι καλοῦνται πρεσβύωτες, οἷτινες, ἔνεκα
τῆς μικρᾶς κυρτότητος τοῦ κερατίου χιτῶνος καὶ τῆς μικρᾶς
ποσότητος τοῦ υδατώδους ὑγροῦ τῶν ὀφθαλμῶν αὐτῶν, μόνον
τὸ μακρὰν κείμενον ἀντικείμενον διακρίνουσι καλῶς, ὡς πέμ-
πον παραλλήλους σχεδὸν καὶ ἐπομένως εὐθλάστους φωτιστι-
κὰς ἀκτῖνας· οἱ δὲ δεῦτεροι καλοῦνται μύωτες, οἷτινες, ἔνεκα
τῆς μεγάλης κυρτότητος τοῦ κερατίου χιτῶνος καὶ τῆς με-
γάλης ποσότητος τοῦ υδατώδους ὑγροῦ τῶν ὀφθαλμῶν αὐτῶν,
μόνον τὸ πλησίον κείμενον ἀντικείμενον διακρίνουσι καλῶς, ὡς
πέμπον ἀποκλινοῦσας φωτιστικὰς ἀκτῖνας, ἃς εὐκόλως δύ-

¹ Ὅση μᾶλλον ἀπομακρύνεται τὸ ἀντικείμενον ἀπὸ τοῦ ὀρώοντος
ὀφθαλμοῦ, τόσο μικρότερον φαίνεται· ὅταν ἡ ἀπόστασις ὑπερβαίῃ
τὴν διάμετρον τοῦ ἀντικειμένου κατὰ 5000, οὕτως ὥστε τὰ πέρατα
τοῦ ἀντικειμένου ἀποτελοῦσιν ὀπτικὴν γωνίαν μικροτέραν τῶν $40/60$
τῆς μοίρας, τότε τὸ ἀντικείμενον εἶναι ἄορατον.

νανται νὰ θλάσωσιν οἱ ὀφθαλμοὶ αὐτῶν. Κατὰ ταῦτα τὸ μὲν πλησίον κείμενον ἀντικείμενον δὲν βλέπει καλῶς ὁ πρεσβύτης, διότι ἡ εἰκὼν αὐτοῦ σχηματίζεται ὀπίσθεν τοῦ ἀμφιβληστροειδοῦς χιτῶνος, τὸ δὲ μακρὰν κείμενον ἀντικείμενον δὲν διακρίνει καλῶς ὁ μύτης, διότι ἡ εἰκὼν αὐτοῦ σχηματίζεται πρὸ τοῦ ἀμφιβληστροειδοῦς. Ἐντεῦθεν ἡ χρῆσις διαφόρων διόπτρων.

Διὰ τοῦ θαυμασιωτάτου ὄργάνου τῆς ὁράσεως, τοῦ διὰ βλεφάρων, βλεφαρίδων καὶ ὀφρῶν ἐξωθεν περικοσμηθέντος καὶ ἐξασφαλισθέντος¹, διακρίνομεν τὴν ἐπιφάνειαν, τὸ σχῆμα, τὸ χρῶμα, ἔτι δὲ τὴν ἔκτασιν, τὴν ἀπόστασιν, τὴν κίνησιν καὶ ἡρεμίαν (ὅποτε συνεργεῖ καὶ ἡ φαντασία, ὀδηγουμένη ὑπὸ τῆς πείρας) τῶν χωρῶν κατεχόντων ἀντικειμένων. Δι' αὐτοῦ ἰδίως διανοίγεται εἰς τὴν ψυχὴν ἡμῶν ὁ ἐξωτερικὸς κόσμος καὶ κοινωνοῦμεν μετ' αὐτοῦ. Ὡς δὲ ἄνευ τῆς ἀκοῆς ἤθελε παρίστασθαι ἐνώπιον ἡμῶν ἄψυχος ὁ ἐξωτερικὸς κόσμος, οὕτως ἄνευ ὁράσεως ὁ αὐτὸς ἤθελε παρίστασθαι μακρὰν ἡμῶν κείμενος. Ὁ χωρὸς τῆς ἐνεργείας τοῦ αἰσθητηρίου τῆς ὁράσεως εἶναι παμμέγιστος, αἱ δὲ ὀπτικά ἀντιλήψεις εἶναι ποικιλώταται καὶ ἀναρίθμητοι. Τοῦτο καταφαίνεται καὶ ἐν τῇ γλώσσῃ, ἧς αἱ πλεῖσται λέξεις παριστῶσι τὰ διὰ τῆς ὁράσεως ἀντιλαμβανόμενα. Ἐντεῦθεν προέρχεται ὅτι αἱ τῆς ὁράσεως ἀντιλήψεις εἶναι ἐναργέστεραι καὶ διαμέρουσι τελειότεραι ἐν τῇ ψυχῇ ἢ αἱ τῶν λοιπῶν αἰσθήσεων· τούτου ἕνεκα καὶ μεγίστην πίστιν ἀποδίδομεν τῇ αἰθήσει ταύτῃ, ὡς ὁ Θωμᾶς ὁ εἰπὼν, «ἐὰν μὴ ἴδω, οὐ μὴ πιστεύσω»· καὶ οἱ μέγιστοι δὲ τῶν φιλοσόφων ἐξ αὐτῆς ἰδίως ἐξαρτῶσι τὴν ἀλήθειαν

¹ «Πρὸς δὲ τούτοις οὐ δοκεῖ σοι καὶ τόδε Προνοίας ἔργον εἰσικέναι, τό, ἐπεὶ ἀσθενὴς μὲν ἐστὶν ἡ ὄψις, βλεφάροις αὐτὴν θυρῶσαι, »α, ὅταν μὲν αὐτῇ χρῆσθαι τι δεῖ, ἀναπετάννυται, ἐν δὲ τῷ ὕπνῳ κλείεται· ὡς δ' ἂν μὴδὲ ἄνεμοι βλάπτωσιν, ἡμῶν βλεφαρίδας ἐμφῦσαι, ὀφρῦσὶ τε ἀπογεισῶσαι τὰ ὑπὲρ τῶν ὀμμάτων, ὡς μὴδ' ὁ »ἐκ τῆς κεφαλῆς ἰδρῶς κακουργῆ». (Ξενοφ. Ἀπομνημ. 1, 4, 6.)
»Πρὸς καὶ Γαληνοῦ περὶ χρείας τῶν μορ. λογ. κ', κεφ. 5'

τῶν ἀντιλήψεων¹. Ἡ ὄρασις εἶναι οὐ μόνον ἢ κατ' ἐξοχὴν αἰσθησις τῆς τε πρακτικῆς καὶ ἐπιστημονικῆς γνώσεως, ἀλλὰ καὶ τὸ κυριώτατον ὄργανον τῆς τοῦ συναισθητικοῦ διεγέρσεως· διότι δι' αὐτῆς ἀντιλαμβάνομεθα τοῦ καλοῦ, τοῦ ἐπικρατοῦντος μὲν ἐν τῇ φύσει καὶ τῇ τέχνῃ, ἐξευγενίζοντος δὲ τὴν καρδίαν. Τὸ ὄργανον τῆς ὄρασεως πολλάκις ἐκδηλοῦται καὶ τὰς ἐσωτερικὰς τῆς ψυχῆς καταστάσεις, διὰ τοῦτο ὀρθῶς ἀποκαλεῖται οὐ μόνον τοῦ ἐξω κόσμου, ἀλλὰ καὶ τῆς ψυχῆς κάτοπρον, ἐν ᾧ ἀντανακλῶνται καὶ οἰονεῖ προδιδόνται τὰ συναισθήματα καὶ αἱ ὀρέξεις αὐτῆς. Κατὰ ταῦτα ἡ ὄρασις, ἡ μεγάλως χρησιμεύουσα εἰς τὴν σωματικὴν ζωὴν, συντελεῖ εἰς τον πνευματικὸν βίον πλειότερον πάσης ἄλλης αἰσθήσεως².

§ 21. Κοινὸς τύπος τῶν αἰσθητικῶν ἀντιλήψεων.

Πᾶν, οὐπερ ἀντιλαμβάνομεθα διὰ τῶν αἰσθήσεων, παρίσταται διττῶς, ἢ περίπου ὡς χῶρος, ἢ περίπου ὡς χρόνος, ἥτοι ἔνθεν μὲν εἶναι παράστασις πλησίων ἀλλήλων κειμένων, ἥτοι ἔκτασις ἀντικειμένων (μῆκος, πλάτος, ὕψος ἢ βάθος), ἔνθεν δὲ εἶναι παράστασις διαδεχομένων ἀλλήλα, ἥτοι μεταβολὴ ἀντικειμένων (παρὸν, παρελθόν, μέλλον).

¹ Ὁ Ἡρόδοτος, θεωρῶν τοὺς ὀφθαλμοὺς πιστοτέρους τῶν ὠτων, λέγει· «ὦτα γὰρ τυγχάνει ἀνθρώποισι ἀπιστότερα ἔοντα ὀφθαλμῶν.»

² «Οὐ γὰρ μόνον ἵνα πράττωμεν ἀλλὰ καὶ μὴθὲν μέλλοντες πράττειν τὸ ὄραν αἰρούμεθα ἀντὶ πάντων ὡς εἶπεῖν τῶν ἄλλων. Αἴτιον οὐδ' ὅτι μάλιστα ποιεῖ γνωρίζειν τι ἡμᾶς αὕτη τῶν αἰσθήσεων καὶ πολλὰς δηλοῖ διαφορὰς» (Ἀριστοτ. μεταφ. 1, 1).

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β'.

ΠΕΡΙ ΦΑΝΤΑΣΙΑΣ

§ 22. *Περὶ τῆς ἐννοίας τῆς φαντασίας.*

Φανταστικὸν ἢ φαντασία λέγεται ἡ γνωστικὴ δύναμις, ὅταν δι' αὐτῆς ἡ ψυχὴ ἢ ἀναπαρίστησιν εἰς τὸ συνειδὸς μᾶλλον ἢ ἦττον πιστῶς τὸ ἴνδαλμα ἢ τὸ εἶδος ἀντικειμένου, ἄλλοτε προσπεσόντος εἰς τὰς αἰσθήσεις, ὅποτε εἰδικώτερον λέγεται ἀναπαραγωγικὴ ἢ ἀναπολητικὴ φαντασία· ἢ, ἀφαιρούσα καὶ συνθέτουσα ἐκ τῶν προσπεσόντων εἰς τὰς αἰσθήσεις ἀντικειμένων διάφορα μέρη ἢ στοιχεῖα, ἀναπλάσσει εἰκόνας καὶ σχηματίζει τύπους ἀντικειμένων, μηδέποτε προσπεσόντων εἰς τὰς αἰσθήσεις, ὅποτε εἰδικώτερον λέγεται παραγωγικὴ ἢ δημιουργικὴ φαντασία.

Κατὰ ταῦτα διὰ μὲν τῆς ἀναπολητικῆς φαντασίας δυνάμεθα νὰ ἐπαναφέρωμεν εἰς τὴν συνείδησιν ἡμῶν (ἦτοι νὰ φαντασθῶμεν) τὴν εἰκόνα ἢ τὸ εἶδος τοῦ πατρὸς, τῆς μητρὸς, τοῦ φίλου, τοῦ οἰκοδομήματος, τῆς πόλεως, τῆς φωνῆς, τοῦ ἄσματος κτλ. ἄπερ ποτὲ εἶδομεν ἢ ἠκούσαμεν καὶ ὅταν δὲν βλέπωμεν πλέον καὶ δὲν ἀκούωμεν αὐτά· διὰ δὲ τῆς δημιουργικῆς φαντασίας δυνάμεθα νὰ πλάσσωμεν νέας εἰκόνας καὶ νέα σχέδια, ἢ νὰ συνθέσωμεν νέας μελωδίας, μὴ ἀναφερομένας μὲν εἰς προσπεσόντα εἰς τὰς αἰσθήσεις ἀντικείμενα, ἐκ προσπεσόντων ὅμως εἰς αὐτὰς σχηματισθείσας διὰ τῆς ἐξ αὐτῶν ἀφαιρέσεως καὶ συναρμολογήσεως διαφόρων μερῶν ἢ μορφωτικῶν στοιχείων. Οὕτως εἰς μὲν τὸν σχηματισμὸν τῆς εἰκόνας τοῦ ἀνυπάρχοντος τέρατος τῆς *Χιμαίρας* (συνισταμένης ἐκ κεφαλῆς λέοντος, κορμοῦ αἰγὸς καὶ οὐράς δράκοντος) συνετέλεσεν ὁ εἰς τὰς αἰσθήσεις προσπεσὼν λέων, αἶξ, καὶ δράκων· εἰς δὲ τὴν ὑπὸ τοῦ Πραξιτέλου κατασκευὴν τοῦ ἀγάλ-

ματος τῆς μὴ ὁραθείσης Ἀφροδίτης συνετέλεσεν ἡ ὁραθείσα ὠραία Φρόνη. Ὅμοίως εἰς τὴν κατασκευὴν τοῦ ἐν Ὀλυμπίᾳ ἀγάλματος τοῦ Διὸς ἐνέπνευσε τὸν καλλιτέχνην Φειδίαν ἢ ἐν Ἰλιάδι τοῦ Ὀμήρου (Α, 528) ἐκφραστικωτάτη περιγραφή τοῦ Διὸς, κτλ.

Διὰ τῆς φανταστικῆς δυνάμεως κυρίως ἀποτυποῦνται καὶ ἀναπαριστῶνται αἱ ἐκ τῆς ὄψεως καὶ ἀκοῆς προερχόμεναι παραστάσεις καὶ ἔννοιαι αἱ δ' ἐκ τῶν λοιπῶν αἰσθήσεων προερχόμεναι ἢ δὲν ἀναπαρίστανται διὰ τῆς φαντασίας, ἢ ἡ ἀναπαράστασις αὐτῶν εἶναι ἀμυδρωτάτη.

Ἡ δημιουργικὴ φαντασία ἐν τῇ ἀναπλάσει τῶν νέων εἰκόνων καὶ ἰνδαλμάτων, καθ' ὅσον τὸ ὑλικὸν αὐτῆς παραλαμβάνει ἐκ τοῦ θησαυροῦ τῆς ἀναπολιτικῆς φαντασίας, φαίνεται κινουμένη ἐν τῷ χώρῳ τοῦ πραγματικοῦ κόσμου, τουτέστι τοῦ λαβόντος ὑπαρξίν· καθ' ὅσον δὲ τοῦτο πολλαχῶς καὶ πολυτρόπως ἐπεξεργάζεται καὶ διαμορφοῖ διὰ προσθέσεως καὶ ἀφαιρέσεως καὶ ποικίλων συνδυασμῶν, παρίσταται κινουμένη ἐν τῷ χώρῳ τοῦ δυνατοῦ κόσμου, τουτέστι τοῦ μὴ λαβόντος, ἀλλὰ δυναμένου νὰ λάβῃ ὑπαρξίν. Ἐν ἄλλοις λόγοις ἡ δημιουργικὴ φαντασία, μὴ δημιουργοῦσα νέαν ὕλην, δὲν πλάττει νέον ἄλλως κόσμον, ἀλλὰ παριστᾷ τροποποιημένον τὸν πραγματικὸν κόσμον· ἦτοι ἕκαστον φανταστικὸν δημιούργημα εἶναι νέα ἐκδοσις τοῦ πραγματικοῦ, μεταβεβλημένου ἐπὶ τὸ χεῖρον ἢ ἐπὶ τὸ κρεῖστον. Τοῦτου ἕνεκα οὔτε ὁ ἐκ γενετῆς τυφλὸς δύναται νὰ δημιουργήσῃ εἰκόνας ζωγραφικῆς, οὔτε ὁ ἐκ γενετῆς κωφὸς δύναται νὰ συνθέσῃ μουσικὰς μελωδίας¹.

Ἡ δημιουργικὴ φαντασία ὅπως μὴ ἀποπλανηθῇ ἢ διαστραφῇ πρέπει νὰ διευθύνηται (α) ὑπὸ τοῦ νοῦ, δι' οὗ τὸ δυνατὸν γίνεται πιθανόν. Ἐνταῦθα στηρίζεται ἡ ποιητικὴ ἀλήθεια· ἦτοι ὁ καλὸς ποιητὴς διακρίνεται ἰδίως ἐκ τούτου,

¹ Ἐνταῦθα στηρίζεται τὸ Ἀριστοτέλειον· «Οὐδὲν ἐν τῷ νῷ ὃ μὴ πρότερον ἐν τῇ αἰσθήσει.» Πρὸς. Ἀριστ. περὶ ψυχῆς 3, 3: «αὐτὴ τε (ἡ φαντασία) οὐ γίνεται ἄνευ αἰσθήσεως κτλ.»

ὅτι τὰ μὴ λαβόντα χώραν, δυνάμενα ὁμῶς νὰ λάβωσι, παρίστησι διὰ τῆς δημιουργικῆς φαντασίας ὡς πιθαρὰ, ἦτοι ὡς ἴσως λαβόντα χώραν, τουτέστιν ἔχει τὴν ἰκανότητα τοῦ Ὀδυσσεύς, ὅστις: «ἴσκει ψεύδεα πολλὰ λέγων ἐτύμοισιν ὁμοῖα» (Ὀδ. Τ. 203). β') ὑπὸ τῆς λογικῆς ιδέας τοῦ καλοῦ, δι' οὗ τὰ δημιουργήματα τῆς φαντασίας ἀποβαίνουν καλλιτεχνήματα. Κατὰ ταῦτα ὁ καλλιτέχνης διακρίνεται ἐκ τούτου, ὅτι δύναται ν' ἀποτυπώσῃ εἰς τὰ τεχνουργήματα αὐτοῦ τὴν ιδέαν τοῦ καλοῦ, ἦτοι δύναται κατὰ τινα ἔμπνευσιν νὰ μεταδώσῃ τύπον τέλειον καὶ ιδεώδη, μὴ παρεχόμενον ὑπὸ τῆς φύσεως.

Ἡ ἐνέργεια τῆς δημιουργικῆς φαντασίας διεγείρεται ἰδίως διὰ τοῦ συναισθήματος· διὸ ἐκείνου μόνου τοῦ ἀντικειμένου τὴν εἰκόνα δύναται ἡ ψυχὴ ν' ἀναπλάσῃ καλῶς καὶ ἐξωραίσῃ καὶ καταστήσῃ ἐπαισθητήν, ὅπερ ἠγάπησεν ἐνδομύχως καὶ διετέθη πρὸς αὐτὸ εὐαρέστως.

§ 23. Περὶ τῆς δυνάμεως καὶ ἀξίας τῆς φαντασίας.

Ἡ δύναμις καὶ ἡ ἀξία τῆς φαντασίας εἶναι μεγίστη. Αὐτὴ, παρουσιάζουσα ἐκάστοτε ἐν τῇ συνειδήσει τοὺς τύπους καὶ τὰς μορφὰς τῶν παρασταθέντων ἀντικειμένων καὶ ὅταν ταῦτα δὲν παρίστανται πλέον πρὸ τῶν αἰσθήσεων, ἢ καὶ πλάττουσα νέας μορφὰς καὶ νέους τύπους, παρέχει ἔτοιμον καὶ ἄφθονον ὕλικόν εἰς τὰς ἐνεργείας τοῦ πνεύματος, καὶ ἐπαυξάνει τὴν πείραν καὶ τὰς γνώσεις τοῦ ἀνθρώπου. Ἄν δὲν εἴχομεν φαντασίαν, τουτέστιν ἂν ἡ ψυχὴ ἡμῶν δὲν εἶχε τὴν δύναμιν τοῦ ν' ἀναπαριστᾷ εἰς τὸ συνειδὸς τὰς εἰκόνας τῶν ἀντικειμένων καὶ ἐν καιρῷ τῆς τούτων ἀπουσίας ἢ δὲν ἠδύνατο νὰ πλάττῃ νέας, τότε ἡ συνειδήσις ἡμῶν, (ὁμοιάζουσα πρὸς κάτοπτρον, εἰς ὃ ἀπινδάλματιζονται μόνον ἐκεῖνα τὰ ἀντικείμενα καὶ τότε, ἅτινα καὶ ὁσάκις εὐρίσκονται πρὸ αὐτοῦ, μηδενὸς ἔχοντος μένοντος ἐν αὐτῷ μετὰ τὴν τούτων ἀπομάκρυνσιν), ἤθελεν ἔχει ἀνάγκην πάντοτε τῆς πρὸ τῶν αἰσθήσεων παρουσίας τῶν ἀντικειμένων (ὅπερ καὶ ὀχληρότατον καὶ ἀδύνατον) πρὸς σχη-

ματισμὸν τῆς τούτων εἰκόνας, ἐπομένως ἤθελε στερεῖσθαι τοῦ ἀπαιτουμένου ὕλικου πρὸς ἐπαύξησιν καὶ τῆς πείρας καὶ τῶν γνώσεων.

Ἡ φαντασία βοηθεῖ τὸν νοῦν ἐν ταῖς ἐνεργείαις αὐτοῦ, ἀπινδαλματίζουσα τὰς ἀφρημένας ἐννοίας καὶ καθιστῶσα αὐτὰς μονιμωτέρας ἐν τῷ συνειδίῳ¹. Τῇ βοηθείᾳ τῆς φαντασίας δύναται ὁ νοῦς οὐ μόνον νὰ σχηματίσῃ γενικὰς ἐννοίας τῶν ἀντικειμένων, ἀλλὰ καὶ νὰ πορισθῇ τὴν ἐννοιαν τῶν σχημάτων, ἔτι δὲ τὴν τοῦ χρόνου καὶ χώρου, ἀφαιρῶν πᾶσαν ὕλην ἀπὸ τῶν αἰσθητῶν παραστάσεων. Ἡ φαντασία συντελεῖ εἰς ἐφεύρεσιν καὶ ἀνακάλυψιν διαφορῶν κοινωφελῶν ἀντικειμένων διὰ τῆς ἐν τῷ συνειδίῳ προζωγραφίσεως αὐτῶν. Αὕτη, τελειοποιούσα καὶ ἐξιδεώνουσα τὰ ἀντικείμενα κατὰ τινὰς ἐμφύτους τύπους καθίσταται ἡ μήτηρ τῶν καλῶν τεχνῶν, αἵτινες λίαν συντελοῦσιν εἰς τὴν ἐξευγένισιν τῆς τῶν ἀνθρώπων καρδίας. Ἡ φαντασία, διενεργούσα τὰς εὐαρέστους μεταβολὰς τῶν παραστάσεων, ἀποβαίνει τὸ κυριώτατον μέσον τῆς συναστροφῆς καὶ διασκεδάσεως τῶν ἀνθρώπων καὶ ἰδίως τῶν παιδῶν, παρ' οἷς ἐπικρατεῖ περισσύτερον. Ἡ φαντασία, κανονιζομένη μὲν ὑπὸ τοῦ λόγου, ἀποβαίνει τὸ ἀξιολογώτατον ἐλατῆριον πρὸς πράξεις γενναίας καὶ θαυμαστάς· ἀπολυομένη δὲ τῶν χαλινῶν αὐτοῦ, ὠθεῖ τὸν ἀνθρώπον εἰς διανοήματα ψευδῆ, εἰς κρίσεις ἀπατηλὰς, εἰς προλήψεις ὀλεθρίας, εἰς πάθη ἀγενῆ καὶ εἰς πράξεις φαύλας καὶ μιαινάς, ὡς τοῦτο παρατηροῦμεν παρὰ τοῖς δεισιδαίμοσι, τοῖς φανατικοῖς, τοῖς ἀλαζόσι καὶ λοιποῖς φαντασιοπλήκτοις. Καθόλου δ' εἶπεῖν ἡ φαντασία, ἢ τὰ διανοήματα καὶ τὰς ἰδέας ζωοποιούσα, εἶναι τὸ δραστικώτατον ἐλατῆριον πάσης πράξεως καὶ ἐνεργείας τοῦ ἀνθρώπου.

¹ «Καὶ νοεῖν οὐκ ἔστιν ἄνευ φαντάσματος.» (Ἀριστ. περὶ μνήμ. καὶ ἀναμν. 1). Πρὸς καὶ περὶ Ψυχ. 3, 7 καὶ 3, 8 : «ὅταν τε θεωρῆ (ὁ νοῦς) ἀνάγκη φάντασμά τι θεωρεῖν».

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'.

ΠΕΡΙ ΜΝΗΜΗΣ

§. 24. Περὶ τῆς ἐρωτοῦ τῆς μνήμης.

90
X
Μνημονικὸν ἢ μνήμη λέγεται ἡ γνωστικὴ δύναμις, ὅταν δι' αὐτῆς ἡ ψυχὴ οὕτω πως προσοικειοῦται πᾶν εἶδος παραστάσεων, αἰσθητῶν τε καὶ νοητῶν (οἷον αἰσθήματα, ἐννοίας, διανοήματα, ιδέαι, συναισθήματα, ὀρέξεις, ἔτι δὲ καὶ λέξεις μετὰ τῶν σημαιομένων αὐτῶν), ὥστε αὐταί, οἷονεὶ συμφύμεναι μετὰ τοῦ συνειδήτος, διατηροῦνται ἐν αὐτῷ καὶ ἀναπαριστᾶμεναι ἀναγνωρίζονται ὡς αἰ αὐταί. Κατὰ ταῦτα τριττὴν τινα ἐνέργειαν ἐκτελεῖ ἡ ψυχὴ διὰ τῆς μνήμης, ἥτοι 1) προσδέχεται ἐν τῇ συνειδήσει, 2) διατηρεῖ ἐν αὐτῇ καὶ 3) ἀναπαριστᾷ τὰς παραστάσεις. Ἡ διὰ τῆς μνήμης γινομένη ἀναπαράστασις ὀνομάζεται ἀνάμνησις¹.

Κατὰ τὴν ἀναπαραστατικὴν ιδιότητα συγγενεῦει μὲν ἡ μνήμη τῇ φαντασίᾳ καὶ ἰδίως τῇ ἀγαπολητικῇ, ἐφ' ἧς καὶ βασίζεται, διαφέρει ὅμως αὐτῆς οὐσιωδῶς καθ' ὅσον τὰ διὰ τῆς μνήμης ἀναπαριστώμενα 1) συνοδεύονται πάντοτε μετὰ τῆς συνειδήσεως ὅτι δὲν παρίστανται νῦν κατὰ πρώτην φοράν, ἀλλ' ὅτι καὶ πρότερον παρεστάθησαν εἰς αὐτήν· 2) δὲν χρῆζουσιν αἰσθητῆς τινος μορφῆς ὅπως ἀναπαρασταθῶσι, διὸ δύνανται νὰ ἦναι καὶ ἀντικείμενα καθαρῶς νοητά, οἷαι εἶναι αἱ ἀφηρημένα ἐννοιαὶ καὶ ιδέαι.

Ἡ ἀναπαράστασις ἢ ἡ ἀνάκλησις τῶν γενομένων μὲν ποτε

¹ Κατ' Ἀριστοτέλη (περὶ μνήμ. καὶ ἀναμν. 2) «διαφέρει τοῦ μνημονεύειν τὸ ἀναμιμνήσκειν οὐ μόνον κατὰ τὸν χρόνον, ἀλλ' ὅτι τοῦ μνημονεύειν καὶ τῶν ἄλλων ζώων μετέχει πολλά, τοῦ δ' ἀναμιμνήσκειν οὐδὲν ὡς εἰπεῖν τῶν γνωριζομένων ζώων πλὴν ἄνθρωπος, αἴτιον δ' ὅτι τὸ ἀναμιμνήσκειν ἔστιν οἷον συλλογισμὸς τις».

παραστάσεων, λανθανουσῶν δ' ἐν τῷ συνειδῶτι ἢ καλυπτομένων ὑπὸ νεωτέρων ἢ ἰσχυροτέρων παραστάσεων, τουτέστι λησμονηθεισῶν, γίνεται τὸ μὲν ἔκουσίως, ἦτοι διὰ τῆς σκέψεως¹, τὸ δὲ ἀκουσίως, ἔνεκα σωματικῶν ἢ ψυχικῶν ἐρεθισμῶν². ἀκολουθεῖ δὲ καθόλου τὸν νόμον τῆς συναρτήσεως καὶ τοῦ συνειρμού. Λέγεται δὲ νόμος συναρτήσεως καὶ συνειρμού, ἐκεῖνος, καθ' ὃν ἡ παράστασις ἐννοίας τινὸς συνεφεκνύει ἐτέραν, συνδεομένην μετ' ἐκείνης ἢ κατὰ χρόνον (ὡς ἡ καταστροφή τῆς Κορίνθου καὶ ἡ τῆς Καρχηδόνος), ἢ κατὰ τόπον (ὡς ὁ Μιλτιάδης καὶ ὁ Μαραθῶν), ἢ καθ' ὁμοίωτα (ὡς τὸ Ὠδεῖον καὶ ἡ κεφαλὴ τοῦ Περικλέους³), ἢ κατ' ἀκολουθίαν (ὡς ἡ ἀστραπή καὶ ἡ βροντή), ἢ κατ' ἀντίθεσιν (ὡς ὁ ἄγγελος καὶ ὁ διάβολος), ἢ ἄλλως πως⁴.

§ 25. Περὶ τῶν εἰδῶν τοῦ μνημονικοῦ.

Τὸ μνημονικόν, διάφορον ὄν παρὰ τοῖς διαφόροις ἀνθρώποις, διάφορα ἔχει ὀνόματα καὶ εὐρύχωρον μὲν λέγεται, ὅταν δι' αὐτοῦ ἡ ψυχὴ ἀντιλαμβάνηται καὶ ταμιεύη πολλὰς παραστάσεις ἢ ἐννοίας· ὁξὺ δέ, ὅταν ἀντιλαμβάνηται αὐτῶν

¹ Οὕτω σκεπτόμενοι ἐπὶ τινὰ χρόνον δυνάμεθα ν' ἀνακαλέσωμεν εἰς τὴν συνειδήσιν ἡμῶν ἢ νὰ ἐνθυμηθῶμεν ἀντικειμένον τι ἢ ὑπόθεσιν τινα, πρὸ πολλοῦ λησμονηθεῖσαν.

² Οὕτω διὰ τοῦ αἰσθήματος τῆς πείνης, διΐψης κτλ. καὶ τῶν ἐντεῦθεν διεγειρομένων ὀρέξεων ἀναμιμνησκόμεθα ἀκουσίως τὰς παραστάσεις τοιούτων ἀντικειμένων, ἅτινα συντελοῦσιν εἰς τὴν πληρῶσιν τῶν χρειῶν τούτων, οἷον τοῦ ἄρτου, τοῦ ὕδατος κτλ.

³ Ἐπειδὴ ἡ προμήκης κεφαλὴ τοῦ Περικλέους ὡμοίαζε πρὸς τὴν κορυφὴν τοῦ ὑπ' αὐτοῦ οἰκοδομηθέντος ἐν Ἀθήναις Ὠδείου, ὁ κωμικός ποιητὴς Κρατῖνος χλευάζων αὐτὸν ἔλεγεν:

«Ὁ σχινοκέφαλος Ζεὺς ὄδε προσέρχεται

»Περικλῆς, τῶδεῖον ἐπὶ τοῦ κρανίου

»ἔχων, ἐπειδὴ τοῦστρακον παροίχεται». (Πλουτ. Περ. 13).

⁴ Ἀριστοτ. περὶ μνημ. καὶ ἀναμν. 2.

ἀνευ πολλοῦ πόνου· στεγανὸν δέ, ὅταν διατηρῆ αὐτὰς ἐπὶ πολὺν χρόνον· ἐτοιμον δέ, ὅταν ἀναμνησκηται ἢ ἀνακαλῆ αὐτὰς ταχέως καὶ εὐχερῶς· πιστὸν δέ, ὅταν τηρῆ ἢ ἀνακαλῆ αὐτὰς καθαρῶς καὶ ἀμιγῶς· ἰσχυρὸν δέ, ὅταν ἔχη πάσας ταύτας τὰς ιδιότητας. Τὸ ἰσχυρὸν μνημονικὸν εἶναι δῶρον σπάνιον¹. Τὸ μνημονικὸν ἐνισχύεται μὲν διὰ τῆς ἀσκήσεως, ὑποβοηθεῖται δὲ διὰ τινων τεχνικῶν μέσων, ἅπερ διδάσκει ἡ μνημονικὴ καλουμένη τέχνη, ἧς οἱ κανόνες στηρίζονται ἐπὶ τοῦ νόμου τῆς συναρτήσεως καὶ τοῦ συνειρημοῦ². Τὸ μνημονικὸν παρὰ τοῖς

¹ Ἄνδρας κεκτημένους ἔχτακτον μνημονικὸν ἀναφέρει ἡ ἱστορία τὸν Θερμιστοκλέα, ὅστις ἐγίνωσκε τὰ ὀνόματα ἀπάντων αὐτοῦ τῶν συμπολιτῶν· Μιθριδάτην τὸν μέγαν, ὅστις ἐγίνωσκεν 22 γλώσσας· τὸν Σκαλίγηρον, ὅστις ἀπεμνημόνευσε τὸν Ὀμηρον ἐν 21 ἡμέραις· τὸν Λεϊθόντιον, ὅστις ἐγίνωσκεν ἀπὸ μνήμης ὅλην τὴν Αἰνεΐαδα τοῦ Βιργιλίου· τὸν Πασχάλιον, ὅστις ἀπεμνημόνευσε σχεδὸν ἅπασαν τὴν θείαν Γραφήν, καὶ ἄλλους. Πρβλ. καὶ Cic. Tusc. 1, 24. Plin. H. N. 7, 23. 24. Quint. Inst. 2, 2. Senec. Controv. proem κλ.

² Μνημονικὴ ἢ μνημονικὴ τέχνη (memoria artificiosa) εἶναι ἡ ἐπιστημονικὴ παράστασις τῶν νόμων, καθ' οὓς διὰ τεχνικῶν τινῶν ἢ πρακτικῶν μέσων διευκολύνεται ἢ τε ἀντίληψις, ἢ ἐν τῷ συνειδότη διατήρησις καὶ ἀναπαράστασις τῶν διαφόρων ἀντικειμένων. Ἡ τέχνη αὕτη, γνωστὴ οὕσα παρὰ τοῖς ἀρχαίοις Ἑλλησὶ τε καὶ Ῥωμαίοις, ἐπεκράτει ἐν ταῖς ῥητορικαῖς αὐτῶν σχολαῖς. Ὡς ἐπινοητὴν τῆς μνημονικῆς τέχνης παραδέχονται οἱ πλείστοι Σιμωνίδην τὸν Κεῖον, τὸν κατὰ τὴν ἕκτην π. Χ. ἑκατονταετηρίδα ἀκμάσαντα. Πῶς οὗτος ἀφίκετο εἰς τὴν ἐπίνοιαν τῆς τέχνης ταύτης περιγράφει ὁ Κικέρων ἐν τῷ de oratore (2, 87. Πρβλ. καὶ 3, 16. Quint. instit. 10, 1, 41). Ἡ ἀρχαία μνημονικὴ τέχνη, ἧτις εὗρεν ὁπαδοὺς κατὰ τὸν μεσαίωνα καὶ τοὺς νεωτέρους χρόνους, συνίστατο κατ' ἐξοχὴν ἐν τῇ παραστάσει τῶν ἀντικειμένων δι' εἰκότων καὶ ἐν τῇ συνάψει αὐτῶν μετὰ τοπικῶν σημείων, διὸ λέγει καὶ ὁ Λογγίνος ἐν τῇ ῥητορικῇ τέχνῃ (ἐν τῷ περὶ μνήμης): «Ἡδὴ δὲ καὶ Σιμωνίδης καὶ πλείους μετ' ἐκεῖνον μνήμης ὁδοὺς προὐδίδαξαν νεῖδῶλων παράθεσιν καὶ τόπων εἰσηγούμενοι πρὸς τὸ μνημονεῦσιν ἔχειν ὀνομάτων τε καὶ ῥημάτων· τὸ δ' ἔστιν οὐδὲν ἕτερον ἢ

διαφόροις ἀνθρώποις λαμβάνει διαφόρους διευθύνσεις· διὸ ὁ μὲν εἶναι μνημονικώτερος τῶν ἀριθμῶν ἢ χρονολογιῶν, ὁ δὲ τῶν ἱστορικῶν γεγονότων· ὁ μὲν τῶν πραγμάτων, ὁ δὲ τῶν λέξεων κ.τ.λ. Ἐντεῦθεν προέρχεται ὅτι ὁ μὲν εὐδοκίμει ἐν τούτῳ τῷ εἶδει τῶν γνώσεων καὶ ἐπιστημῶν, ὁ δὲ ἐν ἐκείνῳ¹.

§ 26. Περὶ τῆς ἀξίας τοῦ μνημονικοῦ.

Ἡ ἀξία τοῦ μνημονικοῦ εἶναι μεγίστη· διότι αὐτὸ εἶναι οὕτως εἰπεῖν τὸ θησαυροφυλάκιον, ἐν ᾧ ταμιεύονται τὰ διάφορα εἶδη τῶν παραστάσεων ὡς ὕλη ἀκατέργαστος, ἐξ ἧς ἡ ὑψηλοτέρα γνωστικὴ δύναμις κατασκευάζει τὰς γνώσεις καὶ καὶ σχηματίζει τὴν ἐπιστήμην². Ἄνευ τοῦ μνημονικοῦ ἡ ὕλη

»τῶν ὁμοίων πρὸς τὸ δοκοῦν καινὸν παραθεώρησις καὶ συζυγία πρὸς ἄλλο· τὸ γὰρ γινώριμον τοῦ γνωστοῦ τύπος τις καὶ ἔχνος καὶ λαβαὶ καὶ ἀφορμαί, καὶ τοῦτον τὸν τρόπον καὶ τὰς τῶν βαρβάρων φωνὰς συλλαβεῖν ἐστὶν ἀντιτιθέντα τῷ γνωρίμῳ τὸ ἀντ' αὐτοῦ, καὶ τοὺς τύπους τῶν πραγμάτων καταβλέποντα· ὁ δὲ τόπος τῆς μνήμης [εἰς] κἀφορμὴν ἔδωκεν, ὅτι μηδὲν ἄνευ τόπου, καὶ τὸ μέρος τοῦ λείποντος καὶ ὅλου κτλ.» Τὴν μνημονικὴν τέχνην μετερρῦθμισεν ἐν τοῖς νεωτέροις χρόνοις ὁ O. Reventlow (Lehrb. der Mnemotechnik 1847). Οὗτος ἐπινοήσας πίνακά τινα εὐμνημόνευτον, ἐν ᾧ οἱ ἀραβικοὶ ἀριθμοὶ ἀντιστοιχοῦσι πρὸς ὀρισμένα σύμφωνα, ὑπέδειξε τὸν τρόπον, καθ' ὃν οἱ ἀριθμοὶ δύνανται νὰ μεταβληθῶσιν εἰς λέξεις καὶ προτάσεις καὶ παρασταθῶσι δι' αὐτῶν, ἔχουσῶν σύμφωνα ἀντίστοιχα τοῖς ἀριθμοῖς. Τὴν μέθοδον τοῦ Reventlow ἔτι μᾶλλον ἐπεξέτεινεν ὁ H. Kothe.

Σημειωτέον ἐνταῦθα ὅτι συχνὴ χρῆσις τεχνικῶν μέσων πρὸς ὑποστήριξιν τῆς μνήμης, δύναται νὰ φέρῃ τὸ ἀντίθετον ἀποτέλεσμα, ἐξασθενοῦσα τὴν δύναμιν ταύτην, ἀπαρallάκτως, ὅπως ἐξασθενεῖ τὸν στόμαχον ἢ συχνὴ χρῆσις φαρμάκων, παρεχομένων πρὸς διευκόλυνσιν τῆς τούτου ἐνεργείας.

¹ Περὶ μνημονικωτέρων καὶ ἀναμνηστικωτέρων πρβλ. τὸ τοῦ Ἀριστοτ. περὶ μνήμ. καὶ ἀναμνήσεως.

² Τούτου ἕνεκα δικαίως ὁ μὲν Πλούταρχος ἀποκαλεῖ τὴν μνήμην «παιδείας ταμεῖον» (περὶ παιδ. ἀγ. 13), ὁ δὲ Κικέρων «ὡς συγκρατοῦσαν οὐ μόνον τὴν φιλοσοφίαν, ἀλλὰ καὶ σύμπαντος τοῦ

αὕτη τῆς γνωστικῆς δυνάμεως ἤθελε καταρρεύσει ὡς τὸ ὕδωρ τοῦ τετραμένου πίθου τῶν Δαναίδων¹.

§ 27. Περὶ τῆς συναφείας τοῦ μνημονικοῦ μετὰ τῆς ἐγκεφαλικῆς ἐνεργείας.

Ἐπισημαίνεται ὅτι τὸ μνημονικὸν εὐρίσκεται εἰς συναφείαν μετὰ τῆς ἐνεργείας τῶν νεύρων τοῦ ἐγκεφάλου, δυνάμεθα ἀλανθάστως νὰ εἰκάσωμεν ἕκ τινῶν φαινομένων καὶ συμβεβηκότων, οἷον ἐκ τοῦ ὅτι συνήθως τὸ μνημονικὸν εὐρίσκεται ἰσχυρότερον ἐν τῇ νεανικῇ ἢ ἐν τῇ προσβυτικῇ ἡλικίᾳ² καὶ ὅτι ἀσθενεῖαι τινες καὶ βλάβαι μερῶν τινῶν τοῦ ἐγκεφάλου ἐξασθενοῦσι καὶ παρακωλύουσι καὶ καθόλου μὲν τὴν ἐνεργείαν τοῦ μνημονικοῦ, ἰδίᾳ δὲ τὴν λεκτικὴν καὶ ὀνοματικὴν μνήμην ἄνευ ἐτέρας τινὸς βλάβης τῶν λοιπῶν δυνάμεων τῆς ψυχῆς. Ποῖον ὅμως μέρος τοῦ ἐγκεφάλου χρησιμεύει ὡς ὄργανον τῆς ψυχῆς ἐν τῇ θαυμασίᾳ ἐνεργείᾳ τοῦ μνημονικοῦ, εἶναι ὅλως ἄγνωστον.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Δ'

ΠΕΡΙ ΤΟΥ ΔΙΑΣΚΕΠΤΙΚΟΥ ΝΟΥ

102 § 28. Περὶ τῆς ἐννοίας καὶ τῆς σπουδῆς τοῦ διασκεπτικοῦ νοῦ.

Διασκεπτικὸς νοῦς ἢ νοῦς ἀπλῶς λέγεται ἡ γνωστικὴ δύναμις, ὅταν δι' αὐτῆς ἡ ψυχὴ ἐξετάζη καὶ ἐρευνᾷ τὴν οὐσίαν καὶ

»βίου τὰς χρεῖας καὶ πάσας τὰς τέχνας· διὰ τοῦτο καὶ οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες «μητέρα τῶν Μουσῶν ἐμυθολόγησαν εἶναι τὴν μνημοσύνην, »αἰνιτιτόμενοι καὶ παραδηλοῦντες ὅτι οὕτως οὐδὲν γεννᾶν καὶ τρέφειν, ὡς ἡ μνήμη, πέφυκε» (Πλουτ. αὐτ.). Ὁ δὲ Λογγίνος ἐν τῇ ῥητορικῇ τέχνῃ μεγάλως ἐξαίρει τὰς τῆς μνήμης ιδιότητας.

¹ Πρὸς. Λογγ. ῥητορ. τέχνη. (περὶ μνήμης).

² «Οἱ σφόδρα νέοι, κατ' Ἀριστοτέλην, καὶ οἱ γέροντες ἀμνήμονές εἰσι, ῥέουσι γὰρ οἱ μὲν διὰ τὴν αὔξησιν, οἱ δὲ διὰ τὴν φθίσιν (περὶ μνήμ. καὶ ἀναμνήσ. 1).

τὴν πρὸς ἄλληλα ἀναφορὰν τῶν ἐκ τῆς αἰσθήσεως παρισταμένων ἢ διὰ τῆς φαντασίας ἀνατυπωμένων ἀντικειμένων. Αἱ νῆσι παραστάσεις, ὡς ὁ διασκεπτικός νοῦς σχηματίζει διὰ τῆς ἐνώσεως τῶν ἐν ταῖς πρώταις παραστάσεσι παρατηρουμένων πολλαπλῶν ιδιοτήτων, καλοῦνται *ροήματα* ἢ *διαροήματα*.

Ὁ νοῦς, ῥέπων πρὸς τὴν ἐνότητα τῆς τῶν ἀντικειμένων πολλαπλότητος, τριχῶς ἐνεργεῖ, ἀναλόγως τῶν τριῶν διευθύνσεων τοῦ χρόνου (τοῦ παρόντος, παρελθόντος καὶ μέλλοντος), ἤτοι α') θεωρεῖ τὰ ὄντα ἐν τῷ παρόντι. Τουτέστιν ἐρευνᾷ καὶ εὐρίσκει πῶς τὰ ὄντα νῦν ἔχουσι, χωρίζων τὸ ὅλον εἰς τὰ ἑαυτοῦ μέρη (γνωρίσματα) καὶ διακρίνων τὸ ἐν αὐτοῖς μόνιμον καὶ ἀμετάβλητον, τουτέστι τὸ οὐσιῶδες, ἀπὸ τοῦ τυχαίου καὶ μεταβαλλομένου, τουτέστι τοῦ ἐποουιῶδους· ἦτο, ἐρευνᾷ καὶ εὐρίσκει τὴν οὐσίαν τῶν ὄντων (ὡς π. χ. ἐν τῷ διανοήματι, ὁ ἄνθρωπος ἐστὶ ζῶον λογικόν· β') θεωρεῖ τὰ ὄντα ἐν τῷ παρελθόντι. Τουτέστιν ἐρευνᾷ καὶ εὐρίσκει οὐχὶ πῶς ἔχουσιν, ἀλλὰ διατὶ ἔχουσιν οὕτω τὰ ὄντα, πῶθεν δηλαδὴ προέκυψεν ἢ τοιαύτη αὐτῶν κατάστασις· ἦτοι ἐρευνᾷ καὶ εὐρίσκει τὴν αἰτίαν τῶν ὄντων (ὡς π. χ. ἐν τῷ διανοήματι, ἕνεκα τῆς βροχῆς κατεστράφη ἡ σταγίς· γ') θεωρεῖ τὰ ὄντα ἐν τῷ μέλλοντι. Τουτέστιν ἐρευνᾷ καὶ εὐρίσκει οὐχὶ πῶς ἢ διατὶ ἔχουσιν οὕτω τὰ ὄντα, ἀλλὰ πρὸς τί ἀποβλέπουσιν· ἦτοι ἐρευνᾷ καὶ εὐρίσκει τὸν σκοπὸν τῶν ὄντων (ὡς π. χ. ἐν τῷ διανοήματι, ἡ τροφή χρησιμεύει πρὸς τὴν ζώην).

§ 29. Περὶ τῆς ἐνεργείας τοῦ διασκεπτικοῦ νοῦ.

Πρὸς τὰς ἀνωτέρω δηλωθείσας τρεῖς τάσεις τοῦ νοῦ πρὸς εὐρεσιν τοῦ οὐσιῶδους, τοῦ αἰτιῶδους καὶ τοῦ σκοπίμου τῶν ὄντων, ἀντιστοιχεῖ ἡ τριπλῆ αὐτοῦ ἐνέργεια, καθ' ἣν ἐννοεῖ, κρίνει καὶ συλλογίζεται, ἢ σχηματίζει γενικὰς ἐννοίας, κρίσεις καὶ συλλογισμούς. Καὶ τὰς μὲν γενικὰς ἐννοίας σχηματίζει ὁ νοῦς, συγκρίνων διαφόρους παραστάσεις ἢ μερικὰς ἐν-

νοίας και παραλείπων μὲν τὸ ἐν αὐταῖς διάφορον, ἀφαιρῶν δὲ καὶ συνάπτων τὸ ἐν αὐταῖς κοινὸν καὶ οὐσιῶδες (οὕτω π. χ. τὴν γενικὴν ἔννοιαν ἄνθρωπος σχηματίζει ὁ νοῦς ἐκ τῶν μερικῶν ἐνοιῶν, Πέτρος, Παῦλος, Ἑλένη, Μαρία κτλ.)· τὰς δὲ κρίσεις σχηματίζει, συγκρίνων διαφόρους ἐνοίας καὶ εὐρίσκων τὴν μεταξὺ αὐτῶν ὑπάρχουσαν σχέσιν (οὕτω π. χ. τὴν κρίσιν, ὁ ἄνθρωπός ἐστι θνητός, σχηματίζει ὁ νοῦς ἐκ τῆς συγκρίσεως τῶν ἐνοιῶν ἄνθρωπος καὶ θνητός)¹. τοὺς δὲ συλλογισμοὺς σχηματίζει, συγκρίνων διαφόρους κρίσεις καὶ εὐρίσκων ἑτέραν τινὰ διάφορον κρίσιν (οὕτω π. χ. τὸν συλλογισμόν, πᾶς ἄνθρωπός ἐστι θνητός, ἀλλὰ μὴν ὁ Σωκράτης ἄνθρωπος, ἄρα Σωκράτης ἐστὶ θνητός, σχηματίζει ὁ νοῦς ἐκ τῆς συγκρίσεως τῶν δύο κρίσεων πᾶς ἄνθρωπός ἐστι θνητός καὶ ὁ Σωκράτης ἐστὶν ἄνθρωπος). Ὁ νοῦς καθ' ὅσον ἐνεργεῖ τινὰ τῶν τριῶν τούτων ἐργασιῶν λέγεται καθόλου μὲν *διαφορητικὸν* ἢ *διάνοια*, ἰδίᾳ δὲ *κριτικόν*, καθ' ὅσον κρίνει καὶ *συλλογιστικόν*, καθ' ὅσον συλλογίζεται².

Ὁ διασκεπτικὸς νοῦς, ἀναζητῶν καὶ εὐρίσκων τὰς πρὸς ἀλλήλα τῶν ὄντων σχέσεις καὶ ἀναφοράς, καὶ τὴν ἐνότητα τῆς πληθούς καὶ ποικιλίας αὐτῶν, εἰσάγει τάξιν καὶ ἀλληλουχίαν εἰς τὸ ἀτακτον χάος τῶν παραστάσεων. Κατὰ τὴν δύναμιν ταύτην παρίσταται ἡ ψυχὴ ἐξερχομένη ἐκ τῆς τέως παθητικῆς ὡς τὰ πολλὰ καταστάσεως αὐτῆς καὶ ἐνεργοῦσα μᾶλλον ἐλευθέρως καὶ ἀνεξαρτήτως τοῦ σώματος. Δι' αὐτῆς ἐπεξεργαζομένη ἡ ψυχὴ τὸ ὑλικόν, ὅπερ τῇ βοήθειᾳ τῶν αἰσθήσεων καὶ τῆς φαντασίας ἐπορίσθη, καὶ ἐξεταζοῦσα αὐτὸ κατ'

¹ Ἐν τῷ σχηματισμῷ τῶν κρίσεων, τευτέστιν ἐν τῇ ὀρθῇ εὐρέσει τῶν διαφόρων ἀναφορῶν μεταξὺ τυχαίων γνωρισμάτων καὶ οὐσίας, ἐνεργείας καὶ αἰτίας, μέσου καὶ σκοποῦ, καταδηλοῦται ἰδίως ἡ ὀξύτης τοῦ νοῦ.

² Τοὺς νόμους τοῦ διανοεῖσθαι διδάσκει ἡ Λογικὴ. Περί δὲ τοῦ σχηματισμοῦ τῶν γενικῶν ἐνοιῶν, κρίσεων καὶ συλλογισμῶν ἀναγνῶθι τὰς §§ 8, 15 καὶ 28 τῆς Λογικῆς μου.

οὐσίαν, κατὰ δύναμιν, κατ' αἰτίαν, κατὰ σκοπόν, κατὰ μέσον
καὶ ἀποτέλεσμα, σχηματίζει τὰς γνώσεις, ἐξ ὧν πηγάζουσιν
αἱ ἐπιστῆμαι.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ε'.

ΠΕΡΙ ΤΟΥ ΘΕΩΡΗΤΙΚΟΥ ΝΟΥ

§ 30. Περὶ τῆς ἐννοίας τοῦ θεωρητικοῦ νοῦ.

Νοῦς θεωρητικὸς ἢ λόγος λέγεται ἡ ὑψηλοτέρα ἐκφάνσις τοῦ
νοῦ, ἢ ἡ γνωστικὴ δύναμις, ὅταν δι' αὐτῆς ἡ ψυχὴ θεωρῆ ἤτοι
γινώσκῃ ἀμέσως ἐκεῖνο, ὅπερ οὔτε ἀμέσως οὔτε ἐμέσως πη-
γάζει ἐκ τῶν αἰσθήσεων, ἤτοι τὰς ἀπωτάτας ἀρχὰς τῶν ὄν-
των καὶ φαινομένων, ἢ τὴν πρωτίστην αὐτῶν αἰτίαν καὶ τὸν
ἔσχατον σκοπόν. Ὁ ἄνθρωπος, ὡς λόγου εὐμοιρῶν, δὲν ἐπανα-
παύεται εἰς τὰς γνώσεις τοῦ διασκεπτικοῦ νοῦ, τὰς σχηματι-
σθείσας ἐκ τοῦ αἰσθητοῦ ἢ ἐμπειρικοῦ κύκλου, ἀλλὰ ζητεῖ νὰ
ἐξέλθῃ πέραν τοῦ κύκλου τῶν αἰσθητῶν καὶ τῆς πείρας καὶ
ν' ἀναβῆ εἰς τὰς τελευταίας τῶν ὄντων ἀκρότητας, ἤτοι ἐπι-
ζητεῖ νὰ ἐξετάζῃ τὰ ἀντικείμενα ὑπὸ τὴν ἔποψιν τοῦ *πᾶθεν*
ἐπήγασαν καὶ τοῦ *καταλήγουσι*, τίς ἡ ἀρχὴ αὐτῶν καὶ ποῖον
τὸ τέλος ἢ ὁ σκοπός. Ὁ λόγος εἶναι θεῖον δῶρον, εἶναι ἢ ἐν
τῷ ἀνθρώπῳ εἰκὼν τοῦ Θεοῦ, ἢ κατὰ τοὺς φιλοσόφους Πλά-
τωνα¹ καὶ Ἰακώβιον εἶναι ὁ ὀφθαλμὸς τῆς ψυχῆς, δι' οὗ βλέ-
πομεν τὸν Θεόν, τὴν τελευταίαν αἰτίαν τῶν ὄντων. Διὰ τοῦ
λόγου ἐξερχόμενος ὁ ἄνθρωπος τοῦ κύκλου τῶν αἰσθητῶν ἀν-
τικειμένων, διακρίνεται τῶν λοιπῶν ζώων, ἅτινα, ὡς ἀμοι-
ροῦντα λόγου, καλοῦνται ἄλογα.

¹ Πολιτ. 7, 518.

§ 31. Περὶ ιδεῶν.

(Αἱ παραστάσεις τῶν ὄντων, αἱ πηγάζουσαι ἐκ τῆς διὰ τοῦ λόγου ἐξετάσεως αὐτῶν πρὸς τὰς ὑψίστας ἀρχὰς τῆς αἰτίας καὶ τοῦ σκοποῦ, λέγονται *ιδέαι*.²

Κατὰ ταῦτα ἡ *γενικὴ ἔννοια* πράγματός τινος διαφέρει τῆς *ιδέας* αὐτοῦ κατὰ δύο τινά· α) ἡ μὲν *γενικὴ ἔννοια* σχηματίζεται διὰ τοῦ νοῦ ἐμμέσως, ἥτοι διὰ τῆς ἀφαιρέσεως καὶ ἐνώσεως τῶν κοινῶν καὶ οὐσιωδῶν γνωρισμάτων, τῶν παρατηρουμένων εἰς τὰς ὁμοειδεῖς τοῦ ἀντικειμένου ἐννοίας (§ 29)· ἡ δὲ *ιδέα* σχηματίζεται ὑπὸ τοῦ λόγου ἀμέσως διὰ τῆς ἐξετάσεως τοῦ ἀντικειμένου ὑπὸ τὴν ἔποψιν τῆς πρώτης αὐτοῦ ἀρχῆς καὶ τοῦ τελευταίου σκοποῦ· β) ἡ μὲν *γενικὴ ἔννοια* παριστᾷ τὸ ἀντικείμενον ὅποιον εἶναι, ἡ δὲ *ιδέα* ὅποιον πρέπει νὰ ᾖναι¹.

Ἐντεῦθεν συνάγονται δύο τινὰ πρῶτον ὅτι ἡ *ιδέα* εἶναι τελειότερα καὶ εἰκονικωτέρα τῆς ἐννοίας, περιλαμβάνουσα μετὰ τῆς οὐσίας καὶ τὸ εἶδος τῶν ἀντικειμένων, καὶ δεύτερον ὅτι πᾶσα ἔννοια δύναται νὰ μετατραπῇ εἰς *ιδέαν*².

Ἄπασαι αἱ *ιδέαι* τῶν ὄντων στηρίζονται ἐπὶ τῶν τριῶν καθαρῶν, ἀρχικῶν, θεμελιωδῶν καὶ κυρίως καλουμένων *ιδεῶν*, τοῦ ἀληθοῦς, τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ ἀγαθοῦ. Αἱ *ιδέαι* αὗται, ἔμφυτοι

X¹ Οὕτω δύναμαι νὰ εἶπω, ἔχω ἔννοιαν τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἔχω *ιδέαν* τοῦ ἀνθρώπου. Ἐχω ἔννοιαν τοῦ ἀνθρώπου σημαίνει ἔχω τοιαύτην παράστασιν αὐτοῦ, ὡς ἐσχημάτισα, ἰδὼν διαφόρους ἀνθρώπους καὶ ἀφαιρέσας ἐξ αὐτῶν καὶ ἐνώσας τὰ οὐσιώδη καὶ κοινὰ γνωρίσματα (τὴν ζωικότητα καὶ λογικότητα)· ἔχω *ιδέαν* τοῦ ἀνθρώπου σημαίνει, ἔχω τοιαύτην αὐτοῦ παράστασιν, ὡς ἐσχημάτισα, ἐξετάσας τὴν ἀρχικὴν τοῦ ἀνθρώπου σύστασιν καὶ τὸν τελικὸν σκοπὸν τῆς συστάσεως αὐτοῦ ἢ τὸν προορισμὸν. X

² Διὸ λέγει ὁ διάσημος Γερμανὸς φιλόσοφος Trendelenburg (*Logische Untersuchungen* XXII § 16): «Ἡ ἔννοια γίνεται *ιδέα*, ὅταν αὕτη κατὰ πρῶτον ἐκδηλωθῇ ἐν τῷ ὄρισμῳ τοῦ ὑψηλοτέρου σκοποῦ ἢ τέλος ἐν τῷ φωτὶ τοῦ ἀπολύτου».

οὔσαι εἰς πάντα ἄνθρωπον¹, εἶναι ἐπιδεικτικαί ἀναπτύξεως·
μὴ ἐνέχουσαι δὲ γνωρίσματα, δὲν δύνανται νὰ ὀρισθῶσι². Πρὸς
ταύτας φύσει τείνει τὸ πνεῦμα τοῦ ἀνθρώπου, εἴτε γινώσκον,
εἴτε συναισθανόμενον, εἴτε ὀρεγόμενον. Ἦτοι τὸ πνεῦμα τοῦ

¹ Ὅτι αἱ ἀρχικαὶ ἰδέαι εἶναι ἔμφυτοι εἰς τὸν ἄνθρωπον μαρτυρεῖ ἡ
παρατήρησις, καθ' ἣν καὶ αὐτὰ τὰ μικρὰ παιδία πρὶν ἢ διδαχθῶσι τὰ
περὶ ἀληθοῦς, καλοῦ καὶ ἀγαθοῦ, ἐρωτῶσι μὲν περὶ τῆς αἰ-
τίας καὶ τοῦ σκοποῦ τῶν ὄντων, αἰσθάνονται δὲ εὐχαρίστησιν πρὸς
πᾶν ὥραϊον, προσβάλλον τὰς αἰσθήσεις αὐτῶν, καὶ ἀγάπην πρὸς
πᾶσαν παρατηρουμένην ἀγαθὴν πράξιν.

² Ὁ Πλάτων θεωρεῖ τὰς ἰδέας (ἐν αἷς κρατίστη κατ' αὐτὸν εἶναι
ἡ τοῦ ἀγαθοῦ, συμπίπτουσα μετ' αὐτῆς τῆς θεότητος, ὡς πηγῆ
παντὸς ὄντος· Πολιτ. 6, 507—514) ὡς ὄντα καθ' ἑαυτὰ ὄντα,
μονοεἰδητὰ καὶ τέλεια (Φαίδ. 75), ἀπηλλαγμένα πάσης ὕλης καὶ
παντὸς τόπου, ἀεὶ ὡς αὐτῶς ἔχοντα, ἥτοι ἀμετάβλητα, καὶ
χρησιμεύσαντα ὡς τύποι, καθ' οὓς ἐδημιουργήθησαν τὰ αἰεὶ μετα-
βαλλόμενα αἰσθητὰ ὄντα. Κατὰ ταῦτα αἱ μὲν ἰδέαι πρὸς τὰ αἰ-
σθητὰ θεωρούμεναι εἶναι παραδείγματα, τὰ δὲ αἰσθητὰ
πρὸς τὰς ἰδέας θεωρούμενα, εἶναι μιμήματα καὶ ὁμοιώμα-
τα ἢ εἰκόνες καὶ εἶδωλα (Παρμεν. σ. 132. Τιμ. 48 καὶ 52).
Μόνη ἄρα ἡ ἀμετάβλητος ἰδέα κατὰ Πλάτωνα εἶναι τὸ ὄντως ὄν ἢ
οὐσία ἀληθής. Ὅσα ὁ Πλάτων λέγει ὀρίζων ἐν Συμπόσιῳ (σελ. 211)
τὴν ἰδέαν τοῦ καλοῦ, ἀρμόζουσι λεγόμενα καὶ ὡς πρὸς τὸν ὀρισμὸν
πάσης ἰδέας.

Ὅπως ὁ Πλάτων ὡς μόνην ἀληθῆ οὐσίαν καὶ τὸ ὄντως ὄν παρεδέ-
χετο τὰς ἰδέας, οὕτω καὶ ὁ Ἀριστοτέλης ὡς πρώτην οὐσίαν καὶ
ὑποστατικωτέραν τῆς αἰσθητῆς παρεδέχετο τὸ ἐν τοῖς καθ' ἕκαστον
οὐσιν εἶδος ἢ τὴν μορφήν, ἣν ἀπεκάλει τὸ τί ἦν εἶναι, ἀλλὰ
μετὰ τῆς διαφορᾶς ὅτι ὁ μὲν Πλάτων ἐθεώρει τὰς ἰδέας αὐτοποστά-
τους καὶ χωριστὰς τῶν καθ' ἕκαστον αἰσθητῶν, ὁ δὲ Ἀριστοτέλης ἐ-
θεώρει τὰ εἶδη (ἄπερ ὑπάγει εἰς τὸ ἐνεργεῖα εἶναι) ἀχώριστα
τῶν ὧν εἰσιν εἶδη πραγμάτων ἥτοι τῆς ὕλης (ἣν ὑπάγει εἰς τὸ δυ-
νάμει εἶναι). Τὸ εἶδος, ἥτοι ἡ πρώτη καὶ νοητὴ οὐσία,
τότε γίνεται κατ' Ἀριστοτέλην πραγματικὴ οὐσία, ἐπειδὴν διαμορφ-
ῶσιν τὴν ὕλην ἥτοι ἐνωματωθῆ (Μεταφ. Ζ, 3. Α, 3. Ζ, 11. Η, 1).
Τῶν νεωτέρων φιλοσόφων ἄλλοι ἄλλως ὀρίζουσι τὰς ἰδέας καὶ ἀπο-
φαίνονται περὶ αὐτῶν.

ἀνθρώπου ἐν μὲν τῷ γινώσκειν σπεύδει πρὸς τὴν τελείαν γνῶ-
σιν τῶν ὄντων, ἤτοι πρὸς τὴν ἀλήθειαν· ἐν δὲ τῷ συναισθά-
νεσθαι, σπεύδει πρὸς τὴν τελείαν εὐαρέσκειαν, ἤτοι πρὸς τὸ
καλόν· ἐν δὲ τῷ ὀρέγεσθαι σπεύδει πρὸς τὴν τελείαν ἐνέργειαν,
ἤτοι πρὸς τὸ ἀγαθόν. Κατὰ ταῦτα ἡ μὲν ἰδέα τοῦ ἀληθοῦς
ἐπικρατεῖ ἐν τῇ ἐπιστήμῃ, ἡ δὲ ἰδέα τοῦ καλοῦ ἐν τῇ τέχνῃ,
ἡ δὲ ἰδέα τοῦ ἀγαθοῦ ἐν τῷ βίῳ, ἅπανσαι δὲ συγκεντροῦνται
ἐν τῷ Θεῷ, τῇ πρώτῃ αἰτίᾳ πάσης ὑπάρξεως¹. Πᾶν ἔργον τοῦ
πνεύματος, γινόμενον κατὰ τὰς ἀρχικὰς ἰδέας, ἢ πᾶσα ἰδέα
περιελισσομένη καταλλήλως ἐν οἰαδῆποτε ὕλῃ ἢ μορφῇ, καλεῖ-
ται *ιδανικόν* ἢ *ιδεῶδες*. ὁ δὲ σχηματισμὸς τούτου ἐξαρτᾶται
καθ' ὅλου μὲν ἐκ τοῦ βαθμοῦ τῆς ἀναπτύξεως τοῦ ψυχικοῦ
βίου, ἰδίᾳ δὲ ἐκ τῆς ἀναπτύξεως τοῦ νοῦ καὶ τῆς φαντασίας·
πρὸς τούτοις μεγίστην δύναμιν ἀσκεῖ τό τε πνεῦμα τῆς ἐπο-
χῆς, ὁ τρόπος τοῦ βίου, ἡ ἀγωγή καὶ τὸ κλίμα. Ἐπειδὴ δὲ
ἡ ἰδέα, ὡς ἐνότης καὶ περιληπτικότης τῶν πάντων ἔχει ἀπέ-
ραντον ἔκτασιν, ἔπεται ὅτι τὸ *ιδανικόν* οὐδαμοῦ παριστᾶ ἀν-
τὴν τελείως. Οὕτως οὐδεμία πραγματικὴ ἀρετὴ, ἢ ἐπιστήμη,
ἢ τέχνη, παριστᾶ τελείαν τὴν εἰκόνα τοῦ ἀγαθοῦ, τοῦ ἀλη-
θοῦς καὶ τοῦ καλοῦ, ἀλλὰ μόνον ἐν μέρει.

§ 32. Περὶ τῆς ἐνεργείας τοῦ λόγου.

Ἐνῷ ὁ νοῦς ἐργάζεται ἐντὸς τοῦ κύκλου τῆς κατ' αἴσθη-
σιν ἀντιλήψεως, ὁ λόγος τὸναντίον ἐνεργεῖ πέραν τῆς περι-
φρειαίας τῶν αἰσθητῶν. Ἐν τῇ ἐνεργείᾳ ταύτῃ ὁ λόγος δύο
λαμβάνει διευθύνσεις, τὴν μὲν οὕτως εἰπεῖν πρὸς τὰ ἄνω,
τὴν δὲ πρὸς τὰ κάτω, ἢ τὴν μὲν πρὸς τὸ παρελθόν, τὴν δὲ
πρὸς τὸ μέλλον. Κατὰ μὲν τὴν πρώτην διεύθυνσιν ἀναβαί-

¹ «Τὸ δὲ θεῖον καλόν, σοφόν, ἀγαθόν καὶ πᾶν ὅ,τι τοιοῦτον». (Πλάτ. Φαίδρ. 247. Πολ. 2, 379). Πρβλ. καὶ Ἰωάνν. ιδ', 6. Ματθ. ιδ', 17.

νει ὁ λόγος πρὸς τὰς τελευταίας ἀρχάς, ἐξ ὧν τὸ ἀντικείμενον προέκυψεν ἢ ἐφ' ὧν στηρίζεται· κατὰ δὲ τὴν δευτέραν, καταβαίνει ὁ λόγος πρὸς τοὺς τελευταίους σκοπούς, οὓς τὸ ἀντικείμενον ὑπηρετεῖ ἢ δι' οὓς προωρίσθη. Κατὰ τὴν πρώτην διεύθυνσιν ἐρωτᾷ ὁ λόγος, πόθεν ἦλθε τὸ ἀντικείμενον, ἢ διατί; Κατὰ τὴν δευτέραν, ποῦ σπεύδει τὸ ἀντικείμενον, ἢ πρὸς τί; Ἐκεῖ ἐξετάζει τὰ ἀντικείμενα κατὰ τοὺς ὑπερτάτους καὶ γενικούς νόμους, τοὺς ὀρίζοντας πάντα τὰ ὄντα καὶ γινόμενα· ἐνταῦθα ἀνερευνᾷ τὰ ἀντικείμενα ὡς πρὸς τοὺς τελευταίους καὶ γενικούς σκοπούς, οἵτινες διὰ πάντα τὰ ὄντα καὶ γινόμενα ὀρίσθησαν. Κατὰ τὴν πρώτην διεύθυνσιν καλεῖται ὁ μὲν λόγος θεωρητικός, αἱ δὲ παραστάσεις αὐτοῦ ἰδέαι θεωρητικαί· κατὰ δὲ τὴν δευτέραν καλεῖται ὁ μὲν λόγος πρακτικός, αἱ δὲ παραστάσεις αὐτοῦ ἰδέαι πρακτικαί.

Ὁ θεωρητικὸς λόγος ἐν ταῖς ἐνεργείαις αὐτοῦ ἐπιλαμβάνεται ἰδίως τῆς φυσικῆς τῶν ὄντων τάξεως. Πρὸς τοῦτο χωρῶν ἀπὸ τοῦ δεδομένου γεγονότος εἰς τὴν ἀμεσώτεραν αὐτοῦ αἰτίαν, καὶ ἀπὸ ταύτης εἰς τὴν ἐπομένην, ἀφικνεῖται βαθμηδὸν εἰς τὴν ὑπερτάτην ἀρχήν, ἐξ ἧς καὶ αὐτὸ καὶ πάντα τὰ ὄντα ἐξαρτῶνται, ἥτοι εἰς τὴν ἀρχὴν τοῦ ἀπολύτου, ἢ εἰς τὴν ἰδέαν τῆς θεότητος. Ὁ δὲ πρακτικὸς λόγος ἐν ταῖς ἐνεργείαις αὐτοῦ ἀπτεται κατ' ἐξοχὴν τῆς ἠθικῆς τῶν ὄντων τάξεως, ἥτοι ἐξετάζει καθόλου μὲν πρὸς τί πάντα ὀρίσθησαν, ἰδίως ὅμως πῶς πρέπει νὰ ἦναι καὶ νὰ ζῆ ὁ ἄνθρωπος συνωδὰ πρὸς τὴν ἰδέαν τοῦ προορισμοῦ αὐτοῦ. Κατὰ ταῦτα ὁ μὲν θεωρητικὸς λόγος ἐρευνᾷ ὅποια ἀληθῶς εἶναι τὰ ὄντα κατὰ τοὺς νόμους τῆς ἀληθοῦς αὐτῶν οὐσίας, ὁ δὲ πρακτικὸς ἐξετάζει ὅποια ταῦτα πρέπει νὰ ἦναι κατὰ τοὺς νόμους τῆς ἀληθείας αὐτῶν ποιότητος. Ἐν τῇ ἀρμονικῇ ἐνόητι τοῦ εἶναι καὶ πρέπειε κίται ἡ τελειότης τῶν ὄντων.)

ὄχι - § 33. Περὶ τῆς δυνάμεως τοῦ λόγου.

Ὁ λόγος εἶναι τὸ ὕψιστον πνευματικὸν πτέρωμα τοῦ ἀνθρώ-

που, δι' οὐ οὗτος ἀνίπταται πρὸς αὐτὴν τὴν πηγὴν καὶ αἰτίαν, τῶν ὄντων, τουτέστι πρὸς αὐτὸν τὸν Θεόν. Διὰ τοῦ λόγου εὐρίσκων ὁ ἄνθρωπος τὰς ὑπερτάτας τῶν ὄντων ἀρχὰς καὶ πρὸς ταύτας ἀντεξετάζων τὰ ἀντικείμενα, δύναται νὰ προσδιορίσῃ ἀκριβέστερον τὴν τε ἀληθῆ αὐτῶν οὐσίαν καὶ τὸ εἶδος. Ὅσο μᾶλλον ἀναπτύσσεται ὁ λόγος, τοσοῦτω καθαρώτεροι παρίστανται εἰς τὴν συνείδησιν αἱ ἰδέαι τοῦ ἀληθοῦς, τοῦ ἀγαθοῦ καὶ τοῦ καλοῦ, ἐπομένως τοσοῦτω τελειότερον ἑσωτερικὸν γνῶμονα καὶ κανόνα προσκτᾶται ἡ ψυχὴ πρὸς ἐκτίμησιν τῆς ἀξίας τῶν πραγμάτων, καὶ τοσοῦτω τελειότερα γίνονται καὶ τὰ *ιδανικά*. Ἐντεῦθεν διεγείρεται ὁ ἱερός ἐκεῖνος ἐνθουσιασμός, ὅστις παρορμᾷ τὸν ἄνθρωπον πρὸς ἐνέργειαν τοιαύτην, ἥτις συνάδει πρὸς τὴν ὑψηλὴν αὐτοῦ ἀποστολὴν καὶ τὴν θεῖαν εἰκόνα, ἣν ἐν ἑαυτῷ φέρει. «Ὁ λόγος εἶναι, κατὰ τὸν ἡμέτερον Π. Βράϊλαν¹, ἡ θεῖα δύναμις τῆς ἀνθρωπότητος, ἡ πρὸς τὸ ἄπειρον δύναμις· διὰ τοῦ λόγου γίνεται ὁ ἄνθρωπος ἀνώτερος ἑαυτοῦ, διότι νοεῖ τὸν λόγον τοῦ παντός καὶ ἀνυψοῦται μέχρι τοῦ θεοῦ λόγου· διὰ τοῦ λόγου ἀνακαλύπτει τοὺς νόμους τῆς φύσεως, μορφώνει ἐπιστήμας, ἐπινοεῖ τέχνας, καὶ δι' αὐτῶν μεταβάλλει καὶ κυριεύει τὴν φύσιν· διὰ τοῦ λόγου συλλαμβάνει τὰξιν τελειότεραν τῆς τάξεως τοῦ κόσμου καὶ κατ' αὐτήν, ἐκδηλουμένην, καὶ ζωογονουμένην ὑπὸ τῆς φαντασίας, πλάττει νέα ὄντα, καὶ δημιουργεῖ τὸν κόσμον τῆς καλλιτεχνίας· διὰ τοῦ λόγου εὐρίσκει τὴν ἀρχὴν καὶ τὸν σκοπὸν τῆς ὑπάρξεώς του, τὸν νόμον τοῦ προορισμοῦ του, τὸ ἠθικόν του καθήκον, τὸν ἀληθῆ σύνδεσμον τῆς μετὰ τῶν ὁμοίων του κοινωνίας, καὶ τὰς ἀρχάς, καθ' ἃς πρέπει αὐτὴ νὰ ῥυθμίζεται, ὅπως ἐν αὐτῇ καὶ δι' αὐτῆς πληρωθῇ ὁ προορισμός του»² *ὄχι.*

§ 34. Γενικὴ ἐποφθεῖ τῶν διαφορῶν ἐκφάνσεων τοῦ γνωστικοῦ.

¹ Ἐκ τῶν μέχρι τοῦδε μνημονευθειῶν ἐκφάνσεων τοῦ γνω-

¹ Φιλοθ. καὶ Εὐγ. Ἐπιστ. 115.

στικῶ, ἢ αἰσθησις, ἢ φαντασία καὶ ἡ μνήμη εἶναι πρόδρομοι τοῦ νοῦ καὶ χρησιμεύουσιν ὡς ἀπλοὶ συλλογεῖς τῆς ὕλης, ἢ ἐπεξεργάζεται ὁ κατόπιν ἐμφανιζόμενος ἀρχιτέκτων διασκεπτικὸς καὶ θεωρητικὸς νοῦς¹. τούτου ἔνεκα ἐκεῖναι μὲν καλοῦνται κατώτεροι τοῦ γνωστικοῦ ἐκφάνσεις ἢ δυνάμεις, ὁ δὲ νοῦς μετὰ τῆς ὑψηλοτέρας αὐτοῦ ἐκφάνσεως, ἦτοι τοῦ λόγου, ἀνώτεροι· καὶ ἐκεῖναι μὲν ἐμφανίζονται μᾶλλον ἢ ἦττον εἰς πάντα τὰ ζῶα, αὐταὶ δὲ (καὶ ἰδίως ὁ λόγος) ἰδιάζουσιν εἰς μόνον τὸν ἄνθρωπον². Ὁ νοῦς μετὰ τοῦ λόγου, ἀποτελῶν τὸ κέντρον πασῶν τῶν πνευματικῶν δυνάμεων, ἃς φωτίζει καὶ ζωογονεῖ, δικαίως ὠνομάσθη *ὀφθαλμὸς τῆς ψυχῆς*³. Ὡς δὲ παρὰ τοῖς διαφόροις ἀνθρώποις ὑπάρχουσι διάφοροι βαθμοὶ καὶ διευθύνσεις αἰσθητικότητος, φανταστικότητος καὶ μνημονικότητος, οὕτως ὑπάρχουσι καὶ διάφοροι βαθμοὶ καὶ διευθύνσεις νοημοσύνης καὶ λογικότητος. Διὸ κατὰ τὴν ἐνέργειαν τῶν ὑψηλοτέρων τοῦ γνωστικοῦ ἐκφάνσεων διακρίνομεν βξ εἶδη ἀνθρώπων, ἦτοι παρατηρητικούς, προσαρτικούς, ἀρχινοῦς, ὀξύνοῦς, βαθυνοῦς καὶ μεγαλονοῦς. Καὶ παρατηρητικὸς μὲν λέγεται ὁ διαβλέπων ταχέως καὶ εὐκρινῶς τὰ τῶν ἀντικειμένων οὐσιώδη στοιχεῖα· προσαρτικὸς δὲ, ὁ ταχέως καὶ εὐχερῶς εἰκάζων ἐκ τοῦ ἐνεστῶτος τὰ μέλλοντα· ἀρχινοῦς δὲ ὁ εὐρί-

¹ Ἀριστ. πολ. 1 13.

² « ἡ μὲν γὰρ αἰσθησις τῶν ἰδίων αἰεὶ ἀληθής, καὶ πᾶσιν ὑπάρχει τοῖς ζώοις, διὰ νοεῖσθαὶ δ' ἐνδέχεται καὶ ψευδῶς καὶ οὐδενὶ ὑπάρχει ὄμῃ καὶ λόγος». Ἀριστ. περὶ Ψυχ. 33.—«Τῶν θηρίων ἐνίοις φαντασία μὲν ὑπάρχει, λόγος δὲ οὐ». (Αὐτ.)—«τοῦ μὲν μνημονεῖν καὶ τῶν ἄλλων ζώων μετέχει πολλὰ, τοῦ δὲ ἀναμιμνήσθαι οὐδὲν ὡς εἰπεῖν τῶν γνωριζομένων ζῶων πλὴν ἄνθρωπος». (Ἀριστ. περὶ μνήμ. καὶ ἀναμν. 2).—«πλὴν τῆς βλογιχῆς τε καὶ διανοητικῆς δυνάμεως, ὁ δὴ μόνον τῆς ἡμετέρας ζωῆς ἐστὶν ἐξαιρετὸν». (Γρηγ. Νύσσ 206). Πρβλ. καὶ Ἀριστ. περὶ ψυχ. 2, 3.

³ Νεμεσ. περὶ φύσ. ἀνθρ. 1, 1.

σκων εὐχερῶς ὁμοιότητας ἐν πράγμασι διαφόροις¹. ὀξύνους δέ, ὁ εὐρίσκων εὐχερῶς διαφορὰς μεταξὺ ὁμοίων ἀντικειμένων². βαθύνους δέ, ὁ εὐρίσκων τὸν ἐν τῷ βάθει κεκρυμμένον καὶ λανθάνοντα λόγον τῶν ὄντων καὶ φαινομένων³. μεγάλονους δέ, ὁ ἐπινοῶν ἢ διαπραττων ἔκτακτόν τι καὶ ἔξοχον εἴτε ἐν τῇ ἐπιστήμῃ, εἴτε ἐν τῇ τέχνῃ, εἴτε ἐν τῷ βίῳ⁴.

Ἡ ὄλη τῆς γνωστικῆς δυνάμεως καὶ ἰδίως αἱ ἀφηρημέραι ἔννοιαι καὶ ἰδέαι μονιμοποιοῦνται ἐν τῇ συνειδήσει, ἀναπαρίστανται εἰς αὐτὴν καὶ μεταδίδονται εὐκολώτερον διὰ τοῦ λόγου, ἤτοι δι' ἐνάρθων φωνῶν ἢ γραπτῶν σημείων, ὧν τὸ σύνολον ἀποτελεῖ τὴν γλῶσσαν.

ΤΜΗΜΑ ΔΕΥΤΕΡΟΝ

Ἡ ΨΥΧΗ ΣΥΝΑΙΣΘΑΝΟΜΕΝΗ

§ 35. Περὶ συναισθητικῆς δυνάμεως καθόλου⁵.

Συναισθητικὸν ἢ συναισθητικὴ δύναμις λέγεται ἡ δύναμις τῆς ψυχῆς, καθ' ἣν αὕτη ἐν ταῖς διαφοροῖς αὐτῆς ἐνεργείαις διατίθεται ἢ εὐαρέστως ἢ δυσαρέστως. Ἦτοι ἡ ψυχὴ, ὡς αἰσθητικὴ ἐνεργηὶ οἰκνῶν ἢ οὐκ οἰκνῶν ἐνεργεῖαν, τουτέστιν ὡς αἰσθητικὴ αἰσθάνεται ἢ

¹ Π. χ. μεταξὺ μυδρ καὶ παρασίτου (Διογένους), ἀλώπεκος καὶ πούργου κτλ. Αἱ ἀλληγορίαι, αἱ μεταφοραὶ, αἱ παραβολαί, αἱ παρονομασίαι, τὰ αἰνίγματα, οἱ γρίφοι, αἱ εἰρωνεῖαι καὶ τὰ παρόμοια, εἶναι γεννήματα τῆς ἀγχινοίας.

² Π. χ. μεταξὺ λύκου καὶ κυνός, ἢ μεταξὺ τῶν συνωνύμων λέξεων, οἷον μεταξὺ τοῦ δίδοναι, δανείζειν, δωρεῖσθαι, ἀποτίνειν κτλ.

³ Τοιοῦτος ἦτο ὁ ἱστορικὸς Θουκυδίδης.

⁴ Τοιοῦτος ἦτο ὁ Νευτων, ὁ Φειδίας, ὁ μέγας Ἀλέξανδρος καὶ ἄλλοι.

⁵ Πρβλ. § 10.

φαντάζεται ἢ ἀναμινθήσκηται ἢ διανοῆται καὶ θεωρῆ ἢ ὀρέγηται, δὲν μένει ἀπαθής, ἀλλ' ὅτε μὲν εὐαρεστεῖται, ὅτε δὲ δυσαρεστεῖται, ἢ ὅτε μὲν χαίρει, ὅτε δὲ λυπεῖται. Ἡ δύναμις λοιπόν, ἢ καθιστῶσα τὴν ψυχὴν ἰκανὴν εἰς τὰ διατίθηται οὕτως ἢ ἄλλως, λέγεται, ὡς προεῖπομεν, *συναίσθητικὴ ἢ συναίσθητικόν*. Ἡ δὲ εὐάρεστος ἢ δυσάρεστος διάθεσις τῆς ψυχῆς καθ' ὅσον μὲν εὐρίσκεται ἀπλῶς ἐν αὐτῇ, λέγεται *συναίσθησις*, καθ' ὅσον δὲ γίνεται ἀντικείμενον τῆς προσοχῆς αὐτῆς λέγεται *συναίσθημα*¹. Ἐπειδὴ δὲ τὸ *συναίσθημα* παρακολουθεῖ τὴν γνώσιν καὶ διεγείρει τὴν *ὄρεξιν*, ἔπεται ὅτι καὶ ἡ συναίσθητικὴ δύναμις κεῖται ἐν τῷ μέσῳ τῆς γνωστικῆς καὶ ὀρεκτικῆς δυνάμεως². Κατὰ ταῦτα δὲν δυνάμεθα τὰ *ὄρεχθῶμεν* πρὶν *συναίσθηθῶμεν*, καὶ δὲν δυνάμεθα τὰ *συναίσθηθῶμεν* πρὶν γνωρίσωμεν. Ἐνῶ δὲ ἐν πάσῃ ἐνεργείᾳ τῆς ψυχῆς τὸ ἐνεργεῖν ὑποκείμενον, τουτέστιν ἡ ψυχὴ, διακρίνεται τοῦ ἀντικειμένου, εἰς ὃ ἀναφέρεται ἡ ἐνεργεία, ἐν τῷ *συναίσθησθαι* συμπίπτουσιν ἀμφοτέρω: ἦτοι ἐν τῷ *συναίσθησθαι* αἰσθάνεται ἡ ψυχὴ αὐτὴ ἑαυτήν. Ἄρα τὸ *συναίσθημα* οὐδὲν ἄλλο εἶναι ἢ *αὐτεπεγνωσμένη κατάσταση ἢ διάθεσις τῆς ψυχῆς*, διεγερθεῖσα ἐκ τῶν ἐντυπώσεων τῶν ἰδίων αὐτῆς ἐνεργειῶν, γνωστικῶν τε καὶ ὀρεκτικῶν.

¹ Τὰ συναίσθηματα καλοῦνται πολλάκις καὶ αἰσθήματα ἐνεκα τῆς ὑπαρχούσης μεταξὺ αὐτῶν στενῆς σχέσεως. Ὅσον ὅμως στενῶς καὶ ἀνσυσχετίζηται τὸ συναίσθημα πρὸς τὸ αἶσθημα, ὑπάρχει μεγάλη μεταξὺ αὐτῶν διαφορά· διότι α') τὸ μὲν αἶσθημα μετέχει πως ὑλικότητος καθ' ὅσον συνδέεται μετὰ τῆς ἐνεργείας τοῦ νευρικοῦ συστήματος, διό, ὅπου πλείωτερα νεῦρα, ἐκεῖ καὶ ζωηρότερον αἶσθημα· τὸ δὲ συναίσθημα, ὡς καθαρὰ διάθεσις τῆς ψυχῆς, εἶναι καθαρῶς πνευματικόν· β') τὸ μὲν αἶσθημα προηγείται ὡς αἰτία, τὸ δὲ συναίσθημα ἔπεται ὡς ἀποτέλεσμα.

² Ὁρεγόμεθα δὲ διότι δοκεῖ μᾶλλον ἢ δοκεῖ διότι ὀρεγόμεθα· ἀρχὴ «δὲ ἡ νόησις» (Ἀριστοτ. μεταφ. λ, 7, σ. 248).

§ 36. *Περὶ τῆς ποιότητος τῶν συναισθημάτων.*

Τὰ συναισθήματα εἶναι διττά, τουτέστιν ἢ εὐάρεστα ἢ δυσάρεστα. Καὶ εὐάρεστα μὲν λέγονται ὅσα γεννῶνται ἐκ τοιούτου εἶδους παραστάσεων (ἢ ἐντυπώσεων τῶν ψυχικῶν ἐνεργειῶν) αἵτινες συνάδουσι πρὸς τὰς ἀπαιτήσεις τῆς ἡμετέρας φύσεως ἢ ἐν αἷς παρίσταται ὁ βίος ἡμῶν, ὁ σωματικὸς ἢ ὁ πνευματικὸς, προβιβαζόμενος· δυσάρεστα δὲ λέγονται ὅσα παράγονται ἐκ παραστάσεων ἢ ἐντυπώσεων, μὴ συνάδουσιν πρὸς τὰς ἀπαιτήσεις τῆς ἡμετέρας φύσεως, ἢ παριστωσῶν εἴτε τὸν σωματικὸν εἴτε τὸν πνευματικὸν ἡμῶν βίον παρακλωδόμενον. Κατὰ ταῦτα χαίρω κερδαίνων χρήματα, διότι ἀναλογίζομαι ὅτι δι' αὐτῶν δύναμαι νὰ προαγάγω τὸν βίον μου, τὸν τε σωματικὸν καὶ πνευματικὸν· τοῦναντίον λυποῦμαι ἐπὶ τῇ ἀπωλείᾳ χρημάτων, ἀναλογιζόμενος τὴν ἐντεῦθεν μέλλουσαν νὰ προέλθῃ βλάβην τοῦ βίου μου, τοῦ τε σωματικοῦ καὶ πνευματικοῦ. Τὰ εὐάρεστα ἄρα συναισθήματα εἶναι ἀντίθετα τῶν δυσάρεστων. Μετωνυμικῶς εὐάρεστα καὶ δυσάρεστα καὶ λούνται καὶ αὐτὰ τὰ ἀντικείμενα, τὰ παράγοντα τὴν εὐαρέσκειαν ἢ δυσαρέσκειαν. Τὰ δὲ συναισθήματα, ἐν οἷς ἡ μεταξὺ εὐαρέσκειας καὶ δυσαρέσκειας ἀντίθεσις ἕνεκα τῆς σμικρότητος αὐτῆς δὲν καταφαίνεται ἐναργῶς, λέγονται ἀδιάφορα συναισθήματα. Μία καὶ ἡ αὐτὴ παράστασις δύναται νὰ διεγείρῃ ὅτε μὲν εὐάρεστον, ὅτε δὲ δυσάρεστον συναισθηματικὰ τὴν διάφορον τοῦ ἀντικειμένου ἔποψιν· π. χ. ὁ πόλεμος τὸν στρατιώτην τέρπει μὲν, ὅταν θεωρῆται ὑπὸ τὴν ἔποψιν τῆς τιμῆς, δυσαρεστεῖ δέ, ὅταν θεωρῆται ὑπὸ τὴν ἔποψιν τῶν κινδύνων. Μικτὸν δὲ συναισθημα καλεῖται τὸ συνιστάμενον ἐξ εὐαρέσκειας ἄμα καὶ δυσαρέσκειας, οἷος εἶναι ὁ λεγόμενος *κλαυσίγελως*. Κυρίως ὅμως μικτὰ συναισθήματα δὲν ὑπάρχουσι, διότι ὅσον καὶ ἂν ταχέως διαδέχεται ἐνταῦθα ἡ λύπη τὴν χαρὰν καὶ τ'ἀνάπαλιν, οὐδέποτε ὅμως συνυπάρχουσι ταυτοχρόνως.

Ἐπειδὴ τὸ συναίσθημα εἶναι οὐχὶ ἐξ ἀντικειμένου, ἀλλ' ἐξ ὑποκειμένου, ἤτοι ἔχει τὴν αἰτίαν οὐχὶ ἐν τῷ ἀντικειμένῳ, εἰς δ' ἀναφέρεται, ἀλλὰ ἐν τῷ συναισθανομένῳ ὑποκειμένῳ, διὰ τοῦτο παραλλάσσει οὐχὶ μόνον παρὰ τοῖς διαφόροις ἀνθρώποις, ἀλλὰ καὶ παρὰ τῷ αὐτῷ ἀνθρώπῳ κατὰ διαφόρους ἐποχάς. Ἐντεῦθεν παρατήροῦμεν, α') ὅτι ὁ μὲν εὐαρεστεῖται εἰς τοῦτο, ὁ δὲ εἰς ἐκεῖνο τὸ ἀντικείμενον, ἢ ἐν καὶ τὸ αὐτὸ ἀντικείμενον τὸν μὲν εὐαρεστεῖ, τὸν δὲ δυσαρεστεῖ, ἀναλόγως τῆς ἰδιαιτέρας ἐκάστου ἰδιοφυῆς καὶ ἀναπτύξεως, ὁπόθεν προέκυψε καὶ ἡ παροιμία «περὶ ὀρέξεως οὐδεὶς λόγος» (de gustibus non est disputandum). β') ὅτι τὸν αὐτὸν ἀνθρωπὸν ἄλλοτε ἄλλα ἀντικείμενα εὐαρεστοῦσιν, ἢ ἐν ἐκεῖνο, ὅπερ σήμερον παρέχει εἰς αὐτὸν εὐαρέσκειαν, αὔριον παρέχει δυσαρέσκειαν καὶ τάνάπαλιν, ἀναλόγως τῶν διαφόρων περιστάσεων καὶ τῆς διαφοροῦ ἀναπτύξεως, εἰς ἃς ὁ ἀνθρώπος εὐρίσκεται. Τὸ συναίσθημα ὡς ὑποκειμενικὸν δυσκόλως, πολλὰκις δὲ καὶ οὐδὲν δύναται νὰ μεταδοθῇ εἰς τοὺς ἄλλους.

§ 37. Περὶ τῶν εἰδῶν τῶν συναισθημάτων.

Τὰ συναισθήματα, διεγειρόμενα ἐκ τῶν ἐνεργειῶν ἢ τῆς αἰσθήσεως, ἢ τῆς φαντασίας, ἢ τοῦ νοῦ, ἢ τοῦ λόγου, εἶναι τεσσάρων εἰδῶν, τουτέστιν αἰσθητικά, φανταστικά, ρητικά, καὶ λογικά.

Α') Αἰσθητικά συναισθήματα. Αἰσθητικὸν συναίσθημα λέγεται καθόλου ἢ εὐάρεστος ἢ δυσάρεστος κατάστασις τῆς ψυχῆς, ἢ προσερχομένη ἐξ αἰσθήσεως, ἢ ἐκ τῶν αἰσθημάτων, τῶν πηγαζόντων ἐκ τοῦ ἐρεθισμοῦ τῶν αἰσθητηρίων ὀργάνων τοῦ σώματος. Τοιαῦτα συναισθήματα εἶναι τὰ παρακαλουθούντα ἢ τὴν γενικὴν αἴσθησιν (ὅσα εἶναι ἢ ἐκ τοῦ πυρετοῦ δυσάρεστησις), ἢ τὰς εἰδικὰς αἰσθήσεις (ὅσα εἶναι ἢ ἐκ τῆς ἀκροάσεως ἄσματός τινος εὐάρεστησις). Εἰδικώτερον δὲ λέ-

γονται αισθητικὰ συναισθήματα τὰ ἐκ τῆς ἰδέας τοῦ καλοῦ
πηγαζόντα, ἔνθα μετὰ τῆς αἰσθήσεως μεγάλως συνεργεῖ καὶ ἡ
φαντασία¹.

Β) Φανταστικὰ συναισθήματα. Φανταστικὸν συναισθημα
λέγεται ἡ εὐάρεστος ἢ δυσάρεστος κατάστασις τῆς ψυχῆς, ἡ
διεγειρομένη ἐκ τῶν ἰνδαλμάτων καὶ ἀνατυπώσεων τῆς φαν-
τασίας (οἶος ὁ φόβος², ἡ ἐλπὶς³ κτλ.), μεθ' ἧς πολλάκις συνεργ-
γεῖ καὶ ἄλλη γνωστικὴ δύναμις, οἷον ἡ αἰσθησις (ὡς ἐν τῇ
εὐθυμίᾳ, τῇ ἀηδίᾳ κτλ.), ὁ νοῦς (ὡς ἐν τῇ μετανοίᾳ⁴, τῇ αἰδοίᾳ⁵
κτλ.) καὶ ὁ λόγος (ὡς ἐν τῷ θαυμασμῷ κτλ.).

Γ) Νοητικὰ συναισθήματα. Νοητικὸν συναισθημα λέγεται

Χρῆσι
18²
Καλὸν καλεῖται πᾶν πρᾶγμα, ὅπερ ἀρέσκει ἡμῖν ἕνεκα τῆς πα-
ρατηρουμένης ἐν αὐτῷ εἴτε ἀρμονικῆς ἐνότητος τῶν μερῶν πρὸς τὸ
ὅλον, εἴτε σκοπιμότητος, εἴτε κοινωνικότητος, εἴτε ἄλλης τινὸς ἰδιό-
τητος, ἀποτελούσης στοιχεῖον ἀναπόσπαστον τῆς ἐν ἡμῖν ἐμφύτου
ιδέας τοῦ καλοῦ. Ἡ ἄλλως καλὸν καλεῖται πᾶν πρᾶγμα, ὅπερ,
αἰσθητοποιοῦν ἐπιτυχῶς ἰδέαν τινά, ἢ διὰ πνεύμενον
ἐπαισθητικῶς ὑπὸ ἰδέας τινός, παρέχει εἰς ἡμᾶς εὐάρεστον
συναίσθημα. Τὸ καλὸν ἄρα παραλάσσει κατὰ βαθμὴν παρὰ τοῖς δια-
φόροις ἀνθρώποις ἀναλόγως τῆς τελειοτέρας ἢ ἀτελεστεράς λογικῆς
αὐτῶν ἀναπτύξεως καὶ ἰδίως τῆς ἀναπτύξεως τῆς ἰδέας τοῦ καλοῦ.

Τὸ δὲ ὑψηλὸν εἶναι εἶδος τοῦ καλοῦ, ἀναφερομένου εἰς τὴν
ιδέαν τοῦ ἀπείρου. Ὑψηλὰ ἄρα καλοῦνται τὰ ἀντικείμενα
ἐκεῖνα, ἅτινα εὐαρεστοῦσιν ἡμᾶς, ὡς αἰσθητοποιοῦντα τὴν ἰδέαν τοῦ
ἀπείρου. Τοιαῦτα εἶναι τὰ δημιουργήματα τοῦ Θεοῦ.

Καὶ ἡ χάρις εἶναι εἶδος τοῦ καλοῦ. Χαρίεντα φαίνονται
ἐκεῖνα τὰ ἀντικείμενα, ἅτινα ἀρέσκουσιν ἡμῖν ἕνεκα τῆς ἀβρότητας
καὶ τῆς λεπτότητος τῆς ἐξωτερικῆς αὐτῶν μορφῆς.

Κατ' Ἀριστοτέλη «καλὸν ἐστὶ ὁ ἄνδι' αὐτὸ αἰρετὸν ὃν ἐπαινετὸν
«ἦ, ἢ ὃ ἄν ἀγαθὸν ὃν ἠδὲ ἦ ὅτι ἀγαθόν». (Ῥητορ. 1, 9).

² «ἔστω δὴ φόβος, λύπη τις ἢ ταραχὴ ἐκ φαντασίας μέλλοντος
«κακοῦ, φθαρτικοῦ ἢ λυπηροῦ» (Ἀριστ. Ῥητορ. 2, 5).

³ Ἡ ἐλπὶς εἶναι τὸ ἐναντίον τοῦ φόβου ἢ τοῦ ἡ χαρὰ ἐκ φαν-
τασίας μέλλοντος καλοῦ.

⁴ μετάνοια εἶναι λύπη ἐπὶ πεπραγμένῳ κακῷ.

⁵ αἰδοῖς «ὀρίζεται φόβος τις ἀδοξίας» (Ἀριστ. Ἠθ. Νικ. 4, 15).

ἡ εὐάρεστος ἢ δυσάρεστος κατάστασις τῆς ψυχῆς, ἡ προερχομένη ἐκ τοῦ κοῦ, ἤτοι ἐκ τῶν ἐνεργειῶν τῆς διανοητικῆς δυνάμεως. Τοιοῦτον συναίσθημα εἶναι ἡ εὐαρέστησις εἰς τὸ νέον, τὸ ἀπροσδόκητον, τὸ τακτικόν, τὸ ἀρμονικόν, τὸ ἀνάλογον, τὸ ποικίλον, τὸ εὐφυές, τὸ γελοῖον, τὸ κωμικόν, καὶ καθόλου τὸ πηγάζον ἐκ τῆς ιδέας τοῦ ἀληθοῦς, πρὸς ἣν φύσει τείνει ἡ διάνοια τοῦ ἀνθρώπου¹, καὶ ἡ δυσαρέστησις εἰς τὰ ἐναντία τούτων.

Δ') *Λογικὰ συναισθήματα*. *Λογικὸν συναίσθημα* λέγεται ἡ εὐάρεστος ἢ δυσάρεστος κατάστασις τῆς ψυχῆς, ἡ προερχομένη ἐκ τοῦ λόγου, ἤτοι ἐκ τῶν διαφόρων ιδεῶν, αἵτινες εἶναι τοῦ λόγου προϊόντα. Τοιοῦτον συναίσθημα εἶναι ἡ εὐαρέστησις, ἡ προερχομένη ἐκ τῆς ιδέας τῆς τιμῆς, τῆς ἐλευθερίας, τῆς δικαιοσύνης, τῆς φιλανθρωπίας, τῆς εὐσεβείας, καὶ καθόλου ἐκ τῆς ιδέας τοῦ ἀγαθοῦ², καὶ ἡ δυσαρέστησις εἰς τὰ ἐναντία τούτων.

Ἐπειδὴ δὲ τὸ ἀγαθὸν ἢ ἀναφέρεται πρὸς ἡμᾶς αὐτοὺς, ἢ πρὸς τὸν πλησίον, ἢ πρὸς τὸν Θεόν, ἔπεται ὅτι τὰ ἐκ τοῦ ἀγαθοῦ πηγάζοντα συναισθήματα εἶναι τριπλᾶ, ἤτοι κατ' ἐξοχὴν ἠθικά, συμπαθητικά καὶ θρησκευτικά, ὧν τὰ μὲν πρῶτα ἀναφέρονται εἰς ἡμᾶς, τὰ δὲ δευτέρως εἰς τὸν πλησίον, τὰ δὲ τρίτα εἰς τὸν Θεόν. Ὅσακις λοιπὸν τὰ διανοήματα, οἱ λόγοι καὶ αἱ πράξεις ἡμῶν συμφωνῶσι πρὸς τὴν ιδέαν, ἣν ἔχομεν περὶ τῆς ἀξίας ἡμῶν αὐτῶν, τοῦ πλησίον καὶ τοῦ Θεοῦ, διατιθέμεθα εὐαρέστως· ὅσακις δὲ ἀπέχθωσι, διατιθέμεθα δυσαρέστως.

Ἐπειδὴ δὲ ἐν μὲν τῇ συμφωνίᾳ ταύτῃ κεῖται ἡ ἀρετὴ³, ἐν

¹ Ἀριστ. Ρητ. 1, 1.

² «Ἐστὼ δὲ ἄ γ α θ ὁ ν ὁ ἂν αὐτὸ ἑαυτοῦ ἕνεκα ἢ αἰρετόν, καὶ οὐ ἕνεκα ἄλλο αἰρούμεθα καὶ οὐ ἐρίεται πάντα ἢ πάντα τὰ αἰσθησιν ἔχοντα ἢ νοῦν, ἢ εἰ λάβοι νοῦν (Ἀριστ. ῤητ. 1, 6).

³ Ὁ μὲν Πλάτων θεωρεῖ τὴν ἀρετὴν, ὡς καὶ ὁ Σωκράτης (Ξενοφ. Ἀπομν. 3, 8, 5), γ ν ὦ σ ι ν (Ἐν Πρωταγόρᾳ καὶ Μένωνι), ὁ δὲ Ἀρι-

δὲ τῆ ἀσυμφωνία ἢ κακία, ἔπεται ὅτι χαίρομεν μὲν ἐπὶ τῆ ἀρετῇ (οἷον τῆ σωφροσύνη, τῆ εὐεργεσία, τῆ εὐσεβείᾳ), λυπούμεθα δὲ ἐπὶ τῆ κακία (οἷον τῆ ἀκρασία, τῆ κακουργία, τῆ ἀσεβείᾳ).

§ 38. Περὶ τῆς ἀξίας τῶν συναισθημάτων.

Ἡ ἀξία τῶν συναισθημάτων εἶναι μεγίστη, διότι ταῦτα χρησιμεύουσιν ὡς γέφυρα, δι' ἧς μεταβιβάζεται ὁ ἄνθρωπος ἀπὸ τοῦ θεωρητικοῦ βίου εἰς τὸν πρακτικόν· ἢ ὡς μέσον, δι' οὗ αἱ βουλαὶ τοῦ ἀνθρώπου μεταβιβάζονται ἀπὸ τῆς κεφαλῆς αὐτοῦ εἰς τὴν καρδίαν, παραδίδονται τρόπον τινὰ εἰς τὰς χεῖρας πρὸς πραγματοποίησιν· ἢ ὡς κριτήριον, δι' οὗ ἀμέσως κρίνεται τὸ πρακτέον ἀπὸ τοῦ ἀπογευκτέου· ἢ ὡς ἐλατήριο, δι' οὗ διεγείρεται ἡ ὄρεξις τῆς ψυχῆς πρὸς πραγματωσιν ἢ ἀποφυγὴν παντὸς ὠφελίμου ἢ βλαβεροῦ. Ἄνευ τοῦ συναισθήματος, ἦτοι ἀνευ τῆς εὐαρέστου ἢ δυσκρέστου διαθέσεως τῆς ψυχῆς, τὰ κυήματα τῆς γνωστικῆς δυνάμεως ἤθελον διαμένει νεκρὰ ἐν τῇ κεφαλῇ τοῦ ἀνθρώπου. Ὡς δὲ ἡ ἐπίτασις τῶν ἐνεργειῶν τοῦ γνωστικοῦ καθιστᾷ ζωηρότερα τὰ συναισθηματικά, οὕτω καὶ ἡ ἐπίτασις τῶν συναισθημάτων καθιστᾷ δραστικωτέρας τὰς ὁρμὰς καὶ τὰς ὀρέξεις.

§ 39. Περὶ ἀψιθυμιῶν.

Ἀψιθυμιαὶ ἢ ἀψικαρδίαι (κοινῶς ἐξάψεις ἢ συγκινήσεις) λέγονται τὰ συναισθήματα ἐκεῖνα, ἅτινα ἐπιταθέντα ἀσκοῦσιν ἀκαριαίως ἐπὶ τὸ σῶμα καὶ ἰδίως ἐπὶ τὴν κυκλοφορίαν τοῦ αἵματος μεγάλην δύναμιν, ὅτε μὲν ὠφέλιμον, ὅτε δὲ βλαβεράν.

στοτέλης ἔξιν, λέγων: «ἔστι γὰρ ἡ ἀρετὴ ἔξις προαιρετικὴ ἐν μεσό-»
 »τητι (ἦτοι μεταξὺ δύο κακῶν, ὑπερβολῆς καὶ ἐλλείψεως) οὕσα τῇ
 »πρὸς ἡμᾶς ὠρισμένη λόγῳ καὶ ὡς ἂν ὁ φρόνιμος ὀρίσειεν» (Ἠθικ.
 Νικ. 2, 6 καὶ 7.)

Καὶ ὠφέλιμοι μὲν ἀποβαίνουσιν αἱ ἀψιθυμίαι, ὅταν κανονίζονται ὑπὸ τοῦ νοῦ (ὡς ὅταν τις ἐξάπτηται π. χ. κατὰ τοῦ ἐχθροῦ λελογισμένως)· βλαβεραὶ δὲ ὅταν κατακρατῶσιν οὕτω τῆς ψυχῆς, ὥστε καταπνίγουσι τὴν ἐνέργειαν αὐτοῦ (ὡς τοῦτο παρατηρούμεν παρὰ τῆ παιδοκτόνῳ Μηδεΐα¹). Αἱ ἀψιθυμίαι διαιροῦνται, ὅπως καὶ τὰ συναισθήματα, κατὰ τὰς γνωστικὰς δυνάμεις, ὧν ἡ ἐνέργεια ἐπικρατεῖ εἰς τὴν διέγερσιν αὐτῶν, ἥτοι εἰς αἰσθητικὰς (οἷον τὸ θάμβος καὶ ἡ ἐκπληξίς), εἰς φανταστικὰς (ὡς ἡ ἀγωνία καὶ ἡ ἀδημονία), εἰς ροητικὰς (ὡς ἡ ἔκστασις) καὶ εἰς λογικὰς (οἷος ὁ θυμὸς, ἡ ὀργή², ἡ ἀγανάκτησις, ἡ μῆνις, ὁ ἐνθουσιασμὸς κτλ.). Ὁ μὴ ὑποκείμενος εἰς ἀψιθυμίας καλεῖται ἀπαθής, οἷος εἶναι ὁ φλεγματικός.

ΤΜΗΜΑ ΤΡΙΤΟΝ

Ἡ ΨΥΧΗ ΟΡΕΓΟΜΕΝΗ

§ 40. Περὶ ὀρεκτικῆς δυνάμεως καθόλου³.

Ὀρεκτικὸν ἢ ὀρεκτικὴ δύναμις λέγεται ἡ δύναμις τῆς ψυχῆς, δι' ἧς αὕτη ὠθεῖται πρὸς ἐνέργειαν, ἥτοι τείνει νὰ πραγματοποιήσῃ ἢ ἀποφύγῃ τι⁴. Ἡ τοιαύτη ὠθησις ἢ τάσις τῆς

¹ Ἡ Μηδεΐα παρ' Εὐριπίδῃ, μέλλουσα νὰ σφάζῃ τὰ τέκνα αὐτῆς, ἐκδικουμένη τὴν ἀπιστίαν τοῦ συζύγου Ἰάσωνος, ἀνέκραξε: «Καὶ μανθάνω μὲν οἷα τολμήσω κακά, θυμὸς δὲ κρείσσω τῶν ἐμῶν βουλευμάτων» (Εὐριπ. Μηδ. 1078).

² Κατ' Ἀριστοτέλη ὀργή εἶναι «ὀρεξις μετὰ λύπης τιμωρίας φαινομένης διὰ φαινομένην ὀλιγωρίαν τῶν εἰς αὐτὸν ἢ τῶν αὐτοῦ, τοῦ ὀλιγωρεῖν μὴ προσήκοντος» (Ῥητ. 2, 2).

³ Πρὸς § 10.

⁴ «Ἔστι κινεῖν τὸ ὀρεκτικόν» (Ἀριστοτ. περὶ Ψυχ. 3, 10).—Καὶ «ὅτι ἡ τοιαύτη δύναμις κινεῖ τῆς ψυχῆς, ἢ καλουμένη ὄρεξις, φα-

ψυχῆς λέγεται ὄρμη ἢ ὄρεξις. Συνήθως ὅμως λέγεται ὄρμη μὲν, ὡσάκις γίνηται ἄνευ γνώσεως τοῦ ἐπιδιωκομένου σκοποῦ (ὅσα εἶναι ἢ πρὸς τροφήν ὄρμη τῶν ἀλόγων ζώων¹ καὶ τῶν βρεφῶν) ἢ καθόλου ἦναι τάσις ταπεινοτέρας φύσεως, ἀναφερομένη εἰς σωματικὰς ἀνάγκας· ὄρεξις δὲ, ὡσάκις γίνηται μετὰ (γνώσεως τοῦ ἐπιδιωκομένου σκοποῦ) ἢ ἦναι τάσις ὑψηλοτέρας φύσεως, ἀναφερομένη εἰς πνευματικὰς ἀνάγκας (ὅσα εἶναι ἢ πρὸς μάθησιν ὄρεξις κτλ.). Κατὰ ταῦτα πρὸς διέγερσιν μὲν ὄρμων συντελεῖ τὸ συναίσθημα (ἡδονὴ ἢ λύπη) τῆς κατωτάτης ἐκφάνσεως τοῦ γνωστικοῦ, ἥτοι τὸ διεγειρόμενον ἐκ τυφλῶν τινῶν ἐρεθισμῶν τῆς γεικῆς λεγομένης αἰσθήσεως· πρὸς διέγερσιν δὲ ὀρέξεων συντελεῖ τὸ συναίσθημα (ἡδονὴ ἢ λύπη), τὸ διεγειρόμενον ἐκ τῶν ἀνωτέρων ἐκφάνσεων τοῦ γνωστικοῦ. Ἄρα ὄρμῶμεν ἢ ὀρεγόμεθα νὰ πραγματοποιήσωμεν ἢ ν' ἀποφύγωμεν ἐκεῖνο, ὅπερ ὡς καλὸν μὲν ἢ κακὸν ἡσθάνθημεν ἢ ἐνόησαμεν, εὐαρέστως δὲ ἢ δυσαρέστως συνησθάνθημεν ἢ διετέθημεν². Ἐπειδὴ δὲ ὁ ἄνθρωπος εἶναι διττῆς φύσεως, ἥτοι αἰσθητικῆς ἢ σωματικῆς καὶ πνευματικῆς, ἔπεται ὅτι καὶ δύο εἰδῶν ὄρμας ἢ ὀρέξεις ἔχει, τουτέστιν αἰσθητικὰς ἢ σωματικὰς καὶ πνευματικὰς.

§ 41. Περὶ αἰσθητικῶν ὀρέξεων.

Αἰσθητικαὶ ἢ σωματικαὶ ἢ κατώτεραι ὀρέξεις (καὶ κατ' ἐξοχὴν ὄρμαι) λέγονται αἰ ὀρέξεις ἐκεῖναι, ὧν τὰ ἀντικείμενα ἀναφέρονται ἰδίως εἰς τὴν σωματικὴν κατάστασιν τοῦ ὀρεγο-

«μερὸν» (αὐτ.).— «ἔστι δ' ὅπερ ἐν διανοίᾳ κατάφασις καὶ ἀπόφασις, «τοῦτο ἐν ὀρέξει δίωξις καὶ φυγή» (Ἡθ. Νικ. β, 2).

¹ Ἡ ἐμφυτοσ ὄρμη ἢ τὸ ἐνστικτὸν χρησιμεύει ὡς λογικὸν παρὰ τοῖς ἀλόγοις ζώοις.

² Ἐπιθυμητὸν γὰρ τὸ φαινόμενον καλόν, βουλητὸν δὲ «πρῶτον τὸ ὄν καλόν» ὀρεγόμεθα δὲ διότι δοκεῖ ἀγαθόν, ἢ «δοκεῖ διότι ὀρεγόμεθα ἀρχὴ δὲ ἡ νόησις» (Ἀριστ. Μεταφ. λ, 7).

μένου υποκειμένου. Τοιαῦται ὀρέξεις εἶναι αἱ συντελοῦσαι πρὸς συντήρησιν τοῦ ἀτόμου (οἷα ἡ πρὸς τροφήν, πρὸς ἄμυναν κτλ.), καὶ τοῦ γένους (γενετήσιος ὁρμή).

Αἱ αἰσθητικαὶ ὀρέξεις πληροῦνται διὰ διαφόρων καὶ καταλήλων τοῦ σώματος ὀργάνων ἐκδηλοῦνται δ' ἐξωτερικῶς πολλαχῶς καὶ δὴ ἀμεσώτερον καὶ ἐκφραστικώτερον διὰ τοῦ βλέμματος, τῆς φωνῆς, τῶν μορφασμῶν τοῦ προσώπου καὶ διαφόρων ἄλλων κινήσεων τῶν τοῦ σώματος μελῶν¹.

§ 42. Περὶ πνευματιῶν ὀρέξεων.

Πνευματικαὶ ἢ ἀνώτεραι ὀρέξεις καλοῦνται αἱ ὀρέξεις ἐκεῖναι, ὧν τὰ ἀντικείμενα ἀναφέρονται ἰδίως εἰς τὴν πνευματικὴν κατάστασιν τοῦ ὀρεγομένου υποκειμένου. Αἱ ὀρέξεις αὗται, ἀναφερόμεναι μᾶλλον ἢ ἥττον εἰς τὴν γνωστικὴν ἢ συναισθητικὴν κατάστασιν τῆς ψυχῆς, δύνανται νὰ διαιρεθῶσιν εἰς δύο εἶδη, τουτέστιν εἰς ὀρέξεις διαροητικὰς (οἷα εἶναι ἡ ὀρεξις πρὸς μάθησιν, ἢτοι ἡ φιλομάθεια) καὶ εἰς ὀρέξεις ἠθικὰς (οἷα εἶναι ἡ ὀρεξις πρὸς τιμὴν, ἢτοι ἡ φιλοτιμία).

¹. Ἐν τῷ σωματικῷ βίῳ καὶ ἐν ταῖς ποικίλαις αὐτοῦ ἐκφάνσεσιν (ἢτοι ἐν τῇ ἰδιαζούσῃ καταστάσει τοῦ ὅλου ὀργανισμοῦ καὶ τῶν μερῶν αὐτοῦ, ἰδίως ἐν τῇ κατασκευῇ τοῦ κρανίου, ἐν τῇ μορφῇ τοῦ προσώπου, τοῦ μετώπου κτλ. πρὸς τοῦτοις ἐν τοῖς χαρακτηριστικοῖς καὶ μορφασμοῖς τοῦ προσώπου, ἐν ταῖς μιμητικαῖς κινήσεσιν, ἐν τῇ στάσει καὶ τῇ βαδίσει, ἐν τῷ εἶδει τῆς γραφῆς κτλ. πρὸ πάντων δὲ ἐν τῷ ὀφθαλμῷ καὶ τῷ βλέμματι αὐτοῦ, ἐν τῇ φωνῇ καὶ τοῖς τόνοις αὐτῆς, ὡς τῇ ἀμεσωτάτῃ ἐκφράσει τοῦ ἐσωτερικοῦ,) διατυπῶνται σαφῶς ἡ ἀτομικότης καὶ αἱ καταστάσεις τῆς ἐγκατακίσεως ψυχῆς, ὡς ἀρχῆς διοριζούσης Ἡ φυσιογνωμικὴ ἔκφρασις δύνανται τῷ ὄντι νὰ χρησιμεύσῃ ὡς σπουδαία πηγὴ τῆς τοῦ ἀνθρώπου γνώσεως, (διὸ λέγει καὶ ὁ σοφὸς Σολομών, «καὶ βῆμα ποδὸς καὶ γέλωσ δδόντων ἀναγγέλλει τὰ περὶ αὐτοῦ» Σοφ. Σειρ. 19, 30), οὐχ ὅμως πάντοτε ἀλάνθαστως. Λίαν δὲ τολμηρὰ ἀπεδείχθη καὶ ἡ τοῦ Φ. Γάλλου (+ 1828) ἀπόπειρα τοῦ φρενολογεῖν ἐκ τοῦ κρανιοσκοπεῖν

§ 43. Περὶ πόθου, κλίσεως, πάθους καὶ ἐπιθυμίας

Ἡ ὄρεξις, ἧς τὴν πλήρωσιν διάφορα περιστατικὰ ἀναγκαι-
ζουσιν ἢ καθιστῶσιν ἀδύνατον, καλεῖται πόθος. Οὕτω π.χ.
ποθεῖ τις τὴν πατρίδα, ὁσάκις, ὀρεγόμενος ν' ἀπέλθῃ εἰς αὐ-
τήν, κωλύεται ὑπὸ διαφόρων περιστατικῶν· ἢ ποθεῖ τις τοὺς
ἀποθανόντας συγγενεῖς του, ὁσάκις ὀρεγόμενος τῆς τούτων πα-
ρουσίας, παρατηρῆ ἀκατόρθωτον τὴν πλήρωσιν τῆς ἑαυτοῦ ὀ-
ρέξεως.

Κλίσις δὲ λέγεται ἡ ὄρεξις ἐκείνη, ἣτις ὡς ἐκ τῆς συνεχοῦς
πληρώσεως αὐτῆς, λαμβάνει τακτικὴν διεύθυνσιν πρὸς ὀρισμέ-
νον ἀντικείμενον (οἷον πρὸς τὸν οἶνον, πρὸς τὰ γράμματα, πρὸς
τὴν ζωγραφικὴν κτλ.).

Πάθος λέγεται ἡ κλίσις, ἢ ἐπικρατοῦσα τοσοῦτον τῆς ψυ-
χῆς ὥστε νὰ ὑπηρετῶσιν εἰς τὸν σκοπὸν αὐτῆς πᾶσαι αἱ ψυ-
χικαὶ δυνάμεις. Πάθος ἄρα εἶναι ἐπιτεταμένη ὄρεξις, αἰχμα-
λωτίζουσα τὰς δυνάμεις καὶ δεσμεύουσα τὴν βούλησιν τῆς ψυ-
χῆς πρὸς ὀρισμένον ἀντικείμενον. Τὰ πάθη, ὅπως καὶ αἱ ὀρέ-
ξεις, εἶναι δύο εἰδῶν, ἥτοι αἰσθητικὰ ἢ σωματικὰ (ὡς ἡ πο-
λυφαγία, ἡ πολυποσία ἢ λαιμαργία, ἡ φιλοζωία, ἡ φιληδο-
νία κτλ.) καὶ πνευματικὰ (ὡς ἡ φιλοδοξία, ἡ φιλαρχία, ἡ ὑ-
περηφανία, ὁ φθόνος¹, ἡ φιλαυτία² κτλ.). Τὰ πάθη οὐδέποτε
κορέννυνται, διότι δὲν ἀποβλέπουσιν εἰς πλήρωσιν πραγματι-
κῆς τινοῦ, ἀλλὰ φανταστικῆς χρείας τῆς φύσεως³. Ὅπως δὲ αἱ
ἀψιθυμῖαι, οὕτω καὶ τὰ πάθη⁴, ἀχώριστα ὄντα τῆς φύσεως τοῦ

¹ Κατ' Ἀριστοτέλη «φθόνος ἐστὶ λύπη τις ἐπὶ εὐπραγίᾳ φαι-
νομένη τῶν εἰρημένων ἀγαθῶν περὶ τοὺς ὁμοίους» ('Ρητορ. 2, 9).

² Κατὰ τὸν αὐτὸν Ἀριστοτέλη φιλαυτία ἢ φίλαυτον εἶναι
«τὸ μᾶλλον ἢ δεῖ φιλεῖν ἑαυτὸν» (Πολιτ. 2, 5).

³ Gicer. Tusc. 4, 38.

⁴ Τὰ πάθη διαφέρουσι τῶν ἀψιθυμιῶν, διότι 1) αἱ μὲν ἀψι-
θυμῖαι εἶναι ἐπιτάσεις συναισθημάτων, τὰ δὲ πάθη εἶναι ἐπιτά-

ἀνθρώπου, εἶναι ἐλατήρια ἰσχυρότατα, ὠθοῦντα τὸν ἄνθρωπον εἰς μεγάλας πράξεις εἴτε ἀγαθὰς εἴτε κακὰς¹. τούτου ἕνεκα δὲν πρέπει νὰ ἀποπειρώμεθα πρὸς ἐκρίζωσιν αὐτῶν, ἀλλὰ μᾶλλον πρὸς κανόνισιν, ῥυθμισιν καὶ διεύθυνσιν αὐτῶν πρὸς ἄριστόν τινα σκοπὸν διὰ πρωΐμου καὶ ἐπιμελοῦς ἀγωγῆς, καὶ ἰδίως διὰ πρωΐμου ἐπιμελείας τῶν ἐν τῇ ψυχῇ ἰδεῶν τοῦ καλοῦ, τοῦ ἀγαθοῦ καὶ τοῦ ἀληθοῦς. Οὕτω π. χ. τὸ πάθος τῆς *μιλαργυρίας*, δύναται ν' ἀποβῆ ὠφελιμώτατον, ὡσάντις διὰ τοῦ ἀθροίζομένου ἀργυρίου πρόκειται νὰ κατασκευασθῆ π.χ. ἐθνικὸς στόλος ἢ φιλανθρωπικόν τι ἴδρυμα κτλ. Ὁμοίως καὶ τὸ πάθος τῆς *μιλοδοξίας* δύναται νὰ ἀποβῆ χροσιμώτατον, ὡσάντις ἐπιδιώκεται ἢ πρόσκτησις τοιαύτης δόξης, οἷαν παρέχει ἢ ἐκτέλεις εὐγενοῦς τινος καὶ ἐξόχου πράξεως, οἷα εἶναι ἡ ἀπελευθέρωσις τῆς πατρίδος, ἡ ἀνακάλυψις ἀγνώστου τινὸς χωρῆς ἢ μηχανήματος κτλ.

Ἐπιθυμία λέγεται ἡ ὄρεξις ἐκείνη, ἣτις ἀποβαίνει μόνιμος καὶ σταθερὰ τῆς ψυχῆς διαθέσις. ✕

§ 44. Περὶ βουλήσεως καὶ χαρακῆρος.

Βούλησις λέγεται ἡ ἰσχυρὰ ἐκείνη ὄρεξις, ἣτις, διευθυνομένη ὑπὸ τῆς *ροητικῆς* *δυνάμεως*², συνοδεύεται μετὰ τῆς πεσεως ὄρεξεων· 2) αἱ μὲν ἄψιθυμίαι εἶναι ἀκαριαῖαι ἐξάψεις, τὰ δὲ πάθη εἶναι διαρκεῖς διαθέσεις τῆς ψυχῆς. Πρὸ πάθη ὅμως τῇ διαφορᾷ ταύτῃ πολλάκις τὰ πάθη συγχέονται μετὰ τῶν ἄψιθυμιῶν ἕνεκα τῆς στενῆς συναφείας τοῦ συναισθητικοῦ μετὰ τοῦ ὀρεκτικοῦ καὶ τῆς ταχείας μεταβάσεως τοῦ συναισθήματος εἰς ὄρεξιν. Οὕτως ὁ Ἄριστοτέλης, περιλαμβάνων τὰς ἄψιθυμίας ἐν τοῖς πάθεσι, καλεῖ πάθη: «οἷς ἔπεται ἡδὸν ἢ λύπη» (Ἠθικ. Νικομ. 2, 4).

¹ «ἂ (πάθη) οὐχὶ πάντως ἐπὶ κακῶν τινι τῇ ἀνθρωπίνῃ συνεκλήρωθῃ ζωῇ ἢ γὰρ ἂν ὁ δημιουργὸς τῶν κακῶν τὴν αἰτίαν ἔχοι, εἰ ἐκείθεν αἱ τῶν πλημμελημάτων ἦσαν ἀνάγκαι συγκαταβεβλημέναι· τῇ φύσει, ἀλλὰ τῇ ποιᾷ χρῆσει τῆς προαιρέσεως ἢ ἀρετῆς ἢ κακίας ὄργανα τὰ τοιαῦτα τῆς ψυχῆς κινήματα γίνεται» (Γρηγ. Νύσσ. περὶ ψυχ. 206).

² «Ἡ μὲν ψυχὴ τοῦ σώματος ἄρχει δεσποτικῆν ἀρχήν, ὁ δὲ νοῦς

ποιθήσεως (περὶ τῆς ἐπιτυχίας τοῦ ὀρεκτοῦ ἀντικειμένου) Βουλόμεθα λοιπὸν μόνον ἐκεῖνα τὰ πράγματα, ἅτινα οὐ μόνον γνωρίζομεν, ἀλλὰ καὶ θεωροῦμεν ἐφικτὰ ἢ κατορθωτὰ, γινώσκοντες τὰ μέσα τῆς τούτων ἐπιτυχίας (διὸ οὐδέποτε λέγομεν: βούλομαι ἔπιτασθαι). Κατὰ ταῦτα ἡ βούλησις διακρίνεται κατὰ τρία τινὰ 1) κατὰ τὸ σταθερὸν τῆς διευσθύνσεως αὐτῆς· 2) κατὰ τὴν διάγραφαι τῶν μέσων, τῶν ἀγόντων πρὸς τὸ ὀρεκτὸν καὶ 3) κατὰ τὴν πεποιθησὶν περὶ τῆς ἐπιτυχίας τοῦ ὀρεκτοῦ.

Ἐν τῇ ἐννοίᾳ τῆς βουλήσεως ἐγκρίεται ἡ ἐννοια τῆς ἐνεργείας, ἥτοι ὁ βουλόμενος δὲν ὀρέγεται ἀπλῶς, ἀλλὰ καὶ δεικνύει σημεῖά τινα ἐνεργείας πρὸς πλήρωσιν τῆς ὀρέξεως αὐτοῦ. Ἡ ἐνέργεια τῆς βουλήσεως καταδεικνύεται διττῶς, ἐσωτερικῶς καὶ ἐξωτερικῶς. Καὶ ἐσωτερικῶς μὲν καταδεικνύεται ἐν τῇ ἀποφάσει (γνώμη), ἐξωτερικῶς δὲ ἐν τῇ ἐπιχειρήσει (πράξει).

Ἡ βούλησις ὡς ὀρεξις, ὀδηγουμένη ὑπὸ τῆς νοητικῆς δυνάμεως, εἶναι ἐλευθέρη, ἥτοι ἀνεξάρτητος ἀπὸ τῶν δεσμῶν τῶν παραστάσεων καὶ συναισθημάτων. Ἐπὶ τῆς ἐλευθερίας αὐτῆς (ἀυχιρέτου) στηρίζεται ἡ ἠθικὴ τοῦ ἀνθρώπου ἀξία καὶ ὁ καταλογισμὸς τῶν ἑαυτοῦ πράξεων¹. Τὸ συνήθως κινούν

«τῆς ὀρέξεως πολιτικὴν καὶ βασιλικὴν» (Ἀριστ. πολ. 5, σ. 1254). — «ὁ μὲν νοῦς οὐ φαίνεται κινῶν ἄνευ ὀρέξεως· ἡ γὰρ βούλησις ὀρεξις· ὅταν δὲ κατὰ τὸν λογισμὸν κινῆται, καὶ κατὰ βούλησιν κινεῖται» (Ἀριστ. περὶ ψυχ. 3, 10).

¹ Ἡ θεωρία περὶ τῆς ἐλευθερίας τῆς βουλήσεως, ἐφ' ἧς στηρίζεται ἡ ἠθικὴ τοῦ ἀνθρώπου ἀξία καὶ ἡ εὐθύνη τῶν πράξεων αὐτοῦ, ἀντιστρατεύεται πρὸς τὴν δόξαν ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶναι φύσει καλὸς ἢ φύσει κακός, τούναντίον δὲ συμφωνεῖ μετὰ τῆς δόξης ὅτι ὁ ἄνθρωπος φύσει δὲν εἶναι οὔτε καλός οὔτε κακός. Διότι οὔτε ὁ φύσει καλὸς οὔτε ὁ φύσει κακὸς ἐνεργεῖ ἐλευθέρως, ἀλλὰ πράττει κατὰ τινα φυσικὴν καὶ ἀναπόδραστον ἀνάγκην ἢ τὸ καλὸν ἢ τὸ κακόν· ἐπομένως δὲν εἶναι, οὔτε ὁ μὲν οὔτε ὁ δέ, ἠθικὸν ἢ καὶ ὑπεύθυνον τῶν πράξεων αὐτοῦ· τούναντίον ὁ μὲν ὧν φύσει μᾶτε καλὸς μᾶτε κακός, ἀλλὰ δημιουργηθεὶς οὕτως ὥστε ἀφ' ἑαυτοῦ νά

τὴν βούλησιν εἶναι ἡ σκοπιμότης τῶν ὄντων, ἡ ἀναφερομένη εἰς τὴν πλήρωσιν τῶν χρειῶν εἴτε τῆς σωματικῆς εἴτε τῆς πνευματικῆς φύσεως τοῦ ἀνθρώπου. "Ὅσῳ ἄρα ὑψηλότερος καὶ εὐγενέστερος εἶναι ὁ σκοπός, πρὸς ὃν διευθύνεται ἡ βούλησις, εἴτε δὲ καὶ τὰ μέσα τὰ ἀγόντα πρὸς ἐπιτυχίαν τοῦ σκοποῦ, τοσοῦτον εὐγενεστέρα καὶ ὑψηλότερα ἀποβαίνει καὶ ἡ βούλησις. Καθαρὰ καὶ ἠθικὴ εἶναι καὶ λέγεται ἡ βούλησις ὡσάκις διευθύνεται πρὸς τὸ ἀγαθόν, ἄνευ ἀποβλέψεως πρὸς ἕτερόν τι. Κατὰ ταῦτα ἡ μόρφωσις τῆς βουλήσεως ἐξαρτᾶται μεγάλως ἐκ τῆς ἀναπτύξεως τοῦ νοῦ καὶ ἰδίως τοῦ λόγου.

Ἡ βούλησις ἔχει τοσαύτην δύναμιν ὥστε πολλάκις κατασιγᾷ καὶ αὐτὴν τὴν σφοδροτάτην τῶν ζωϊκῶν ὁρμῶν τὴν (φιλοζωίαν), ὡσάκις αὕτη παρίσταται παρακωλύουσα τὴν ἐπιτυχίαν τοῦ σκοποῦ αὐτῆς. Ἡ τελεία ἰσχὺς καὶ ἐλευθερία τῆς βουλήσεως καταδηλοῦται ἐν τῷ χαρακτήρι. Εἶναι δὲ χαρακτήρ ἡ ψυχικὴ ἐκείνη κατάσταση τοῦ ἀνθρώπου, καθ' ἣν οὗτος προσηλοῦται εἰς ὀρισμένας ἀρχὰς καὶ ἀξιώματα καὶ λαμβάνει ταῦτα

δύναται νὰ γίνῃ τοιοῦτος ἢ τοιοῦτος, αὐτὸς μόνος εἶναι ἠθικὸν ὃν καὶ ὑπεύθυνος τῶν ἑαυτοῦ πράξεων, ὡς κεκτημένος ἐλευθέρων βούλησιν. Δικαίως ἄρα λέγει καὶ ὁ ἱερός Χρυσόστομος (ἐν τῇ β' ὁμιλίᾳ τῆς πρὸς Κορινθ. Α' ἐπιστολῆς. Τόμ. 3, 252):

«Μὴ λέγωμεν, ὅτι ὁ δεῖνα φύσει καλός, καὶ ὁ δεῖνα φύσει κακός. Εἰ γὰρ φύσει ἀγαθός, οὐδέποτε δυνήσεται γενέσθαι κακός· καὶ εἰ φύσει κακός, οὐκ ἂν ποτε γένοιτο ἀγαθός. Νῦν δὲ ὁρῶμεν ὀξυρρόπους τὰς μετοβολάς, καὶ ἀπὸ τούτων εἰς θάτερα μεταβάλλοντας, καὶ ἀπ' ἐκείνων εἰς ταῦτα μεταπίπτοντας. . . . Ἐφ' ἡμῶν κεῖται τὴ καταρθεῖν κτλ.»

(Ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἐπλάσθη μετ' ἐλευθέρως βουλήσεως δηλοῦται καὶ ἐκ τῆς ἱερᾶς Γραφῆς, λεγούσης: «Αὐτός (ὁ Θεός), ἐξ ἀρχῆς ἐποίησεν ἄνθρωπον καὶ ἀφῆκεν αὐτὸν ἐν χειρὶ διαβουλίου αὐτοῦ ἂν θέλῃ, συντηρήσεις ἐντολάς, καὶ πίστιν ποιῆσαι εὐδοκίας. Παρέθηκε σοὶ πῦρ καὶ ὕδωρ, σὺ ἂν θέλῃς ἐκτενεῖς τὴν χειρὰ σου. Ἐναντι ἀνθρώπων ἡ ζωὴ καὶ ὁ θάνατος καὶ ὁ ἕαν. εὐδοκίᾳ δοθήσεται αὐτῷ» (Σοφ. Σειρ. 15, 14))

ὡς σταθερὸν κανόνα τῶν ἐν τῷ βίῳ αὐτοῦ σκέψεων καὶ πράξεων. Ἡ ἠθικὴ ἀξία τῶν ἀρχῶν τούτων καὶ ἀξιωματῶν ὀρίζει καὶ τὴν τοῦ χαρακτῆρος ἠθικὴν ἀξίαν. Συνήθως ὅμως λέγοντες χαρακτηῖρα ἐννοοῦμεν τὸν καλόν, ἦτοι τὸν ἀναφερόμενον εἰς ἀρχάς, ἀπορροεύσας ἐκ τῆς ἰδέας τοῦ ἀγαθοῦ.

Ὡς ἡ γνωστικὴ ἐνέργεια τοῦ πνεύματος διὰ τῶν βαθμίδων τῆς αἰσθητικῆς καὶ διανοητικῆς ἀντιλήψεως ἀναπτύσσεται καὶ ἀποπερατοῦται εἰς τὸν λόγον, ἐν ᾧ τὸ πνεῦμα εὕρισκε τὴν ἀληθῆ αὐτοῦ οὐσίαν, οὕτω καὶ ἡ ὀρεκτικὴ ἐνέργεια τοῦ πνεύματος διὰ τῶν βαθμίδων τῶν ὁρμῶν καὶ ὀρέξεων κορυφοῦται εἰς τὴν καθαρωτάτην βούλησιν ἢ τὸν ἠθικὸν χαρακτῆρα, ὅστις οὐδὲν ἄλλο εἶναι ἢ ἡ πρακτικὴ ὄψις ἢ ἡ πραγματικὴ ἐκδήλωσις τοῦ λόγου. Ἐν τῷ ἠθικῷ ἔρα χαρακτηῖρι κεῖται ὁ τέλειος τοῦ ἀνθρώπου αὐτοδιορισμός, διὸ καὶ ἡ μόρφωσις αὐτοῦ πρέπει ν' ἀποτελῆ τὸν τελικὸν σκοπὸν τῆς τοῦ ἀνθρώπου ἀναπτύξεως καὶ μορφώσεως.)

§ 45. Γενικὴ ἀναθεώρησις τῶν τριῶν δυνάμεων
τῆς ψυχῆς.

Ἄνευ.
(Ἀναθεωροῦντες τὰς μέχρι τοῦδε δηλωθείσας ιδιότητας καὶ ἐνεργείας τῶν τριῶν τῆς ψυχῆς δυνάμεων, ἦτοι τοῦ γνωστικοῦ, συναισθητικοῦ καὶ ὀρεκτικοῦ, παρατηροῦμεν ὅτι: 1) ἐν μὲν τῷ γινώσκειν παρίσταται ἡ ψυχὴ ἐν στενωτέρᾳ συναφείᾳ μετὰ τοῦ ἐγκεφάλου, διὸ αἱ γνωστικαὶ δυνάμεις λέγονται καὶ κεφαλή· ἐν δὲ τῷ συναισθάνεσθαι καὶ ὀρέγεσθαι, μετὰ τῆς καρδίας, διὸ αἱ συναισθητικαὶ καὶ ὀρεκτικαὶ δυνάμεις καλοῦνται καὶ καρδία· 2) ἐν μὲν τῷ γινώσκειν παρίσταται ἡ ψυχὴ ἐνεργοῦσα ἐσωτερικῶς· ἐν δὲ τῷ συναισθάνεσθαι, πάσχουσα ἐσωτερικῶς· ἐν δὲ τῷ ὀρέγεσθαι, ἐνεργοῦσα ἐξωτερικῶς· 3) ἐκ μὲν τοῦ γνωστικοῦ ἐξαρτᾶται ἡ διανοητικὴ κατὰστασις τοῦ ἀνθρώπου· ἐκ δὲ τοῦ συναισθητικοῦ καὶ ὀρεκτικοῦ, ἡ ἠθικὴ· 4) τὸ μὲν γνωστικὸν διευθύνεται ἰδίως πρὸς τὴν ἰδέαν τοῦ ἀλη-

θοῦς, τὸ δὲ συναισθητικὸν πρὸς τὴν ἰδέαν τοῦ καλοῦ, τὸ δὲ ὀρεκτικὸν πρὸς τὴν ἰδέαν τοῦ ἀγαθοῦ, (περὶ ὧν πραγματεύονται καθόλου μὲν ἡ φιλοσοφία, ἰδίᾳ δὲ ἡ αἰσθητικὴ καὶ ἡ ἠθική).

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟΝ

ΠΕΡΙ ΤΩΝ ΔΙΑΦΟΡΩΝ ΚΑΤΑΣΤΑΣΕΩΝ ΤΗΣ ΨΥΧΙΚΗΣ ΖΩΗΣ.

§ 46. Γενικὴ παρατήρησις.

Ἡ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου, ὡς καὶ ἀλλαχοῦ εἴπομεν (§ 5), ἐν οὐδενὶ σημείῳ τῆς πορείας αὐτῆς ἀποτυποῦται τελεία, ἀλλ' εἶναι διηνεκῆς τις ἀνάπτυξις, τῶν κατωτέρων τῆς ψυχῆς ἐνεργειῶν ἀείποτε διεγειρουσῶν τὰς ἀνωτέρας καὶ περιλαμβανομένων ἐν αὐταῖς¹. Παρ' ἀπάσαις ὅμως ταύταις ταῖς ἐν χρόνῳ μεταβολαῖς τῆς ἑαυτῆς μορφῆς διατελεῖ ἡ ζωὴ οὕσα κατ' οὐσίαν ἀείποτε μία καὶ ἡ αὐτή. Ἡ διηνεκῆς ἀνάπτυξις, ἡ ἀποτελοῦσα τὴν ζωὴν τοῦ ἀνθρώπου ἔχει δύο διευθύνσεις μίαν *ἐξωτερικὴν*, ἐκδηλουμένην ἐν ταῖς πρὸς τὰ ἔξω ἐνεργεῖαις τῆς ψυχῆς, τουτέστιν ἐν τῇ *πράξει*, καὶ ἑτέραν *ἐσωτερικὴν*, ἐκδηλουμένην ἐν ταῖς πρὸς τὰ ἔσω ἐνεργεῖαις τῆς ψυχῆς, τουτέστιν ἐν τῇ *σκέψει*.

Ἡ ψυχικὴ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου κατὰ τὴν πορείαν τῆς ἑαυτῆς ἀναπτύξεως ἐμφανίζει *διαφόρους καταστάσεις*. Ἡ ποικιλία αὕτη τῶν καταστάσεων (ἥτις τὸ μὲν εἶναι *γενικὴ*, ἐκδη-

¹ Ὅστω προέουσης τῆς τοῦ ἀνθρώπου ἡλικίας ἡ αἰσθητικὸς τῆς ὑποχωρεῖ εἰς τὴν νοσημοσύνην καὶ αὕτη εἰς τὴν λογικότητα, ὅπως ἐν τοῖς φυτοῖς ὁ βλαστὸς ὑποχωρεῖ εἰς τὸ ἄνθος καὶ τοῦτο εἰς τὸν καρπὸν.

λουμένη παρά πᾶσιν ἀνθρώποις, τὸ δὲ *εἰδική*, ἐκδηλουμένη μόνον ἐν ὁμάσιν ἀνθρώπων, καὶ ἥτις διακρίνει ἔνθεν μὲν τὸν καθ' ἑκάστον ἀνθρώπον κατὰ τὰ διάφορα στάδια τῆς ζωῆς αὐτοῦ, ἔνθεν δὲ τοὺς διαφόρους ἀνθρώπους κατὰ διαφόρους τάξεις καὶ ομάδας διηρημένους), προέρχεται τὸ μὲν ἐκ τῆς *ἡλικίας*, ἣν ἔχει ὁ ἀνθρώπος, καὶ τοῦ καιροῦ, ἐν ᾧ διάγει (ἐν ἡμέρᾳ δηλαδὴ ἢ νυκτί). τὸ δὲ ἐκ τῆς *ιδιοφυίας*, ἣν κέκτηται, τοῦ γένους, εἰς ὃ ἀνήκει, τῆς *φυλῆς*, ἐξ ἧς κατάγεται καὶ τοῦ τόπου, ἐν ᾧ ζῆ. Ὅσαίς ἢ κανονικῆ πορεία τῆς ψυχικῆς ζωῆς διαταράσσεται, προέρχονται αἱ καλούμεναι *ἀσθένειαι* τῆς ψυχῆς. Περὶ πάντων τούτων πραγματευόμεθα ἐν ταῖς ἐξῆς παραγράφοις.

§ 47. Περὶ τῶν *τριῶν ἐποχῶν* τῆς τοῦ ἀνθρώπου ἀναπτύξεως ἢ περὶ ἀνθρωπίνης ἡλικίας.

Ὁ ἀνθρώπος ἐν τῇ ἀναπτύξει αὐτοῦ διανύει τρεῖς ἐποχὰς ἢ ἡλικίας, ἧτοι τὴν *παιδικήν*, τὴν *ἀνδρικήν* καὶ τὴν *γεροντικήν*, ὧν τὰ ὅρια δὲν δύνανται ἀκριβῶς νὰ ὀρισθῶσιν.

Ἄ) Ἡ *παιδικὴ ἡλικία* (καθ' ἣν ὁ ἀνθρώπος κυφορούμενος μὲν ἐν τῷ μητρικῷ σώματι λέγεται *ἔμβρυον*, ἄμα δὲ γεννώμενος λέγεται *βρέφος*, μετὰ δὲ τὴν ὀδοντοφυίαν λέγεται *νήπιον*, μετὰ δὲ τὴν τελείαν λαλιὰν ἢ ὀμιλίαν λέγεται *ιδίως παῖς*, ἄμα δὲ τῇ ἡβῃ λέγεται *ἔφηβος* ἢ *μειράκιον* καὶ *νεανίσκος*¹), εἶναι ἡ περίοδος καθ' ἣν ἐπικρατεῖ ὁ *αἰσθητικὸς βίος*, ἧτοι ἡ διαπλῆσις καὶ αὐξήσις τοῦ σώματος καὶ ἡ ἀνάπτυξις τῶν μετὰ τῆς ἐνεργείας τοῦ σώματος συνδεδεμένων ψυχικῶν δυνάμεων.

Ἡ ψυχὴ, ὡς ἡ πνευματικὴ βᾶσις τῆς ζωῆς, κατὰ τὴν παιδικὴν ἡλικίαν παρίσταται κατ' ἀρχὰς μὲν ὡς *ἀπλή τις*

¹ Ἡ παιδικὴ ἡλικία παρά μὲν ταῖς ἄρσεσι διήκει μέχρι τοῦ 23—25 ἔτους, παρά δὲ ταῖς θήλεσι μέχρι τοῦ 20—22.

δύναμις διαπλαστική και συντηρητική του σωματικού οργανισμού· εὐθύς δὲ μετὰ ταῦτα ἡ σωματικὴ χρεια προκαλεῖ εἰς τὸν ἀγῶνα τὸν ἐσωτερικὸν βίον, καὶ ἐπισπεύδει τὴν βαθμηδὸν ἀνάπτυξιν τῶν πνευματικῶν βλαστῶν. Διὰ τῆς γενικῆς αἰσθησεως καὶ τῆς ὀρμῆς συγκεχωνευμένη τρόπον τινὰ ἡ ψυχὴ μετὰ τοῦ σωματικοῦ βίου, ἀρχεται ἤδη διὰ τῆς ἐξεγειρομένης ἐνεργείας τῆς ἀντιληπτικῆς δυνάμεως νὰ διακρίνη ἑαυτὴν κατὰ μικρὸν ἀπὸ τῶν ἄλλων ἀντικειμένων καὶ νὰ ἀγωνίζηται ὅπως γίνῃ ἀνεξάρτητος ἀπὸ τῆς σωματικότητος καὶ κυρία καὶ εἰδήμων τῆς ἐσωτερικῆς αὐτῆς καταστάσεως. Ἄλλ' ὅμως καθ' ὅλην τὴν ἐποχὴν ταύτην ὁ ἐσωτερικὸς βίος διατελεῖ ὀριζόμενος ὑπὸ τῶν αἰσθητικῶν ἐπιδράσεων. Ἡδονὴ καὶ ἀλγηδῶν, χαρὰ καὶ λύπη διαδέχονται ἀλλήλας, ὡς στιγμιαῖαι διαθέσεις, ταχέως μὲν, ἀλλὰ λίαν ἰσχυρῶς. Κατὰ τὸ μέσον τῆς ἐποχῆς ταύτης ἐπικρατεῖ ἡ μνημονικὴ δύναμις καὶ κατόπιν ἡ φανταστικὴ.

Κατὰ τὴν παιδικὴν ἡλικίαν ἡ φαντασία δημιουργεῖ τὸ ἰδανικὸν τοῦ βίου, πρὸς οὗ τὴν πραγμάτωνσιν προκαλεῖ καὶ ἐξερεθίζει ἅπασαν τὴν ἐνεργεῖαν τῆς ψυχῆς. Συγχρόνως ἐκδηλοῦνται ἐν τῇ δραστικωτέρᾳ τοῦ σώματος ἀναπτύξει μετὰ ἰδιαζούσης ἰσχύος αἱ αἰσθητικαὶ ὀρέξεις, παρορμῶσαι τὸν ἀνθρώπον εἰς αἰσθητικὰς τοῦ βίου ἀπολαύσεις· ὁ δὲ πνευματικὸς ἀνθρώπος ἀφικνεῖται εἰς τὸ σπουδαῖον ἐκεῖνο σημεῖον, καθ' ὃ πρόκειται ν' ἀποφασίσῃ τίνα ὁδὸν ἐν τῷ βίῳ μέλλει ν' ἀκολουθήσῃ¹.

β') Ἡ ἀνδρική ἡλικία ἀποτελεῖ τὴν περίοδον τοῦ ἰσοϋγίου μεταξὺ τοῦ αἰσθητικοῦ καὶ πνευματικοῦ βίου, ἐπομένως τὴν ἰδίως ἀνθρωπίνην βαθμίδα². Τοῦτου ἕνεκα ἐπιμονὴ καὶ

¹ Τοῦτο ἐπιτυχῶς ἐξεικονίσθη παρὰ τοῖς ἀρχαίοις Ἐλλήσιν ἐν τῷ περὶ Ἡρακλέους μύθῳ τοῦ Προδίκου (Ξενοφ. Ἀπομν. 2, 21).

² Ἀπὸ τῆς συμπληρώσεως τῆς σωματικῆς αὐξήσεως μέχρι τῆς ἐνάρξεως τῆς τῶν σωματικῶν δυνάμεων ἐξασθενήσεως, ἤτοι ἀπὸ τοῦ 20 ἢ 25 ἔτους μέχρι τοῦ 50 ἢ 55.

ἀποφασιστικότης (εἴτε ἐν τῷ ἀγαθῷ εἴτε ἐν τῷ κακῷ) διακρίνει τὴν ἡλικίαν ταύτην πασῶν τῶν λοιπῶν. Κατὰ τὴν ἡλικίαν ταύτην τὸ μὲν σῶμα ἔχει ἡδὴ τύχει τῆς πλήρους αὐτοῦ αὐξήσεως· πάσαι δὲ αἱ πνευματικαὶ δυνάμεις ἀναπτυχθεῖσαι διατελοῦσιν ἐν ζωηρᾷ ἐνεργείᾳ. Κατ' αὐτὴν ὁ κανονιστικὸς ροῦς διατηρεῖ τὴν ἰσορροπίαν μεταξὺ τῶν τοῦ σώματος καὶ τοῦ πνεύματος ἀπαιτήσεων· ὁ βίος ῥέπει πρὸς τὴν πραγματικότητα χωρὶς ὅμως ν' ἀποβάλλῃ τὴν τοῦ *ιδανικοῦ αἰσθηοῦ*· ἡ δὲ πρακτικὴ δύναμις καταδηλοῦται ἐν τινι ὠφελίμῳ καὶ σκοπίμῳ ἐπαγγέλματι.

Ἄρμονία τοῦ ἐσωτερικοῦ καὶ ἐξωτερικοῦ βίου χαρακτηρίζει τὸν ἄνδρα καὶ παρέχει εἰς αὐτὸν ἐν τῇ ὀρθῇ ἀντιλήψει τῆς σπουδαιότητος καὶ τῆς ἀξίας τοῦ βίου τὴν *ιδιάζουσαν τῇ ἡλικίᾳ ταύτῃ φρόνησιν*¹, *ἐγκράτειαν* καὶ *ἀξιοπρέπειαν*.

γ') Ἡ *γεροντικὴ ἡλικία*, ἣτις ἀρχεται μετὰ τῆς κατὰ μικρὸν ἐξασθενήσεως τῶν σωματικῶν δυνάμεων², ἀποτελεῖ τὴν ἐποχὴν τῆς πνευματικῆς τοῦ ἀνθρώπου ἐλευθερίας· ἔχει τὴν κατὰ μικρὸν ἀπαλλαγὴν τοῦ ἐσωτερικοῦ ἀπὸ τοῦ ἐξωτερικοῦ βίου. Εἶναι ἀληθές ὅτι κατὰ τὴν γεροντικὴν ἡλικίαν ἐξασθενοῦσιν αἱ σωματικαὶ δυνάμεις καὶ μετ' αὐτῶν ἐξασθενοῦσι καὶ ἐκεῖνα τοῦ πνεύματος αἱ δυνάμεις, αἰτινες ἀμεσωτέραν σχέσιν πρὸς τὸ σῶμα ἔχουσιν, οἷον τὸ *μημηονικόν*· αἱ ὑψηλότεραι ὅμως δυνάμεις, αἱ ὀλιγώτερον ἀπὸ τοῦ σώματος ἐξαρτώμεναι, τούτέστιν ὁ ροῦς καὶ ἰδίως ὁ λόγος, ἀναπτύσσουσι κατὰ τὴν ἡλικίαν ταύτην μεγίστην ἐνέργειαν. Ἡ ψυχὴ κατὰ τὴν γεροντικὴν ἡλικίαν, ἀπομακρυνομένη κατὰ μικρὸν ἀπὸ τῶν πρὸς τὰ ἔξω ἐνεργειῶν αὐτῆς καὶ εἰς ἑαυτὴν ἐπιστρέφουσα, διάγει βίον ἐσωτερικόν καὶ κέκτηται ἀληθῆ ἐλευθερίαν.

Κατὰ τὴν γεροντικὴν ἡλικίαν αἱ *ιδεαὶ* παρίστανται κα-

¹ «Ἡ φρόνησις ἐστὶν ἀρετὴ διανοίας, καθ' ἣν εὖ βουλευέσθαι δύναται περὶ ἀγαθῶν καὶ κακῶν τῶν εἰρημένων πρὸς εὐδαιμονίαν» (Ἀριστ. Ῥητ. 1, 9).

² Ἦτοι ἀπὸ τοῦ ἔτους 50 ἢ 55.

θαρώτεραι εἰς τὸ συνειδός, ἢ δὲ ἀξία τοῦ σύμπαντος ἐπιγείου βίου ἐκτιμᾶται ὀρθώτερον· ἐντεῦθεν ἀναπτύσσεται ἡ προαίσθησις νέου τινός καὶ τελειοτέρου κόσμου, ἣτις προάγεται κατὰ μικρὸν εἰς *ἰεράν πεποιθησιν*, ἐνισχυομένην ὑπὸ τῆς προφανοῦς πτώσεως τῆς νῦν πραγματικότητος, ἥτοι ὑπὸ τῆς παρατηρουμένης ματαιότητος τοῦ ἐπιγείου βίου.

Σοφία, ψυχικὴ γαλήνη καὶ παιδικὴ ἀφέλεια, ὁμοία τῇ τῶν λαμπροτάτων τῆς νεότητος ἡμερῶν, εἶναι οἱ καρποί, οὓς δρέπεται ὁ γέρον, οὗ τινος ὁ βίος ἔχει ἤδη φυσικῶς καὶ ἀρμονικῶς ἀναπτυχθῆ, μηδεμίαν ὑποστάς διαστροφὴν ἢ διαφθοράν.

Ἡ ἀνθρωπίνη ζωὴ ἐν τῇ ἐπιγείῳ αὐτῆς ὑπάρξει καὶ ἐνεργεῖα ἐρείδεται ἐπὶ τῇ κοινωνίᾳ καὶ ἀμοιβαίᾳ ἐνεργεῖα τῆς ψυχῆς μετὰ τοῦ ὀργανικοῦ σώματος. Παυομένης τῆς σχέσεως ταύτης ἐπέρχεται κατάστασις τις, ἣτις καλεῖται θάνατος, ἐν ἣ τὸ σῶμα (ἡ ὁρατὴ ὄψις τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς), ἐπανέρχεται εἰς τὰ ἐξ ὧν συνέστηκε στοιχεῖα· διότι, ὡς ἕκαστον ὀργανικὸν ὄν, οὕτω καὶ τὸ σῶμα τοῦ ἀνθρώπου πληροῦ ὀρισμένου χρόνον, ἐν ᾧ διαμορφοῦται, καὶ ἔχει ὀρισμένην διάρκειαν, ἐν ἣ τὸν προορισμὸν αὐτοῦ ἐκπληροῖ καὶ μεθ' ἣν οὐδεὶς λόγος ὑπάρξεως ὑπάρχει. Ὁ φυσικὸς θάνατος συνήθως συμβαίνει κατὰ τὸ 80—90 ἔτους τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς¹.

¹ Περὶ τῆς ἑπταετοῦς περιόδου τῆς ἀνθρωπίνης ἡλικίας, ἣτις παρὰ τοῖς ἀρχαίοις ἐθεωρεῖτο λίαν σπουδαία, ἀνάγνωθι τὸ Ὀνομαστικὸν τοῦ Πολυδεύκου (ἐν 2, 4): «Ἐπτὰ εἰσιν ἡλικίαι καθ' Ἴπποκράτην· πρώτη ἀπὸ ἐνός ἕως ἑπταετοῦς, δευτέρα ἀπὸ ἑπταετοῦς ἕως τετταρεσκαιδεκάτου, τρίτη ἀπὸ τετταρεσκαιδεκάτου ἕως εἰκοστοῦ πρώτου, τετάρτη ἀπὸ εἰκοστοῦ πρώτου ἕως εἰκοστοῦ ὀγδόου, πέμπτη ἀπὸ εἰκοστοῦ ὀγδόου ἕως τριακοστοῦ πέμπτου, ἕκτη ἀπὸ τριακοστοῦ πέμπτου ἕως τετρακοστοῦ, ἑβδόμη ἀπὸ τετρακοστοῦ δευτέρου ἕως τοῦ τέλους· ἡ μὲν πρώτη παῖδιον, ἡ δευτέρα παῖς, ἡ τρίτη μεῖράκιον, ἡ τετάρτη νεανίσκος, ἡ πέμπτη ἀνήρ, ἡ ἕκτη πρεσβύτης, ἡ ἑβδόμη γέρων».

§ 48. Περὶ ἐγρηγόρσεως καὶ ὕπνου.

Ἡ ψυχικὴ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου, ἀκολουθοῦσα τὴν φυσικὴν διαίρεσιν τοῦ χρόνου εἰς ἀνατολὴν καὶ δύσιν τοῦ ἡλίου, εἰς ἡμέραν καὶ νύκτα, παρίσταται ὅτε μὲν πρὸς τὰ ἔξω, ὅτε δὲ πρὸς τὰ ἔσω ἐστραμμένη. Ἐξαντληθεῖσα δηλονότι ἡ ζωὴ ἐκ τῆς μετὰ τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου ἐπαφῆς, ἐπανέρχεται εἰς ἐκυτὴν, ὅπως ἀναλάβῃ ἐν τῷ ἡρεμαίῳ αὐτῆς βάθει νέας δυνάμεις. Ἐνταῦθα ἐρείδονται αἱ κανονικῶς διαδεχόμεναι ἀλλήλας καταστάσεις τῆς ἐγρηγόρσεως καὶ τοῦ ὕπνου, ὧν ἡ μὲν παριστᾷ τὴν ἐνεργητικὴν, ἡ δὲ τὴν παθητικὴν ὄψιν τῆς ζωῆς.

Ἐγρηγόρσις εἶναι ἡ ζωὴ ἐν τῇ μετὰ τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου ἐπαφῇ καὶ ἐνεργείᾳ. Αὕτη παρακολουθεῖται μὲν ὑπὸ τῆς τούτου συνειδήσεως, ὀρίζεται δὲ ὑπὸ τῆς βουλήσεως. Ὑπνος εἶναι ἡ ἀντίθεσις τῆς ἐγρηγόρσεως¹. Ἐν αὐτῷ ἡ ψυχὴ, ἀποσυρομένη ἐκ τῆς μετὰ τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου ἐπαφῆς καὶ ἐνεργείας, συσπειροῦται οὕτως εἰπεῖν εἰς ἐαυτήν². Ἐν καιρῷ τοῦ ὕπνου ἡ μετὰ τῶν ἐκτὸς ἀντικειμένων ἐπικοινωνία, ἐπομένως ἡ αἰσθησις, ἀντίληψις, ἐκουσία κινήσις, ἀντικειμενικὴ συνειδήσις ἡρεμοῦσι· τὰ σωματικὰ φαινόμενα ὁμοιάζουσι τοῖς τοῦ ἀποθανόντος· ὁ ὀφθαλμὸς ἀπόλλυσι τὴν στιλπνότητά αὐτοῦ· ἡ κόρη αὐτοῦ μηκύνεται ἐστραμμένη πρὸς τὰ ἄνω καὶ ἔσω· τὰ τοῦ προσώπου σχήματα ἀποναρκοῦνται, ὡς εἰ κατέλιπον τὸν βίον· τὰ μέλη, ἀκολουθοῦντα τὸν νόμον τῆς βαρύτητος, κα-

¹ «Τῷ αὐτῷ τοῦ ζῆου ἢ τε ἐγρηγόρσις ὑπάρχει καὶ ὁ ὕπνος. ἀντίκεινται γάρ, καὶ φαίνεται στερήσις τις ὁ ὕπνος τῆς ἐγρηγόρσεως» (Ἀριστ. περὶ ὕπνου καὶ ἐγρηγ. 1).

² Ἐντεῦθεν ἐξηγεῖται· διατί ἐν καιρῷ τοῦ ὕπνου ἡ ὀργανικὴ καὶ φυτικὴ ἐνέργεια βαίνει μᾶλλον ἀνενόχλητος καὶ δραστικωτέρα, διατί τὰ μικρὰ παιδία κατὰ τὸ πλεῖστον κοιμῶνται, διατί αἱ πληγαὶ θεραπεύονται ταχύτερον, διατί τὰ εἰς μεταμόρφωσιν ὑποκείμενα ζῶα ῥέπουσιν εἰς ὕπνον πολυχρόνιον. Ἐν τῷ ὕπνῳ τὸ ζῶον ζῆ, κατ' Ἀριστοτέλη, τὴν ζωὴν τοῦ φυτοῦ.

ταπίπτουσιν. Οὕτως ὁ ὕπνος εἶναι εἰκὼν τοῦ θανάτου¹.

Ἡ πρὸς ὕπνον καταφορὰ ἢ ὁ νυσταγμὸς δὲν ἐξαρτᾶται ἐκ τῆς βουλήσεως, ἀλλ' ἐπέχεται περιοδικῶς ὡς τις ἀναπόφευκτος χρεία, ὡς ἂν ἡ ζωὴ ἐκ τῆς μετὰ τῶν ἐξωτερικῶν ἀντικειμένων ἐνεργείας ἐξαντληται, ἀπαμβλυνομένης τῆς πρὸς τοὺς ἐξωτερικοὺς ἐρεθισμοῦς ἀντιληπτικότητος. Ἡ μετὰ τὴν ἀπὸ τῆς ἐγρηγόρσεως εἰς τὸν ὕπνον καὶ τὰνάπαλιν συμβαίνει κανονικῶς, διερχομένη τὰ ἀλλεπαλλήλα στάδια τῆς νυστάξεως, τοῦ ἐλαφροῦ καὶ τοῦ βαθέος ὕπνου. Ἡ ἐκ τοῦ ὕπνου ἐγερσις συμβαίνει μετὰ τὴν ἀνάψυξιν, ἐνίσχυσιν καὶ οἶονεὶ ἀναγέννησιν τῆς ζωῆς, ῥεπούσης πρὸς νέαν ἐνεργείαν. Ἡ εὐεργετικὴ λοιπὸν ἐπενέργεια τοῦ ὕπνου ἐγκείται ἐν τῇ ἀνανεώσει τῆς ζωῆς ψυχικῶς τε καὶ σωματικῶς. Ὅπως δὲ ὁ λίαν βραχὺς ὕπνος ὑπερεντείνει, οὕτως ὁ λίαν ὑπερβολικὸς ἀπαμβλύνει τὸ νευρικὸν σύστημα, συνεπαγόμενος καὶ ἀναλόγους ψυχικὰς καταστάσεις².

¹ «καὶ τῷ νήδυμος ὕπνος ἐπὶ βλεφάροισιν ἐπιπτεν
»νήγρετος, ἡδιστος, θανάτῳ ἄγγιστα ἑοικώς»

(Ὅμηρ. Ὀδ. Ν. 79). Πρβλ. καὶ Ἰλ. Ε., 231. Cic. de sen. 80.
Πλάτ. Ἀπολ. 40. Πλουτάρχ. παραμυθ. εἰς Ἀπολλ. 107.

² Τὰς ιδιότητας τοῦ ὕπνου περιγράφει ὁ Σενέκας (ἐν *Hercul. fur.* 1065) ὡδὲ πως :

- «—Tuque o domitor
»Somne malorum, requies animi
»Pars humanae melior vitae,
»Volucer, matris genus Astraeae,
»Frater durae languide mortis,
»Veris miscens falsa, futuri
»Certus, et idem pessimus auctor.
»pater o rerum, portus vitae,
»Lucis requies, noctisque comes.
»Qui par regi famuloque venis.
»Placidus fessum lenisque fovens :
»Pavidum leti genus humanum
»Cogis longam discere mortem»,

§ 49. Περὶ ὄνειρων.

Ἡ ἐν τῷ ὕπνῳ ἀνάπαυσις τῆς ψυχῆς δὲν εἶναι πραγματική, ἀλλὰ φαινομένη, διότι ἡ ζῶη κατ' οὐσίαν οὐδὲν ἄλλο εἶναι ἢ διηλεκτικὴ κίνησις. Ἡ ἐν τῷ ὕπνῳ ἐνέργεια τῆς ψυχῆς καλεῖται *ὄνειρος*. τούτέστιν *ὄνειρος* εἶναι καθαρὰ τις ἐσωτερικὴ καὶ ἀπὸ τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου ἀποκεκλεισμένη ἐνέργεια τῆς ψυχῆς ἄνευ ἀντικειμενικῆς συνειδήσεως καὶ αὐτοδιορισμοῦ. Ἡ ψυχὴ ἐν τῷ ὕπνῳ, ἀπὴλλαγμένη τῆς μετὰ τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου ἐνεργείας, δημιουργεῖ τὸν ἴδιον αὐτῆς κόσμον, ὃν ἐξ αὐταπάτης θεωρεῖ ὡς ἀντικειμενικόν. Τὰ ἀντικείμενα τῆς τοιαύτης ἐνεργείας καλοῦνται *ἐνύπνια*¹. Ἦτοι *ἐνύπνια* εἶναι εἰκόνες ἢ φαντάσματα, ἅπερ ἡ ψυχὴ ἐν καιρῷ τοῦ ὕπνου δημιουργεῖ. Ἡ ἐν τῷ ὕπνῳ εἰκονοποιὸς δύναμις τῆς ψυχῆς εἶναι κατ' ἐξοχὴν ἡ φαντασία, εἰς ἧς τὴν ἐνέργειαν προσφέρουσι τὴν ἑαυτῶν ὑπηρεσίαν καὶ αἱ λοιπαὶ τῆς ψυχῆς δυνάμεις. Τὴν ἀφορμὴν καὶ τὸ ὕλικόν ἐν ταῖς εἰκόσιν αὐτῆς παραλαμβάνει ἡ φαντασία τὸ μὲν ἐκ τῶν ἐμπειριῶν, ὡς καθ' ὕπαρ ἡ ψυχὴ προσεκτῆσατο καὶ ὡς πολλάκις λησμονηθείσας ἀνακαλεῖ, τὸ δὲ ἐκ τῶν καταστάσεων καὶ ἐρεθισμῶν αὐτοῦ τοῦ σώματος. Οὐχὶ σπανίως ἐξεγείρεται ἡ ἀτομικὴ συνειδήσις καὶ μάλιστα ἐπὶ ἐνυπνίων ἀλλοκότων καὶ φρικωδῶν, ὅποτε ἡ αἴφνης ἐγειρόμεθα τοῦ ὕπνου ἢ ἀναμιμνησκόμεθα ἐν τῷ ὄνειρῳ ὅτι ὄνειρώττομεν. Τεκμήρια τῆς ὄνειρώξεως εἶναι ἡ καθ' ὕπνου ὀμιλία, ἡ κίνησις καὶ ἡ περιφορὰ, ὧν πολλάκις ἐγειρόμενοι ἐπι-

Πρβλ. καὶ Ὁμ. Ἰλ. Ψ, 62. Εὐριπ. Ὀρ. 174.211.—Περὶ δὲ τῆς οὐσίας τοῦ ὕπνου κατὰ μὲν Ἡράκλειτον ἀνάγνωθι Πλουτάρχου περὶ δεισιδαιμονίας 3 καὶ Σέξτου τοῦ Ἐμπειρικοῦ πρὸς μαθηματικούς 7, 129. κατὰ δὲ Πλάτωνα καὶ ἄλλους φιλοσόφους ἀνάγνωθι Πλουτ. ἀρέσκ. φιλ. 5, 23. Ὁ Ἀριστοτέλης ἔγραψεν ἰδίαν πραγματείαν περὶ ὕπνου καὶ ἐγρηγόρσεως.

¹ «Ἐκ δὲ τούτων ἀπάντων δεῖ συλλογίσασθαι ὅτι ἐστὶ τὸ ἐν ὕπνῳ φάντασμα μὲν τι καὶ ἐν ὕπνῳ» (Ἀριστ. περὶ Ἐνυπν. 3)

λανθανόμεθα. Καθόλου δ' εἰπεῖν μέμνηται τις τῶν ἐν ἐλαφροῦ ὕπνῳ ζωηρῶν ἐνυπνίων, ὅποτε ἡ ἀτομικὴ συνειδήσις δὲν εὐρίσκεται ἐν τελείᾳ ἀναπαύσει, ἐπομένως μέμνηται ἰδίως τῶν μετὰ τὸν νυσταγμὸν ἢ τῶν κατὰ τὸν πρωτῖνον ὕπνον συμβαινόντων¹.

Ἰδιάζουσαι βαθμίδες καὶ εἶδη τῆς ὄνειρωτικῆς ζωῆς εἶναι ἡ ὑπνολαλία, ἡ ὑπνοβασία, ὁ μαγνητικὸς καλούμενος ὕπνος καὶ ἡ ὀπιασία. Πάντα ταῦτα, τὰ κατὰ τὸ πλεῖστον αἰνιγματώδη φαινόμενα, ἔχουσι τοῦτο κοινόν, ὅτι εἶναι οὐδέτεροι τινας καταστάσεις, τουτέστι τοιαῦται, ἐν αἷς ὁ ὕπνος μετὰ τῆς ἐγγρηγόρευσης συμπίπτουσι καὶ συνταυτίζονται καθ' ὅσον ἡ ὄνειρώτουςα ψυχὴ ἄνευ ἀτομικῆς συνειδήσεως ἔρχεται εἰς ἐπαφὴν μετὰ τῆς ἐξωτερικῆς πραγματικότητος. Τὰ ἔκτακτα ταῦτα φαινόμενα, ἐρειδόμενα ὡς τὰ πολλὰ ἐπὶ νοσηρᾶς τοῦ νευρικοῦ συστήματος καταστάσεως καὶ διαφέροντα κατὰ τε εἶδος καὶ βαθμὸν, παριστῶσι προδήλως τὴν ἀπὸ τοῦ σώματος διάκρισιν τῆς ψυχῆς καὶ τὸν ἐσωτερικὸν αὐτῆς λανθάνοντα βίον.

α) Περὶ ὑπνολαλίης καὶ ὑπνοβασίας.

Ὅταν ἡ ὄνειρωξις εἶναι λίαν ζωηρά, τότε ἡ ψυχὴ, κυρία γινομένη τῶν σωματικῶν ὀργάνων καὶ δὴ τῶν εὐκινήτων γλωσσικῶν, κινεῖ αὐτὰ πρὸς παράστασιν τῆς ὄνειρωτικῆς αὐτῆς ζωῆς. Τοῦτο δὲ ἀποτελεῖ τὴν καθ' ὕπνου παρατηρουμένην

¹ Ὁ Ἀριστοτέλης ἐν τῷ περὶ τῆς καθ' ὕπνον μαντικῆς παραδεχόμενος ὅτι τὰ ἐνύπνια εἶναι φαντάσματά τινα τῆς ψυχῆς, προερχόμενα ἐκ κινήσεων τοῦ σώματος ἐξωτερικῶν ἢ ἐσωτερικῶν, δοξάζει, ὅτι ταῦτα ὅτε μὲν εἶναι αἴτια τῶν οἰκείων ἐκάστης πράξεων, διότι «προωδοποιημένη τυγχάνει ἡ κίνησις ἀπὸ τῶν μεθ' ἡμέραν ἀρχῶν» ὅτε δὲ εἶναι σημεῖα τῶν πράξεων, «διὰ τὸ προωδοποιησθαι τούτων τὴν διάνοιαν ἐν τοῖς φαντάσμασι τοῖς νυκτερινοῖς», ὅτε «δὲ ἀπλῶς «συμπτώματα». Κατὰ ταῦτα ὁ Ἀριστοτέλης παραδέχεται μὲν δαιμόνια, οὐχὶ ὅμως καὶ θεόπεμπτα τὰ ἐνύπνια, «ἢ γὰρ φύσις δαιμονία, ἀλλ' οὐ θεία».

laaliar ἢ *υπολαλιάρ*. Ἐν τῇ ὑπνοαλιᾷ ἡ γλῶσσα λαλεῖ ἀσυνειδήτως σύμφωνα πρὸς τὰ ἰνδάλματα, ἅτινα παριστᾷ ἡ διεγερμένη φαντασία. Δύναται ὅμως ἕτερός τις νὰ τρέψῃ ἀλλοχόσε τὴν τοῦ ὄνειρώττοντος λαλιάν, ὅταν πλησιάσας αὐτὸν διεγείρῃ δι' ἐρωτήσεων ἑτέρας ἐν τῇ φαντασίᾳ αὐτοῦ παραστάσεις. Τούτου ἕνεκα παρατηροῦμεν πολλάκις τὸν ὑπνοαλοῦντα ἀποκρινόμενον πρὸς τὰς ἀπευθυνομένας εἰς αὐτὸν χαμηλῆ τῇ φωνῇ ἐρωτήσεις¹.

Ἐτι ζωηρότερος ὄνειρώξεως βαθμὸς, συνεπαγόμενος σωματικὴν κίνησιν καὶ τοπικὴν μεταβολήν, ἀποτελεῖ τὸ φαινόμενον τῆς *υπνοβασίας* (*somnambulismus*), καθ' ἣν ὁ ὄνειρώττων ἐγειρόμενος περιπατεῖ ἀσυνειδήτως ἔχων ἀνοικτούς, ἀλλ' ἀκινήτους, ἢ κλειστοὺς τοὺς ὀφθαλμούς. Ἡ *υπνοβασία* εἶναι μέση τις κατάστασις μεταξύ ὕπνου καὶ ἐγρηγόρσεως, ἔνθεν μὲν ὄνειρωξις ἀνευ ἀτομικῆς συνειδήσεως καὶ αὐτοδιορισμοῦ, ἔνθεν δὲ ἐνέργειά τις καὶ ἐπικοινωνία μετὰ τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου διὰ τῆς κοινῆς καλουμένης αἰσθήσεως καὶ τοῦ ὄρμεμφύτου. Ἡ ψυχὴ δηλονότι ἐν τῷ ὕπνῳ ἐλευθερωθεῖσα ἀπὸ τῆς ἐξωτερικῆς πραγματικότητος, ὑπερπηδᾷ τὰ ὅρια τῆς καθημερινῆς αὐτῆς ζωῆς καὶ ὡς μέλος τῆς καθολικῆς ζωῆς τῆς φύσεως ἐπεκτείνει τὴν ἐνέργειαν αὐτῆς, ἀντικαθισταμένων τῶν εἰδικῶν αἰσθητηρίων διὰ τῆς κοινῆς αἰσθήσεως (ἣτις εἶναι ὀξυτάτη παρὰ τοῖς ὑπνοβάταις) καὶ τοῦ ὄρμεμφύτου. Διὰ τῆς κοινῆς αἰσθήσεως λαμβάνει ἄμεσον εἶδησιν ἡ ψυχὴ ἐκεῖνου, ὕπερ συνήθως διαγινώσκειται διὰ τῶν ἐξωτερικῶν αἰσθήσεων ἢ τῆς διασκέψεως τοῦ νοῦ. Οὕτως ὁ ὑπνοβάτης, ἔχων πολλάκις κεκλεισμένους τοὺς ὀφθαλμούς, βαίνει ἀσφαλῶς ἐπὶ ἐπικινδύνων μερῶν, ἀπομακρύνει ἐπιτηδεῖας τὰ ἐπιπροσθούντα ἐμπόδια καὶ ἐκτελεῖ ἐνίοτε πράξεις μετὰ τινος πνευματικῆς ἐνεργείας, ἣτις δὲν παρατηρεῖται ἐν τῇ ἐγρηγόρσει, ὅποτε ἡ συνείδησις εὐρίσκειται ἐν τῇ πλήρει αὐτῆς καὶ πραγματικῇ ἐνεργείᾳ.

¹ «Ἐνιοὶ δὲ καὶ ἀποκρίνονται ἐρωτώμενοι» (*Ἀριστ. περὶ ἐνυπν. 3).

β') Περί μαγνητικοῦ ὕπνου.

Ἐν τῷ καλουμένῳ μαγνητικῷ ὕπνῳ ἡ ψυχὴ παρίσταται ἐπεκτείνουσα ἔτι μᾶλλον ἢ ἐν τῇ ὑπνοβασίᾳ τὴν τῆς ζωῆς αὐτῆς συνέχειαν καὶ ἀποκαλύπτουσα ἐνίοτε δυνάμεις, ἐν τῷ βᾶθει αὐτῆς ἕνεκα τῆς σωματικότητος κεκρυμμένας. Εἶναι δὲ μαγνητικὸς ὕπνος ἰδιόζουσά τις κατάστασις τῆς ψυχικῆς ζωῆς, ἥτις τὸ μὲν ἀναπτύσσεται ἀφ' ἑαυτῆς, τὸ δὲ προέρχεται ἐκ τοῦ καλουμένου ζωικοῦ μαγνητισμοῦ, ἥτοι ἐκ τοῦ μαγνητισμοῦ ἐκείνου, ὃν προκαλεῖ ἡ δι' ἄκρων δακτύλων ἐπίψυσις τοῦ λεπτοφυοῦς καὶ εὐαισθήτου σώματος τοῦ κοιμωμένου. Ἡ ψυχὴ τοῦ οὕτω μαγνητισθέντος ἀνθρώπου δυνάμει μὲν τῆς γεικῆς αἰσθήσεως διορθᾷ τὸ ἴδιον αὐτῆς σῶμα καὶ ἐξαγγέλλει τὴν νοσηρὰν αὐτοῦ κατάστασιν, δυνάμει δὲ τοῦ ὀρμερμύτου διαγιγνώσκει τὰ πρὸς θεραπείαν αὐτοῦ κατάλληλα μέσα¹. τὸ δὲ παραδοξότερον καθορᾷ ἀσχέτως πρὸς τὸν χῶρον καὶ χρόνον σειρὰν ἀντικειμένων καὶ μεταβολῶν, ἅτινα πόρρωθεν ἀπτονται αὐτῆς, ὡς εἰς τὸν κόσμον αὐτῶν ἀνηκούσης. Τὰ παράδοξα ταῦτα τοῦ μαγνητισμοῦ φαινόμενα, ὧν πλεῖστα εἶναι ἐπίπλαστα καὶ ἀγυρτικά, ἕνεκα τοῦ δυσεξηγήτου αὐτῶν, ἔδωκαν εἰς πολλοὺς ἀφορμὴν ὅπως τελέως ἀρνηθῶσι τὴν ἀληθῆ αὐτῶν ὕπαρξιν.

γ') Περί ὄπτασις.

Ὅταν ἡ φαντασία δώσῃ μορφήν καὶ τύπον ὀρισμένον εἰς ἐκεῖνο, ὅπερ ἡ ψυχὴ ἐν ταῖς ὄνειρωτικαῖς αὐτῆς καταστάσεσιν αἰσθάνεται καὶ ἀντιλαμβάνεται, τότε προκύπτει ἡ λεγομένη ὄπτασις ἢ ὄραματισμός (visio). Ἡ ὄπτασις προερχομένη συνήθως ἐξ ἀφορμῶν σωματικῶν (ὡς ἐκ συσσωρεύσεως αἵματος

¹ Περί τῆς ἐν ὄνειρῳ εὐρέσεως θεραπευτικῶν φαρμάκων παράβαλε Curtii Rufi de rer. gest. Alex. 9, 8 καὶ Plinii hist. nat. 75, 11. Περί δὲ τῆς ἐν ὄνειρῳ διαγνώσεως τοῦ πεπρωμένου ἀνάγνωθι Cicero-nis de divin. 2, 66.

εἰς τὸν ἐγκέφαλον ἢ ἐλλείψεως αἵματος ἐξ αὐτοῦ, ἐξ ἐρεθισμῶν τοῦ νευρικοῦ συστήματος κτλ.) ἢ πνευματικῶν (ὡς ἐκ διεγέρσεως τῆς φαντασίας, ἐκ διανοητικῆς ἐντάσεως, ἐξ ὑπερβολικῶν παθῶν κτλ.), λαμβάνει χώραν οὐ μόνον ἐν καιρῷ τοῦ ὕπνου, ἀλλὰ καὶ ἐν καιρῷ ἐγρηγόρσεως, ὅποτε ὁ ἄνθρωπος, ὁ εἰς αὐτὴν ὑποκείμενος, βλέπει εἰκόνας καὶ ἀκούει φωνὰς μὴ πραγματικὰς. Οὕτως ὁ μὲν Κικέρων ἀναφέρει ὅτι ἐν Μεγάροις Ἄρκας τις καθ' ὕπνου δις εἶδε τὴν μορφήν τοῦ συνοδοιπόρου αὐτοῦ καὶ φίλου καὶ δις ἤκουσε τὴν φωνὴν αὐτοῦ, λέγοντος κατ' ἀρχὰς μὲν νὰ σπεύσῃ ὅπως σώσῃ τὴν ζωὴν αὐτοῦ, ἐπιβουλευομένην ὑπὸ τοῦ ξενίζοντος αὐτὸν Μεγαρέως, εἶτα δὲ ὅτι φονευθεὶς ἐνετέθη ἐντὸς ἀμάξης πλήρους κόπρου καὶ πρόκειται τὴν πρώτην νὰ διαβιθασθῇ διὰ τῆς πύλης τῆς πόλεως. Ὁ ἐνυπνισθεὶς ἐγερθεὶς τὴν ἐπιούσαν λίαν πρωτὶ ἀνεκάλυψε τὰ πάντα, ὡς καθ' ὕπνου ἤκουσεν αὐτά. Ὁ δὲ Πλούταρχος ἀναφέρει περὶ τοῦ Βρούτου ὅτι ἐν ἐγρηγόρσει εἶδε πελωρίαν καὶ φοβερὰν μορφήν, τὸ φᾶσμα τοῦ ὑπ' αὐτοῦ καὶ ἄλλων δολοφονηθέντος Καίσαρος καὶ ἤκουσε τὴν φωνὴν αὐτοῦ λέγουσαν· «Ὁ σός, Βρούτε, δαίμων κακός, ὄψει δέ με περὶ Φιλίππους». Τὴν τοιαύτην ὄπτασίαν, ἀληθῆ προαίθησιν οὖσαν τῆς κατόπιν περὶ Φιλίππους συμφορᾶς τοῦ Βρούτου καὶ τῶν περὶ αὐτόν, ἀπέδωκεν ὁ φίλος αὐτοῦ καὶ συστράτηγος Κάσσιος εἰς διέγερσιν ψυχικὴν, προελθοῦσαν ἐξ ὑπερβολικῆς ταταλαιπωρίας τοῦ σώματος².

Εἰς τὰς ὄπτασίας κατατάσσονται πολλὰ τῶν κατὰ τὸν μεσαίωνα ἀναφερομένων μαγικῶν φαντασμάτων καὶ πολλὰ τῶν ὀραμάτων τῶν καλουμένων πνευματιστῶν. Εἰς ὄπτασίας ἀναφέρονται ὑποπεσόντες καὶ διάφοροι ἔξοχοι ἄνδρες, οἷος ὁ Ἴταλὸς ἀγαλματοποιὸς Cellini, ὁ Γερμανὸς ποιητὴς Göthe, ὁ Ἄγγλος ποιητὴς καὶ συγγραφεὺς W. Scott καὶ ἄλλοι. Αἱ

¹ Cic. div. 4, 27, 57.

² Πλούτ. Ἐν βίῳ Βρούτου κεφ. 36.

ὄπτασίαι ὅμως καὶ τὰ ὀράματα τῶν ὑγιῶς τὰς φρένας ἔχόντων ἀνθρώπων πρέπει νὰ διακριθῶσι τῶν φαντασμάτων, ἅπερ πλάττει καὶ παραδέχεται ὡς ἀληθῆ ἢ νοσοῦσα κεφαλή τῶν παραφρονούντων.

Εἰς τὴν ὄπτασίαν κατατάσσεται καὶ ἡ ψυχικὴ ἐκείνη κατάσταση τοῦ ἀνθρώπου, καθ' ἣν οὗτος προαισθάνεται καὶ προβλέπει τὸν ἐπικείμενον κίνδυνον τῆς ζωῆς ἢ τὸν ἐξ ἀσθενείας θάνατον καὶ τὰ παρόμοια¹.

Πότε ἡ ψυχὴ ἐν τε ταῖς ὄπτασίαις καὶ τοῖς ὀνείροις καθόλου ἀληθεύει, ὡς ἐκ τοῦ ἀπείρου ἔχουσα τὴν καταγωγὴν, καὶ πότε ἀπατάται ὡς ἐκ τῆς μετὰ τοῦ ὕλικου σώματος δεσμεύσεως, οὐδαμῶς δυνάμεθα νὰ διακρίνωμεν. Καθόλου δ' εἶπεν τὰ φαινόμενα τῆς ὀνειρωτικῆς καταστάσεως τῆς ψυχῆς χρῆζουσιν ἀκριβεστέρως ἐρεύνης καὶ μελέτης, οὐδ' ἀρκεῖ ἡ ἐξήγησις, ἣν διδουσι πολλοὶ τῶν σημερινῶν πνευματιστῶν, στηρίζοντες τὰ πλεῖστα αὐτῶν ἐπὶ τῆς ἐπικοινωνίας τῶν πνευματικῶν τῶν ζώντων καὶ τεθνεώτων.

§ 50. Περὶ ἰδιοφυίας.

Ἰδιοφυία ἢ *φυσικὸν* λέγεται τὸ σύνολον τῶν ἐμφύτων τοῦ ἀνθρώπου ἰδιοτήτων, ἢ τὸ σύνολον τῶν ἀρχικῶν στοιχείων τῶν τε σωματικῶν καὶ ψυχικῶν τοῦ ἀνθρώπου δυνάμεων καὶ τῶν διαφόρων σχέσεων αὐτῶν πρὸς ἀλλήλας. Ἡ ἰδιοφυία, ἐν ἣ ἄτομικεῖται τὸ κοινὸν τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως, ἢ ἐκδηλοῦται ἢ ἀτομικότης τοῦ ἀνθρώπου, ἀποτελεῖ τὴν βᾶσιν τοῦ ὅλου ἀνθρωπίνου βίου, ἣν δὲν δύναται τις μῆτε νὰ δώσῃ μῆτε ν' ἀφαιρέσῃ. Διὰ τῆς ἐπενεργείας τῶν ἀπείρων σχέσεων, ἐν αἷς

¹ Οὕτως ἀναφέρουσιν οἱ συγγραφεῖς ὅτι Ἀπολλώνιος ὁ Τυανεὺς ἠκούσθη ἐν Ἐφέσῳ κράζων, «Ἀνδρίζου Στέφανε», ὅτε ἐν Ῥώμῃ ἐφανεύετο ὁ ἀπάνθρωπος αὐτοκράτωρ Δομετιανὸς ὑπὸ τίνος Στεφάνου καλουμένου.

ἀναπτύσσεται καὶ διέρχεται ὁ ἀνθρώπινος βίος, καὶ ἰδίως διὰ τῆς ἰσχύος τῆς βουλευσεως, δύναται μὲν ἢ ἰδιοφυΐα μᾶλλον ἢ ἤττον νὰ διαμορφωθῇ ἢ νὰ διαστραφῇ, οὐδέποτε ὅμως καὶ νὰ ἐκλείψῃ ἢ ἐξαφανισθῇ. Ἐν τῇ ἰδιοφυΐᾳ ἔχουσι τὴν φυσικὴν αὐτῶν βᾶσιν αἱ διάφοροι ἐνασχολήσεις, (εἴτε καλαὶ εἴτε κακαί), ἐπομένως καὶ τὰ διάφορα ἐπαγγέλματα καὶ αἱ διάφοροι καταστάσεις τοῦ κοινωνικοῦ βίου.

Κατὰ τὴν ἰδιοφυΐαν χαρακτηρίζονται οὐ μόνον τὰ ἄτομα, ἀλλὰ καὶ αἱ οἰκογένειαι! καὶ ὁλόκληρα ἔθνη.)

§ 51. Περὶ κράσεων.

α') Περὶ κράσεων καθόλου καὶ τῆς διαιρέσεως αὐτῶν.

Κράσις λέγεται ἡ ἰδιοφυΐα ἐκείνη τοῦ ἀτόμου, ἣτις ἕνεκα τῆς ἰδιαζούσης σωματικῆς αὐτοῦ κατασκευῆς παρίστησιν αὐτὸ ἰδιαζόντως αἰσθανόμενον, ὀρεγόμενον καὶ ἐνεργοῦν. Ἦδη ὑπὸ τῶν ἰατρῶν Ἴπποκράτους (+377 π. Χ.) καὶ Κλαυδίου Γαληνοῦ (+200 μ. Χ.) διαστέλλονται τέσσαρα εἶδη κράσεων, τούτέστιν ἡ αἱματώδης, ἡ χοληρική, ἡ φλεγματική καὶ ἡ μελαγχολική, ἀντιστοιχοῦντα πρὸς τὰ τέσσαρα τῶν ἀρχαίων στοιχεῖα (γῆν, ὕδωρ, ἀέρα καὶ πῦρ) καὶ τὰς τέσσαρας αὐτῶν ἰδιότητας (θερμόν, ψυχρόν, ξηρόν, ὑγρόν). Αἱ κράσεις αὗται, αἵτινες σπανίως εὐρίσκονται καθαρὰ, ἤτοι χωρὶς τινος μίξεως, ὠνομάσθησαν οὕτως ἕνεκα τῆς κατὰ τοὺς ἀρχαίους φυσιολόγους ἐπικρατήσεως ἐν τῷ σώματι ἢ τοῦ αἵματος, ἢ τῆς ξανθῆς χολῆς, ἢ τοῦ φλέγματος, ἢ τῆς μελαίνης χολῆς². Ἐκ τῶν τεσσάρων τούτων κράσεων, συμφωγουσῶν πρὸς

¹ Οὕτω π. χ. αἱ οἰκογένειαι τῶν ἐν Ῥώμῃ Βρούτων, Κατώνων κλ. διεκρίνοντο πάντοτε κατὰ τὴν σοβαρότητα αὐτῶν καὶ τὴν διάπυρον φιλοπατρίαν. Οἱ Γάλλοι διακρίνονται κατὰ τὴν φιλοκαλίαν, οἱ Γερμανοὶ κατὰ τὴν ἐμβριθείαν, οἱ Ἕλληες κατὰ τὸ πρᾶκτικὸν κτλ.

² Εἰ καὶ ἡ περὶ κράσεων θεωρία τῶν ἀρχαίων εἶναι σφαλερὰ, ὡς

τὸ τετραπλοῦν σύστημα τοῦ ὀργανισμοῦ, ἦτοι πρὸς τὸ αἱματικόν, τὸ νευρικόν, τὸ πεπτικόν καὶ τὸ ἀναπνευστικόν, ἡ μὲν αἱματώδης καὶ ἡ χολερικὴ καλοῦνται ἐνεργητικαί, διότι οἱ ταύτας ἔχοντες ἄνθρωποι ἐμφανίζονται ἐν τῷ βίῳ μᾶλλον ἐνεργοῦντες· ἡ δὲ φλεγματικὴ καὶ ἡ μελαγχολικὴ καλοῦνται παθητικαί, διότι οἱ ταύτας κεκτημένοι ἐμφανίζονται ἐν τῷ βίῳ μᾶλλον πάσχοντες. Αἱ ἐντυπώσεις ἐνεργοῦνται ἐπὶ μὲν τὸν αἱματώδη εὐκόλως, ἐπὶ δὲ τὸν φλεγματικὸν δυσκόλως, ἐπὶ δὲ τὸν χολερικὸν ἰσχυρῶς, ἐπὶ δὲ τὸν μελαγχολικὸν βαθείως.

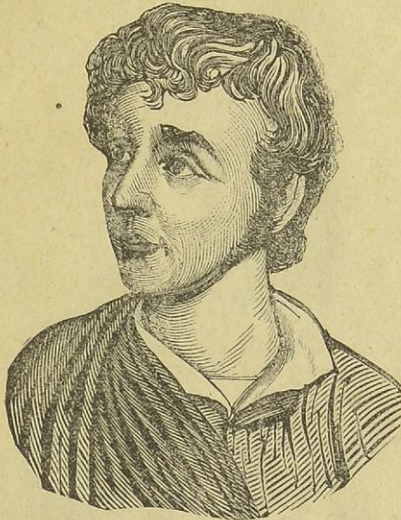
Ἡ μία καὶ ἡ αὐτὴ κράσις τοῦ ἀνθρώπου, διερχομένη τὰ διάφορα στάδια τῆς ἡλικίας αὐτοῦ, λαμβάνει τὰς ιδιότητας πασῶν τῶν κράσεων. Οὕτω κατὰ μὲν τὴν παιδικὴν καὶ νεανικὴν ἡλικίαν ἐμφανίζεται ὡς αἱματώδης κράσις, κατὰ δὲ τὴν ἀνδρικήν ὡς χολερικὴ καὶ μελαγχολικὴ, κατὰ δὲ τὴν γεροντικὴν ὡς φλεγματικὴ. Τούτου ἕνεκα βλέπομεν τὸν αὐτὸν ἄνθρωπον κατὰ μὲν τὴν παιδικὴν καὶ νεανικὴν ἡλικίαν εὐκίνητον, ζωηρόν, εὐμετάβλητον καὶ εὐθυμόν· κατὰ δὲ τὴν ἀνδρικήν κατ' ἀρχὰς μὲν γενναῖον, πεισματώδη, φιλόδοξον καὶ μεγαλοπράγμονα, εἶτα δὲ σύννου καὶ ρεμβάζοντα· κατὰ δὲ τὴν γεροντικὴν ἡλικίαν ἀδρανῆ, ἀπαθῆ καὶ ἀδιάφορον. *us 202*

β) Περὶ αἱματώδους κράσεως

ὄχι
Ἡ αἱματώδης κράσις ἰδιάζει εἰς τὴν ἀρθρὰν τοῦ ἀνθρώπου κατασκευήν, ἣν ἀποτελεῖ ἡ ἐπικράτησις τῆς ἐνεργείας

στηριζομένη ἐπὶ τῆς σφαλερᾶς βάσεως τῆς τότε φυσιολογίας, οὐχ ἦτον ἡ ὀνομασία αὐτῶν καὶ εἰς τέσσαρα εἶδη διαίρεσις διέμενε μέχρι τῆς σήμερον· Ὁμοίως ἀυθαίρετος εἶναι καὶ ἡ νεωτέρα θεωρία, ὅτι αἱ τέσσαρες κράσεις ἔχουσι συνάφειαν μετὰ τῶν τεσσάρων τοῦ κόσμου μερῶν, ὧν τὸ μὲν δυτικὸν προξενεῖ τὸ αἱματώδες· τὸ δὲ ἀνατολικόν, τὸ χολερικόν· τὸ δὲ βόρειον, τὸ μελαγχολικόν· τὸ δὲ νότιον, τὸ φλεγματικόν. Διότι οὐχὶ αὕτη ἡ κράσις, ἀλλ' ὁ βαθμὸς αὐτῆς ὑπόκειται εἰς τὰς κλιματικὰς ἐπιδράσεις.

τῆς τε καρδίας, τῶν αἱματοφόρων ἀγγείων καὶ τῶν πνευμόνων. Καὶ σωματικὰ μὲν γνωρίσματα τῆς αἱματώδους κράσεως εἶναι συνήθως τὸ ἐπίμηκες τοῦ σώματος, ἡ λευκότης, ἡ ἀπαλότης καὶ τὸ ἀνθηρὸν τοῦ δέρματος, ἡ φαιδρότης τοῦ βλέμματος, ἡ βραχύτης τῆς ρίνος, ἡ στρεγγυλότης τοῦ πάγωνος, τὸ μῆκος τοῦ λαιμοῦ, ἡ ἰσχὺς καὶ τὸ ἰσχνὸν τῶν μυῶνων, ἡ ταχύτης τοῦ σφυγμοῦ καὶ ἡ ζωηρὰ ἐνέργεια τοῦ αἵματος (ἄρα σχῆμ. 1). πνευματικὰ δὲ γνωρίσματα εἶναι ἡ εὐθυ-

Σχ. 1.

μία, ἡ ζωηρότης τῆς φαντασίας, ἡ κλίσις πρὸς τὴν φιλίαν, τὸ φιλάνθρωπον, τὸ κοινωνικόν, τὸ ἐλπιστικόν, ἀλλὰ καὶ τὸ εὐμετάβλητον, ἡ ἀστάθεια, ἡ ῥοπή πρὸς τὰς τέρψεις, ἡ εὐαισθησία εἰς τὰς ἀλγηδόνας, ἡ φυγοπονία, ἡ κουφόνοια καὶ ἐπιπολαιότητα, τὸ πολύλογον καὶ τὸ ἀνήσυχον.

Ὁ αἱματώδους κράσεως ἄνθρωπος ἔχει βίον ἐστραμμένον πρὸς τὰ ἔξω μᾶλλον ἢ πρὸς τὰ ἔσω. Οὗτος νομίζει ὅτι κατέχει τὸν κόσμον· τούτου ἐρεθίζονται εὐκόλως πάντα τὰ ὄργα-

να, ὧν περ ἡ ἐνέργεια ἀπαιτεῖται πρὸς τὸν ἐξωτερικὸν κόσμον, ἢτοι πρὸς πόλεμον, πρὸς ἀμυναν, πρὸς εὐποιίαν κτλ.¹

γ) Περὶ χολερικῆς κράσεως.

Ἡ χολερικὴ κράσις ἰδιάζει εἰς τὴν χολικὴν κατασκευὴν τοῦ ἀνθρώπου, ἣν ἀποτελεῖ ἡ ἐπικρατοῦσα ἐνέργεια παντός τοῦ φυτικῆς συστήματος, συνηνωμένη μετὰ ζωρῶν αἰσθημάτων καὶ ἰσχυρῶν μυῶνων. Καὶ σωματικὰ μὲν γνωρίσματα τῆς χολερικῆς κράσεως εἶναι συνήθως ἡ στερεότης τοῦ σώματος, τὸ ὠχρὸν καὶ καστανοειδὲς τοῦ δέρματος, ἡ ἀδρότης τῶν νεύ-

Σχ. 2.

ρων καὶ τῶν μυῶν, ἡ ταχύτης τοῦ σφυγμοῦ, τὸ πυρῶδες τοῦ ὀφθαλμοῦ, ἡ πρὸς τὰ ἄνω στροφή τοῦ πώγωνος, τὸ λεπτόν καὶ τοξοειδὲς τῆς ῥίνος, ἡ ἰσχύς τῆς φωνῆς καὶ ἡ ταχύτης τῆς λαλιᾶς (ὄρα σχῆμ. 2)· πνευματικὰ δὲ εἶναι ἡ ὀξύτης τοῦ

¹ Τοιοῦτος ἐγένετο Ἀλκιβιάδης ὁ τοῦ Κλεινίου υἱός, περὶ οὗ λέγει ὁ Πλούταρχος (ἐν βίῳ Ἀλκ. 2) «Τὸ δὲ ἦθος αὐτοῦ πολλάς

πνεύματος, τὸ τολμηρὸν τῆς φαντασίας, ἡ ἐνεργητικότης, τὸ εὐερέθιστον καὶ ὀρμητικὸν ἔν τε τῷ διανεῖσθαι, συναισθάνεσθαι καὶ ὀρέγεσθαι. Ὁ χοληρικῆς κράσεως ἄνθρωπος εἶναι ζωηρός, σταθερός, ἀποφασιστικὸς, ἔνθους, φιλόδοξος, μεγαλόδωρος, μεγάλθυμος καὶ ῥέκτης, ἀλλὰ καὶ λίαν ἐμπαθῆς, ἰσχυρογνώμων καὶ ἐκδικητικὸς. Ὁ αὐτός, ἔχων ἰσχυρὰς δυνάμεις πρὸς τὸ δημιουργεῖν καὶ καταστρέφειν, δύναται ν' ἀποβῆ ἢ μέγα τι ἀγαθὸν ἢ μέγα τι κακόν¹.

δ') Περὶ φλεγματικῆς κράσεως.

Ἡ φλεγματικὴ κράσις ἰδιάζει εἰς τὴν λυμφατικὴν κατασκευὴν τοῦ ἀνθρώπου, ἣν ἀποτελεῖ πλεονασμὸς λίπους, αἷμα, ὕδαρες καὶ ἀνερέθιστον. Καὶ σωματικὰ μὲν γνωρίσματα τῆς κράσεως ταύτης εἶναι συνήθως τὸ στρογγύλον καὶ σπογγοειδὲς τοῦ σώματος, τὸ χλωρὸν καὶ οἰδαλέον τοῦ δέρματος, ἡ βραχύτης καὶ παχύτης τοῦ λαιμοῦ, ἡ βραδύτης τῆς τοῦ αἵματος κινήσεως, τὸ ἥσυχον ἀλλ' ἔσπερμημένον ζωῆς καὶ ἐκφράσεως ὄμμα (ὄρα σχῆμ. 3)· πνευματικὰ δὲ εἶναι ἡ ἀδρανὴς αἰσθητικότης, ἡ βραδύτης τῆς τοῦ πνεύματος κινήσεως, τὸ ψυχρὸν τῆς φαντασίας, ἀλλὰ καὶ τὸ σκεπτικόν, ἡ ὑπομονὴ ἔν τε πάσχειν καὶ ἡ ἐγκαρτέρησις ἐν ταῖς ἐπιχειρήσεσιν.

Ὁ φλεγματικὸς, στερούμενος ζωηρότητος, εἶναι ὑπναλέος,

ἢ μὲν ὕστερον, ὡς εἰκόσ, ἐν πράγμασι μεγάλοις καὶ κτύχαις πολυτρόποις ἀνομοιότητας πρὸς αὐτὸ καὶ μεταβολὰς ἐπεδείξατο· φύσει δὲ πολλῶν ὄντων καὶ μεγάλων παθῶν ἐν αὐτῷ τὸ φιλόνοιον ἰσχυρότατον ἦν καὶ τὸ φιλόπρωτον.»

¹ Τοιοῦτος ἐγένετο ὁ Θεμιστοκλῆς, περὶ οὗ γράφει ὁ Πλούταρχος (ἐν βίῳ Θεμ. 2)· «Ἐτι παῖς ὢν (ὁ Θεμιστοκλῆς) ὁμολογεῖται φορὰς κμεστὸς εἶναι καὶ τῇ μὲν φύσει συνετός, τῇ δὲ προκαιρέσει μεγαλοπράγμων καὶ πολιτικὸς.— Ὅθεν εἰώθει κλέγειν ὁ διδάσκαλος· Ὡς οὐδ' ἐν ἔσῃ, παῖ, σύ μικρόν, ἀλλὰ μέγα πάντως ἀγαθὸν ἢ κακόν.»

δυσκίνητος και ἀδρανής, ἀλλὰ και λίαν ὑπομονητικός· ὁ αὐτός εἶναι μὲν βραδύνους, ἀλλὰ προσεκτικός, διὸ σπανίως ὑποπίπτει εἰς κινδύνους. Ὁ φλεγματικός, ἀγαπῶν τὴν ἡσυ-

Σχ. 3.

χίαν, ἀπόστέφεται τὰς μεταβολὰς και τοὺς νεωτερισμούς, και χρησιμεύει ὡς χαλινός κατὰ τῶν πρὸς τὰ ἔμπρὸς ὀργῶντων. Ὁ φλεγματικός ἐν γένει παρίσταται μᾶλλον σκεπτόμενος ἢ αἰσθανόμενος και ἐνεργῶν¹.

εἰ) Περὶ μελαγχολικῆς κράσεως.

Ἡ μελαγχολικὴ κράσις ἰδιάζει εἰς τὴν νευρικὴν κατασκευὴν τοῦ ἀνθρώπου, ἐν ἣ ἐπικρατεῖ τὸ νευρικὸν σύστημα. Καὶ σω-

¹ Τοιοῦτος ἐγένετο Νικίας ὁ Νικηράτου υἱός, ὃν ἠτιῶντο «ὥς ἐν κτῶ διαλογίζεσθαι και μέλλειν και φυλάττεσθαι» κτὸν τῶν πράξεων ἀπολλύντα καιρόν· ἐπεὶ τὰς γε πράξεις οὐδεὶς ἂν ἐμέμψατο τοῦ ἀνδρός, ὀρμησαὶ γὰρ ἦν ἐνεργὸς και ὕδραστήριος, τολμησαὶ δὲ μελλητής και ἄτολμος» (Πλουτ. ἐν βίῳ Νικ. 16. πρὸβλ. και 2).

ματικά μὲν γνωρίσματα τῆς κράσεως ταύτης εἶναι συνήθως κεφαλὴ μεγάλη καὶ ὑψηλὴ, μυῶνες χαλαροὶ καὶ ἀσθενεῖς, τρίχες ἀραιαί, στῆθος λεῖον, ὀφθαλμοὶ μεγάλοι καὶ καστανοειδεῖς, ἀτελής σχηματισμὸς αἵματος, βραδεῖα αὐτοῦ κινήσεις, ἐπικράτησις τοῦ φλεβικοῦ αἵματος, χρῶμα νοσηρὸν (ὄρα σχῆμα 4)· πνευματικὰ δὲ γνωρίσματα εἶναι ἡ ἐρεθιστικότης καὶ ἐνεργητικότης τῶν ὑψηλοτέρων πνευματικῶν δυνάμεων, ἡ βαθύνοια καὶ ὀξύνοια, φαντασία ζωηρά, συναισθήματα βαθέα, ἀλλὰ καὶ ἀδιαφορία πρὸς τὰ ἐκτός, κλίσις πρὸς τὴν ἡ-

Σχ. 4.

ρεμίαν, τὸν ἡσυχὸν βίον, τὴν σκέψιν καὶ τὴν μέριμναν, ῥοπή πρὸς τὴν δυσθυμίαν καὶ βαρυθυμίαν, δυσπιστίαν καὶ προσδοκίαν τοῦ χειρόνος.

Ὁ μελαγχολικὸς ζῆ βίον ἐστραμμένον μᾶλλον πρὸς τὰ ἔσω ἢτοι πρὸς ἑαυτὸν, καὶ πρὸς τὰ ἄνω (δηλαδὴ πρὸς τὰ οὐράνια), ἢ πρὸς τὰ ἔξω (δηλαδὴ πρὸς τὰ ἐγκόσμια)· τὸ ἀντικείμενον τῆς σκέψεως αὐτοῦ εἶναι μᾶλλον τὸ παρελθὸν καὶ τὸ μέλλον

ἢ τὸ ἐνεστώσ. Ἡ μελαγχολικὴ κρᾶσις εἶναι ἡ πηγή τῶν βα-
θῶν διανοημάτων καὶ συναισθημάτων· εἰς ταύτην ὀφείλουσι
τὸ ὕψος τῆς φαντασίας αὐτῶν πολλοὶ ποιηταί, νομοθέται
καὶ ἄλλοι, οἵτινες προωρίσθησαν νὰ διανοιζῶσι τὴν ὁδὸν πρὸς
τινα ἀνώτερον κόσμον¹.

§ 52. Περὶ τῆς διαφορᾶς τοῦ ἄρρενος καὶ
θήλεος γένους.

✕ Πολλοὶ ὑπάρχουσιν αἱ διαφοραὶ μεταξύ τοῦ ἄρρενος καὶ
θήλεος γένους τῶν ἀνθρώπων. Τῶν διαφορῶν τούτων αἱ μὲν
ἀναφέρονται εἰς τὸ σῶμα καὶ καλοῦνται *σωματικαί*, αἱ δὲ
εἰς τὸ πνεῦμα καὶ καλοῦνται *πνευματικαί*. Ἄπασαι δὲ αἱ τε
σωματικαὶ καὶ πνευματικαὶ διαφοραὶ, σύμφωνα οὔσαι πρὸς τὸν
προορισμὸν ἑκατέρου τοῦ γένους, δὲν αἴρουσιν, ἀλλὰ συμπλη-
ροῦσιν ἀλλήλας, καὶ χρησιμεύουσι πρὸς ἔνωσιν τῶν δύο γε-
νῶν καὶ ἀποτελέσειν ἑνὸς τελείου ἀνθρώπου, ἐμφανιζομένου ἐν
τῷ ἀνδρουργῷ. Κατὰ ταῦτα ἑκάτερον τῶν δύο γενῶν ἀντιθέ-
τως καὶ κατὰ τὸ ἡμῶν ἐκπροσωπεῖ τὴν ἔννοιαν τοῦ ἀνθρώπου².
Διανομὴ τῶν αὐτῶν προσόντων καὶ ἰδιοτήτων ἤθελε κατα-

¹ Ὁ Ἀριστοτέλης περὶ φλεγματικῆς κράσεως τὸν λόγον ποιούμενος
ἔρωτᾷ ἐν προβλημάτων Δ: «Διατί πάντες ὅσοι περιττοὶ γεγονάσιν
ἄνδρες ἢ κατὰ φιλοσοφίαν ἢ πολιτικὴν ἢ ποιήσιν ἢ τέχνας φαίνονται
μελαγχολικαὶ ὄντες». Τοιοῦτοι ἐγένοντο κατ' αὐτὸν Ὁ Ἡρακλῆς, ὁ
Αἴας, ὁ Ἐμπεδοκλῆς, ὁ Πλάτων, ὁ Σωκράτης καὶ ἄλλοι. Τοιοῦτος ὑ-
πῆρξε καὶ Ὁ Ἡράκλειτος, ὁ βαθυνοῦστατος φιλόσοφος, ὅστις πα-
ρίσταται ὑπὸ τῶν ἀρχαίων πάντοτε *κλαίων* ἐπὶ τῇ ματαιότητι
τοῦ ἀνθρωπίνου βίου (Ἔριγ. φιλ. κ. 1, 4. Juvenal. Sat. 10, 28.
Senec. de ira 11, 10). Οὗτος κατὰ Διογένην τὸν Λαέρτιον (9, 6) «μι-
σανθρωπήσας καὶ ἐκπατήσας ἐν τοῖς ἔρεσι ζητήσας πᾶσιν αἰτούμενος
καὶ βοτάνας».

² «Οὕτω προφικνόμεθα ὑπὸ τοῦ θεοῦ ἑκατέρου ἡ φύσις, τοῦ τε
ἄνδρος καὶ τῆς γυναικός, πρὸς τὴν κοινωνίαν· διείληπται γὰρ
τῷ μὴ ἐπὶ ταῦτα πάντα χρήσιμον ἔχειν τὴν δύναμιν, ἀλλ' ἕνα μὲν
ἐπὶ τὰ ἀνάντια, εἰς ταὐτὸ δὲ συντείνοντα» (Ἀριστ. Οἶκον. 1, 3).

στήσει οὐ μόνον περιττήν τὴν ὑπαρξίν τοῦ ἑτέρου, ἀλλὰ καὶ ἀδύνατον τὴν συμβίωσιν ἀμφοτέρων τῶν γενῶν.

Ἐξετάζοντες *σωματικῶς* τὸ τε ἄρρεν καὶ τὸ θῆλυ γένος, ἦτοι ἐρευνῶντες τὴν *σωματικὴν* φύσιν τοῦ τε ἀνδρὸς καὶ τῆς γυναικὸς, τὰς ἐξῆς παρατηροῦμεν διαφοράς. πληρέστατα συναδούσας πρὸς τε τὸν προορισμὸν τοῦ ἀνθρώπου καθόλου καὶ πρὸς τὸν προορισμὸν ἑατέρου τοῦ ἀνθρωπίνου γένους ἰδίᾳ¹. Τὸ σῶμα τοῦ ἀνδρὸς εἶναι τραχύτερον καὶ ἰσχυρότερον τοῦ γυναικείου σώματος· τοῦτο δὲ μαρτυρεῖ ὅτι ὁ ἀνὴρ προωρίσθη ὅπως ἐργάζηται ἐργασίας ἐπιπονωτέρας, ἀπαιτούσας μεγάλας *σωματικὰς* δυνάμεις, καὶ ὅπως ἄρχῃ τῆς γυναικὸς. Τὸ σῶμα τῆς γυναικὸς εἶναι ἀσθενέστερον, ἀλλ' ὠραιότερον καὶ ἀβρότερον τοῦ ἀνδρικοῦ· τοῦτο δὲ μαρτυρεῖ ὅτι ἡ γυνὴ προωρίσθη ὅπως ἐκτελῇ μὲν ἐλαφροτέρας ἐργασίας καὶ ὑποτάσσεται εἰς τὸν ἀνδρα, καταπραῦνη δὲ αὐτὸν καὶ παρέχῃ τεπνότητα καὶ φαιδρότητα εἰς τὸν βίον². Οἱ μῦς καὶ τὰ νεῦρα τοῦ ἀνδρικοῦ σώματος δυσκόλως κάμπτονται· τοῦτο δὲ συμφωνεῖ πρὸς τὸν ἀπότομον καὶ ἀκαμπτον χαρακτῆρα τοῦ ἀνδρὸς. Τοῦναντίον δὲ οἱ μῦς καὶ τὰ νεῦρα τῆς γυναικὸς, κάμπτομενα εὐκόλως, συμφωνοῦσι πρὸς τὴν εὐκαμπτον καὶ ἐνδοτικὸν αὐτῆς χαρακτῆρα. Ὁ ἀνὴρ ἕνεκα τῆς δυσκαμψίας τῶν ἑαυτοῦ νεύρων

¹ Παράβαλε καὶ τὴν περὶ σπουδαιότητος τοῦ τριπλοῦ προορισμοῦ τῆς γυναικὸς, ὡς συζύγου, μητρὸς καὶ οἰκοδοσποίνης πραγματείαν ἡμῶν ἐν τῷ ἡμέτερῳ *Εὐαγγελικῷ Κήρυκι* τοῦ 1869 σελ. (240—250).

² «Τὸ μὲν ἰσχυρότερον, τὸ δ' ἀσθενέστερον ἐποίησεν ἵνα τὸ μὲν φυλακτικώτερον ἢ διὰ τὸν φόβον, τὸ δ' ἀμυντικώτερον διὰ τὴν ἀνδρίαν, καὶ τὸ μὲν πορίζῃ τὰ ἐξῶθεν, τὸ δὲ σώζῃ τὰ ἔνδον» (Ἄριστ. *Οἰκ* 1, 4. «Πρβλ. καὶ Παῦλ. πρὸς Ἐφεσ. 5, 33.). — «Γυναικὶ δ' ἄρχειν οὐ δίδωσιν ἢ φύσις (Μένανδρος)». — «Ἀγαθῆς γυναικὸς ἐστίν—μὴ κρείττονα εἶναι τ' ἀνδρὸς, ἀλλ' ὑπήκοον, γυνὴ δὲ νικῶσ' ἀνδρα κακὸν ἐστὶ μέγα» (Φιλῆμων). — «Γυνὴ ἐν κακοῖσι καὶ νόσοις πόσει ἥδιστόν ἐστι, δώματ' ἦν οἰκῆ καλῶς, ὀργήν τε πραΰνουσα καὶ δυσθυμίας ψυχὴν μεθιστάσα» (Εὐριπίδης).

καὶ μυῶν αἰσθάνεται ὀξέως τὰς ἀλγηδόνας καὶ καθίσταται ἥττον ὑπομονητικός· ἡ δὲ γυνὴ ἕνεκα τῆς εὐκαμψίας τῶν ἑαυτῆς νεύρων καὶ μυῶν αἰσθάνεται ἥττον ὀξέως τὰς ἀλγηδόνας καὶ ἀποβαίνει ὑπομονητικωτέρα τοῦ ἀνδρός. Τὸ μέτωπον τοῦ ἀνδρός εἶναι μεγαλείτερον καὶ ἀνωμαλώτερον τοῦ γυναικείου· τοῦτο δὲ μαρτυρεῖ ὅτι ἀνὴρ ὑπερέχει τῆς γυναικὸς κατὰ τε τὴν τοῦ ἐγκεφάλου ποσότητα καὶ κατὰ τὴν τοῦ πνεύματος δύναμιν. Τοῦναντίον δὲ ὁ ὀφθαλμὸς τῆς γυναικὸς εἶναι καθαρώτερος, εὐκίνητότερος καὶ ὀξύτερος τοῦ ἀνδρικοῦ· τοῦτο δὲ μαρτυρεῖ ὅτι ἡ γυνὴ ὑπερέχει τοῦ ἀνδρός κατὰ τὴν διαρατικὴν καὶ ἐταστικὴν δύναμιν¹. Ἡ κρῆσις τοῦ ἀνδρός συνήθως εἶναι χολερικὴ ἢ μελαγχολικὴ· τῆς δὲ γυναικὸς συνήθως εἶναι αἱματώδης ἢ φλεγματικὴ· τοῦτο δὲ μαρτυρεῖ ὅτι ὁ μὲν ἀνὴρ προωρίσθη ὅπως μεγαλουργῆ μετὰ σοβαρότητος, ἡ δὲ γυνὴ, ὅπως ὑπομένη μετὰ φαιδρότητος.

Ἐξετάζοντες δὲ πνευματικῶς τὸ τε ἄρρεν καὶ τὸ θῆλυ γένος τῶν ἀνθρώπων, παρατηροῦμεν ἐπίσης πλείστας καὶ οὐσιώδεις διαφοράς, συμφωνούσας πρὸς τε τὰς σωματικὰς διαφοράς καὶ πρὸς τὸν προορισμὸν ἑατέρου τῶν γενῶν. Ὁ ἀνὴρ ὑπερέχει τῆς γυναικὸς κατὰ τὴν δύναμιν τοῦ νοῦ καὶ τὴν ἰσχὺν τῆς βουλήσεως· ἡ γυνὴ ὑπερέχει τοῦ ἀνδρός κατὰ τὸ συναίσθημα τῆς καρδίας. Ὁ ἀνὴρ ὑποτάσσει τὴν καρδίαν εἰς τὸν νοῦν, διὸ ἀποβαίνει δικαιότερος· ἡ γυνὴ ὑποτάσσει τὸν νοῦν εἰς τὴν καρδίαν, διὸ ἀποβαίνει φιλανθρωποτέρα. Ὁ ἀνὴρ εὐρίσκει τὴν ἀλήθειαν διὰ τῆς διανοίας· ἡ γυνὴ ἐπιτυγχάνει τοῦ ἀληθοῦς διὰ τοῦ συναισθήματος. Ὁ ἀνὴρ πρῶτον διανοεῖται καὶ εἶτα συναισθάνεται· ἡ γυνὴ πρῶτον συναισθάνεται καὶ εἶτα διανοεῖται, διὸ καὶ εὐαπατητοτέρα. Ὁ ἀνὴρ κρίνει καὶ συλλογίζεται· ἡ γυνὴ συναισθάνεται καὶ προφητεύει. Ἡ κρίσις καὶ ὁ συλλογισμὸς τοῦ ἀνδρός χωροῦσι βραδέως· ἡ συναίσθησις καὶ

¹ Διὸ λέγει καὶ ὁ διάσημος φυσιολόγος Μολεσχόττιος «Ἡ μείζων ἀνάπτυξις τοῦ ἀνδρικοῦ ἐγκεφάλου ἀντισταθμίζεται διὰ τῆς μείζονος ὀξύτητος τῶν γυναικείων αἰσθησέων».

ἡ προφητεία τῆς γυναικὸς διενεργοῦνται ἀκαριαίως. Ὁ ἀνὴρ, ἔχων κριτήριον τὸν νοῦν, προσκτᾶται γινῶσιν ὀρθοτέραν τῆς γυναικὸς ὡς πρὸς τὴν οὐσίαν τῶν πραγμάτων· ἡ γυνή, ἔχουσα κριτήριον τὴν καρδίαν, προσκτᾶται γινῶσιν ὀρθοτέραν τοῦ ἀνδρὸς ὡς πρὸς τὴν ποιότητα τῶν ἀντικειμένων¹. Ὅπως δὲ ὁ ἐσκοτισμένος νοῦς ἄγει πολλάκις εἰς συμπεράσματα ἐσφαλμένα, οὕτω καὶ ἡ ὑπὸ τῶν παθῶν ἐλαυνομένη καρδία ἄγει πολλάκις εἰς ἀπατηλὰ μαντεύματα.

Ἐπειδὴ ὁ ἀνὴρ ὑπερέχει τῆς γυναικὸς κατὰ τὸ διανοητικὸν καὶ τὸ βουλευτικόν, ἔπεται ὅτι πᾶν ὅ,τι ἀπαιτεῖ τὴν ἐνέργειαν τῆς διανοίας (ὡς π. χ. αἱ ἐπιστῆμαι καὶ αἱ τέχναι) καὶ τὴν ἐνέργειαν τῆς βουλήσεως (ὡς π. χ. τὸ πολιτεύεσθαι, τὸ διοικεῖν, καὶ τὰ παρόμοια) εἶναι ἀνατεθειμένον τῷ ἀνδρὶ. Ἐπειδὴ δὲ ἡ γυνή ὑπερέχει τοῦ ἀνδρὸς κατὰ τὸ συναισθητικόν, ἔπεται ὅτι πᾶν ὅ,τι ἀπαιτεῖ τὴν ἐνέργειαν καὶ τὴν ἐπίδρασιν τῶν ψυχικῶν διαθέσεων ἢ τῶν τῆς καρδίας συναισθημάτων (ὡς π. χ. τὸ περιποιεῖσθαι, τὸ νοσηλεύειν καὶ καθόλου τὰ ἔργα τῆς φιλανθρωπίας) εἶναι ἀνατεθειμένον τῇ γυναικί².

Ἐκ τῶν μέχρι τοῦδε ρηθέντων συνάγεται ὅτι παρὰ μὲν τῷ ἀνδρὶ ἐπικρατεῖ ἡ ἐνεργητικὴ ὄψις τοῦ βίου, παρὰ δὲ τῇ γυναικί ἡ παθητικὴ· ἐπομένως ὁ μὲν βίος τοῦ ἀνδρὸς εἶναι μᾶλλον ἐξωτερικὸς, χρησιμεύων πρὸς τὸ δημιουργεῖν καὶ πορίζεσθαι· ὁ δὲ βίος τῆς γυναικὸς εἶναι μᾶλλον ἐσωτερικὸς, χρησιμεύων πρὸς τὸ διαπλάττειν καὶ διατηρεῖν. Κατὰ ταῦτα κύκλος ἐνεργείας προωρίσθη εἰς μὲν τὸν ἄνδρα μᾶλλον ὁ ἐξωτε-

¹ Διὸ λέγει καὶ ὁ περιώνυμος Ῥουσσῶς ἐν τῷ Αἰμιλίῳ: «Ὁ ἀνὴρ »λέγει ὅ,τι γινῶσκει, ἡ γυνή ὅ,τι ἀρέσκει· ὁ μὲν ὅπως λαλή»ση ἔχει χρεῖαν γινῶσεων, ἡ δὲ αἰσθητικότητος. Ὁ μὲν »θεωρεῖ σπουδαιότερα τὰ χρήσιμα, ἡ δὲ τὰ εὐχάριστα ἀντικείμενα».

² Διὸ ὀρθῶς ἀποφάινεται περιώνυμός τις Ῥώσος ποιητής: «Ἡ γυνή ἐπλάσθη νὰ εὐεργετῇ, νὰ ἔχη μειδιάματα διὰ πᾶσαν χαρὰν καὶ δάκρυα διὰ πᾶσαν θλίψιν. Ἐπλάσθη διὰ νὰ ἱλαρύνῃ τὸν βίον καὶ διὰ ν' ἀνακουφίῃ τοὺς πόνους καὶ τοὺς μόχθους τῶν βεβαρυμένων ψυχῶν».

ρικός κόσμος, ἤτοι ὁ πολιτικός, ὁ διοικητικός, ὁ στρατιωτικός, ὁ τεχνικός, ὁ ἐπιστημονικός βίος κτλ. εἰς δὲ τὴν γυναῖκα μᾶλλον ὁ ἐσωτερικός κόσμος, ἤτοι ὁ οἰκογενειακός βίος μετὰ τῆς οἰκιακῆς ἀγωγῆς¹.

§ 53. Περὶ φυλετικοῦ καὶ ἐθνικοῦ χαρακτήρος.

Οἱ ἄνθρωποι, εἰ καὶ ἔχουσι πάντες κοινόν τινὰ καὶ οὐσιώδη χαρακτήρα ἢ τύπον, οὐχ ἥττον ἔχουσι καὶ τινὰς παραλλαγὰς, αἵτινες διακρίνουσιν αὐτοὺς ἀπ' ἀλλήλων. Αἱ παραλλαγαὶ αὐταὶ προέρχονται ἐκ τῆς διαφοροῦ φυλῆς ἢ τοῦ ἔθνους, εἰς ὃ ἕκαστοι ἀνήκουσιν.

Ἡ φυλετικὴ διαφορὰ τῶν ἀνθρώπων συνάπτεται στενωτάτα μετὰ τοῦ γεωγραφικοῦ χαρακτήρος τῶν μεγάλων τῆς γῆς τμημάτων (ἡπείρων), ὅστις ἀπεικονίζεται ἐν ταῖς ἰδιαζούσαις σωματικαῖς καὶ ψυχικαῖς ιδιότησιν ὁλοκλήρου σειρᾶς ἐθνῶν. Καὶ τὰς μὲν ἰδιαζούσας σωματικὰς ιδιότητας ἢ τὰ σωματικὰ χαρακτηριστικὰ ἀποτελεῖ ἡ διαφορὰ τοῦ δερματικοῦ χρώματος καὶ τῶν τριχῶν καὶ ἰδίως ἡ διαφορὰ τοῦ σχηματισμοῦ τοῦ κρανίου· τὰς δὲ ἰδιαζούσας ψυχικὰς ιδιότητας ἀποτελεῖ

¹ «Τὴν φύσιν παρεσκεύασεν ὁ θεὸς—τὴν μὲν τῆς γυναίκος ἐπὶ τὰ «ἔνδον ἔργα καὶ ἐπιμελήματα, τὴν δὲ τοῦ ἀνδρὸς ἐπὶ τὰ ἔξω ἔργα καὶ ἐπιμελήματα» (Ξενοφ. Οἶκον. κεφ. 7).—«Εἰ δὲ βούλει γυναίκα ἀρετὴν οὐ χαλεπὸν διελθεῖν, ὅτι δεῖ αὐτὴν τὴν οἰκίαν εὖ οἰκεῖν, σώζουσάν τε τὰ ἔνδον καὶ κατήκοον οὔσαν τοῦ ἀνδρὸς». (Πλάτ. Μένων σ. 74).—«Ἰδία μὲν ἀνδρὸς τὸ στρατηγέειν, τὸ πολιτεύεσθαι καὶ «δαμαγορεῖν» ἴδια δὲ γυναίκος τὸ οἰκοῦρεν καὶ ἔνδον μένειν καὶ ἐχδέχεσθαι καὶ θεραπεύειν τὸν ἄνδρα». (Στβ. 74, 61.).—«Ἰστοὶ γυναίκων ἔργα κοῦκ ἐκκλησίαι» (Μένανδρος).—«Μέλει γὰρ ἀνδρὶ μὴ «γυνὴ βουλευέτω τᾶξωθεν ἔνδον δ' οὔσα μὴ βλάβῃν τίθει» (Αἰσχ. Ἐπιθ. 200).—«Οὐ χρεὶ τὴν γυναῖκα δεινήν ἐν τοῖς πολιτικοῖς, ἀλλ' ἐν τοῖς οἰκονομικοῖς εἶναι» (Θεόφρ. παρὰ Στβ. 85, 7.—Τὰ δεύτερον «ἀεὶ τὴν γυναῖκα δεῖ λέγειν, τὴν δ' ἡγεμονίαν τῶν ὄλων τὸν ἄνδρα εἶχειν» (Μένανδρος).

ἡ διαφορὰ τῆς ἀναπτύξεως καὶ διευθύνσεως τῶν πνευματικῶν δυνάμεων.

Τὰ φυλετικά τῶν ἀνθρώπων χαρακτηριστικὰ εἶναι τόσον ποικίλως ἀναμεμιγμένα, καὶ αἱ μεταβάσεις αὐτῶν τοσοῦτον ἀφανεῖς καὶ δυσδιάγνωστοι, ὥστε ὁ ἀκριθέστερος αὐτῶν προσδιορισμὸς καὶ ταξινόμησις ἀποβαίνουνσι σχεδὸν ἀδύνατοι. Τούτου ἕνεκα ἐν τῇ κατὰ φυλὰς διακρίσει τῶν ἀνθρώπων περιοριστέον ἐν τοῖς φανεροῖς καὶ γενικοῖς διακριτικοῖς γνωρίσμασι. Τὰ διακριτικὰ ταῦτα γνωρίσματα, καθ' ἑαυτὰ θεωρούμενα, εἶναι ιδιότητες ἐπουσιώδεις, οὐδόλως ἀντικείμενα εἰς τὴν ἐρότητα καὶ κοινήν τοῦ ἀνθρωπίνου γένους καταγωγῆν. Ἐπισημονικῶς θεωρούμενα αἱ φυλαὶ οὐδὲν ἄλλο εἶναι ἢ παραλλαγὰι ἐνός ἀνθρωπίνου εἴδους, οὔτινος τὰς οὐσιώδεις ιδιότητας ἔχουσι κοινάς¹.

Ἐπειδὴ οἱ τύποι (χρῶμα δέρματος, μορφή κρανίου κτλ.), οἱ χρησιμεύοντες πρὸς χαρακτηρισμὸν τῶν ἀνθρώπων κατὰ φυλὰς σαφῶς διακρίνονται μόνον ἐν ταῖς ἐσχάταις ἀντιθέσεσιν (διότι ἐν ταῖς μεσαζούσαις μεταβαίνουνσιν ἀνεπαισθῆτως εἰς ἀλλήλους ἢ ἀναμιγνύονται μετ' ἀλλήλων), διὰ τοῦτο ἐλλεῖπει σταθερὰ βάσις καὶ ἀρχὴ πρὸς ταξινόμησιν τῶν φυλῶν. Τούτου ἕνεκα κατὰ μὲν τὸν Blumenbach διακριτέοι οἱ ἄνθρωποι εἰς 5 φυλὰς συμφώνως πρὸς τὰς 5 ἡπείρους, τουτέστι τὴν *Καυκασίαν*, τὴν *Μογγολικὴν*, τὴν *Αἰθιοπικὴν*, τὴν *Ἀμερικανικὴν* καὶ τὴν *Μαλαϊκὴν* ἢ *Αὐστραλιανικὴν*: κατὰ δὲ τὸν Prichard εἰς 7 καὶ κατ' ἄλλους εἰς 12—16. Λόγοι ὅμως φυσιολογικοὶ καὶ ἱστορικοὶ πείθουσιν ἡμᾶς ὅπως παραδεχθῶμεν ὡς ἀσφαλεστέραν τὴν εἰς 3 οὐσιώδεις φυλὰς διάκρισιν καὶ διαίρεσιν τῶν ἀνθρώπων, θεωρουμένων τῶν κατοίκων τῆς Ἀμερικῆς καὶ τῶν νήσων τοῦ Εἰρηνικοῦ Ὠκεανοῦ ὡς ἀποτελούντων οὐχὶ ἰδίαν φυλὴν, ἀλλὰ παραλλαγὴν τινὰ τῶν τριῶν

¹ Ἡ διάθρησις τῆς ἀνθρωπότητος, κατὰ τὸν περιώνυμον Οὐμβόλδον (Kosmos, 1, σ. 382), οὐδὲν ἄλλο εἶναι ἢ διάθρησις ἐν παραλλαγῇ, δηλουμένης διὰ τῆς κατὰ τι ἁορίστου λέξεως, φ υ λ α ῖ.

οὔσιωδῶν φυλῶν. Αἱ 3 αὐταὶ οὔσιώδεις φυλαί, εἰς ἃς διακρί-
 τεταὶ οἱ ἄνθρωποι, εἶναι ἡ *Καυκασία*, ἡ *Μογγολικὴ* καὶ ἡ *Αἰ-
 θιοπικὴ*. Καὶ οἱ μὲν ἀνήκοντες εἰς τὴν *Καυκασίαν* ἢ τὴν πρῶ-
 τὴν καὶ ἀρχέγονον τῆς ἀνθρωπότητος φυλὴν, διακρίνονται
 κατὰ τε τὴν λευκότητα τοῦ δέρματος, τὸ ὤσειδές τοῦ προ-
 σώπου καὶ τὴν ἐπιδεικτικότητα τῆς πνευματικῆς ἀναπτύξεως.
 Τοιοῦτοι εἶναι οἱ κάτοικοι τῆς δυτικῆς καὶ μεσημβρινῆς Ἀ-
 σίας, τῆς βορείου Ἀμερικῆς καὶ ἀπάσης σχεδὸν τῆς Εὐρώ-
 πης. Οἱ δὲ ἀνήκοντες εἰς τὴν *Μογγολικὴν* φυλὴν διακρίνον-
 ται κατὰ τε τὸ πιναρὸν καὶ πυρρῶδες χρῶμα, τὸ εὐρὺ καὶ πε-
 πιεσμένον πρόσωπον καὶ κατὰ τὴν ἀμβλεῖαν νοημοσύνην, τὴν
 πτωχεῖαν τῆς φαντασίας καὶ τὴν χαλαρότητα τοῦ θυμοῦ.
 Τοιοῦτοι εἶναι οἱ κάτοικοι τῆς βορείου καὶ ἀνατολικῆς Ἀσίας.
 Οἱ δὲ ἀνήκοντες εἰς τὴν *Αἰθιοπικὴν* φυλὴν διακρίνονται κατὰ
 τε τὸ μέλαν τοῦ δέρματος χρῶμα, τὸ στενὸν καὶ προβεβλημέ-
 νον πρόσωπον καὶ κατὰ τὴν νωθρότητα, τὸ δυσαναπτύκτον
 καὶ δυσμαθὲς τοῦ πνεύματος¹.

Ἡ δὲ διαφορὰ τῆς *ἐθνικότητος*, δι' ἧς οἱ ἰδιαιτέροι λαοὶ
 ἐκδηλοῦσι τὴν *ἀτομικότητα* αὐτῶν καὶ ἦτις κυρίως συνίστα-
 ται ἐν τῇ διαφορᾷ τῆς γλώσσης καὶ τῶν ἠθῶν, ἅπερ ἕκαστοι
 ἔχουσιν, εἶναι παραλλαγὴ τοῦ κοινοῦ φυλετικοῦ χαρακτῆρος
 ἐν ἣ μεγίστην δύναμιν ἀσκεῖ ἔνθεν μὲν ἡ φύσις τοῦ ὑπὸ τοῦ
 λαοῦ κατοικουμένου τόπου², ἔνθεν δὲ ἡ μάλλον ἢ ἥττον ἀμι-

¹ Σημειωτέον ὅτι ἐκ τῆς πνευματικῆς ἀμβλύτητος καὶ νωθρότη-
 τος, τῆς παρατηρουμένης παρὰ τισι φυλαῖς, οὐδὲως δικαιούμεθα νὰ
 παραδεχθῶμεν ὅτι οἱ ἄνθρωποι πρέπει νὰ διακριθῶσιν εἰς ἀνωτέ-
 ρους ἢ εὐγενεστέρους, καὶ κατωτέρους ἢ ἀγενεστέ-
 ρους, ἢ (ὅπως παρεδέχτο ὁ Ἀριστοτέλης ἐν Πολιτ. 1, 5) εἰς φύσει
 ἐλευθέρους καὶ φύσει δούλους· διότι πάντες οἱ ἄνθρωποι ἐξ
 ἴσου εἶναι προωρισμένοι πρὸς τὴν ἐλευθερίαν, τουτέστι πρὸς πρᾶ-
 γμάτωσιν τῆς ἰδέας τῆς ἀνθρωπότητος διὰ τῆς ἀναπτύ-
 ξεως τῶν ὑπὸ τοῦ δημιουργοῦ δοθειῶν αὐτοῖς δυνάμεων.

² Ὁ Ἀριστοτέλης διακρίνων ψυχολογικῶς τὰ κατὰ τόπους ἔθνη
 ἀποφαίνεται (Πολιτ. 4, 7): «τὰ μὲν γὰρ ἐν ταῖς ψυχραῖς τόποις ἔθνη

γής καταγωγή αὐτοῦ. Πλὴν τῶν φυσικῶν τούτων ἐπιδράσεων πλείστον συντελοῦσιν εἰς ἀπεργασίαν τοῦ ἐθνικοῦ χαρακτήρος ἢ ἰδιάζουσα ἀνάπτυξις τοῦ λαοῦ καὶ ἰδίως ἢ ἰδιάζουσα μόρφωσις τοῦ πολιτικοῦ καὶ θρησκευτικοῦ αὐτοῦ βίου.

§ 54. Περὶ ψυχικῶν ἀσθενειῶν.

Ὡς ἡ ὑγίεια τοῦ σώματος ἔγκειται ἐν τῇ ἁρμονίᾳ τῶν σωματικῶν ὀργάνων καὶ ἐν τῇ ἐλευθέρᾳ καὶ κανονικῇ ἐκτελέσει τῶν λειτουργιῶν αὐτῶν, οὕτω καὶ ἡ ὑγίεια τῆς ψυχῆς ἐρείδεται ἐπὶ τῆς ἀταράχου ἰσορροπίας τῶν δυνάμεων αὐτῆς καὶ ἐπὶ τῆς σκοπίμου αὐτῶν ἐνεργείας. Ἐν τῇ ψυχικῇ ὑγιείᾳ τὸ αὐτεπιγινῶσκον Ἐγώ, ὡς τὸ ἀρχικὸν κέντρον τῆς ψυχικῆς ζωῆς, γίνεται κύριον τῶν ἰδιαιτέρων ἐνεργειῶν καὶ δύναται πρὸς πάσαις ταῖς ἀμφιταλαντεύσεσι, σφάλμασι καὶ πλάναις ἢ ἀποκαταστάσει πάλιν τὴν διαταραχθεῖσαν ἰσορροπίαν. Ὅταν ὅμως τὸ ἐνσυνείδητον τοῦτο Ἐγώ, διαταραχθὲν ἐπανειλημμένως, ἐκτοπισθῇ ἀπὸ τοῦ κέντρου τῶν ἐνεργειῶν αὐτοῦ καὶ ἀπολέσῃ τὴν ἑαυτοῦ κυριαρχικὴν δύναμιν, τότε γεννᾶται ροσῶδης τις κατάστασις τῆς ψυχῆς. Αἱ διαρκεῖς διαταράξεις τῆς σκοπίμου καὶ κανονικῆς πορείας τῆς πνευματικῆς ζωῆς καλοῦνται ψυχικαὶ ἢ πνευματικαὶ ἀσθενεῖαι¹.

Ἐν ταῖς ψυχικαῖς ἀσθενείαις, ἀποβάλλουσα ἢ ψυχὴ ἢ ἐν μέρει ἢ καθ' ὅλοκληρίαν μετὰ τῆς συνειδήσεως τοῦ τε ἐγώ

καὶ τὰ περὶ τὴν Εὐρώπην θυμοῦ μὲν ἐστὶ πλήρη, διανοίας δὲ ἐνδέεστερα καὶ τέχνης· διόπερ ἐλεύθερα μὲν διατελεῖ μᾶλλον, ἀπολίτευτα ἢ καὶ τῶν πλησίον ἄρχειν οὐ δυνάμενα· τὰ δὲ περὶ τὴν Ἀσίαν διανοητικὰ μὲν καὶ τεχνικὰ τὴν ψυχὴν, ἄθυμα δὲ, διόπερ ἀρχόμενα καὶ ἠδουλεύοντα διατελεῖ· τὸ δὲ τῶν Ἑλλήνων γένος ὡς περ μεσευεὶ κατὰ τόπους, οὕτως ἀφοῦν μετέχει· καὶ γὰρ ἔνθυμον καὶ διανοητικόν ἐστὶ· διόπερ ἐλεύθερόν τε διατελεῖ καὶ βέλτιστα πολιτευόμενον καὶ δυνάμενον ἄρχειν πάντων, μιᾶς τυγχάνον πολιτείας».

¹ Ἡ θεραπεία τῶν πνευματικῶς ἀσθενούντων εἶναι ἔργον ἰδίου τῆς ἰατρικῆς κλάδου, καλουμένου ψυχιατρείας.

καὶ τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου τὸν αὐτοδιορισμόν, ἤτοι τὴν ἰκανότητα τοῦ ὀρίζειν καὶ κανονίζειν τὰς ἰδίας αὐτῆς ἐνεργείας, βυθίζεται εἰς τὰς μονομερεῖς παραστάσεις, τὰ πάθη καὶ τὰς ὀρμὰς, καὶ δεσμεύεται ὑπ' αὐτῶν.

α') Περὶ τῶν αἰτίων τῶν ψυχικῶν ἀσθενειῶν.

Ἡ πρώτη αἰτία τῶν διαταραξέων τῆς πνευματικῆς ὑγιείας καὶ τῆς νοσώδους καταστάσεως τῆς ψυχικῆς ζωῆς δύναται νὰ κεῖται εἴτε ἐν τῷ σώματι, εἴτε ἐν τῇ ψυχῇ. Σωματικαὶ βλάβαι καὶ ἀσθένειαι, ἔτι δὲ ὑπερβολικαὶ τοῦ πνεύματος ἐντάσεις, ὀξεῖαι τῆς ψυχῆς συγκινήσεις, ἀχαλίνωτα πάθη καὶ ὀρέξεις, δύνανται νὰ ἐπιφέρωσιν εἰς αὐτὴν καὶ προξενήσωσι νοσώδη τινὰ κατὰστασιν. Ἐνεκὰ δὲ τῆς στενῆς συναφείας καὶ ἀλληλεπιδράσεως τοῦ σώματος καὶ τῆς ψυχῆς, δύνανται διαταραξέαι τινὲς τῆς ψυχῆς νὰ ἐπιφέρωσιν νοσώδεις καταστάσεις ἐν τῷ σωματικῷ ὀργανισμῷ, καὶ ἰδίως ἐν τῷ νευρικῷ συστήματι, καὶ τὰνάπαλιν. Ἐν τισὶν ὅμως περιστάσεσι δὲν δύναμεθα ν' ἀποφανθῶμεν μετὰ θετικότητος ἂν νοσώδης τις κατὰστασις τῆς ψυχῆς εἶναι συνέπεια ἢ αἰτία τῆς νοσώδους καταστάσεως τοῦ σώματος. Καθόλου δ' εἰπεῖν ἡ ψυχικὴ ἀσθένεια φαίνεται ὅτι εἶναι ψυχοσωματικὴ τις ἢ ἀνθρωπολογικὴ κατὰστασις, μὴ ἀποτομένη μὲν καθ' ἑαυτὴν τῆς οὐσίας τῆς ψυχῆς, προερχομένη δὲ καὶ ὑφισταμένη ἕνεκα τῆς μεταξὺ τῆς ψυχῆς καὶ τοῦ σώματος ἀλληλενεργείας.

β') Περὶ τῶν οὐσιωδῶν εἰδῶν τῶν ψυχικῶν ἀσθενειῶν.

Ἡ ψυχικὴ ἀσθένεια ἢ εἶναι ὀλικὴ τις ἀδυναμία καὶ παρακώλυσις τῶν ψυχικῶν ἐνεργειῶν ἢ μερικὴ διατάραξις λειτουργιῶν τινῶν τῆς ψυχῆς. Ἐνεκὰ τῆς ἐνότητος τῆς ψυχικῆς ζωῆς ἢ ἀσθένεια ψυχικῆς τινος δυνάμειος συνεπάγεται πολλάκις μείζονά τινα ἢ ἥττονα ἀσθενειαν καὶ ἐτέρων ἢ καὶ γενικὴν τινα διατάραξιν τῆς ψυχικῆς ζωῆς. Διακρίνονται δὲ συνήθως τέσσαρα εἶδη ψυχικῶν ἀσθενειῶν.

α') Ἡ βλακεία. Ἡ βλακεία, προερχομένη ὡς τὰ πολλὰ ἐκ τῆς ἀτελοῦς ἢ πλημμελοῦς κατασκευῆς τοῦ σωματικοῦ ὀργανισμοῦ καὶ ἰδίως τοῦ ἐγκεφάλου, εἶναι ἐξουδετέρωσις ἢ παρακώλυσις τοῦ ὅλου ψυχικοῦ βίου, καθ' ἣν οὐδεμία πνευματικὴ δύναμις δύναται νὰ ἐνεργήσῃ κανονικῶς. Ἀδρανούσης τῆς πνευματικῆς δυνάμεως τῶν βλακῶν, δύναται ἡ φυτικὴ αὐτῶν ζωὴ νὰ διεξάγῃται καλῶς. Ἡ βλακεία ἔχει διαφόρους βαθμούς, ὧν ὁ ὑψιστος εἶναι ἡ ἠλιθιότης (cretinismus).

β') Ἡ μωρία. Μωρία εἶναι νοσώδης κατάστασις τοῦ γνωστικοῦ, καθ' ἣν τοῦτο λαμβάνει διάστροφον διεύθυνσιν κυριαρχούσης τῆς φαντασίας. Ἡ μωρία παρίσταται μερικωτέρα μὲν ἐν τῇ καλουμένῃ σταθερᾷ ἰδέᾳ ἢ μονομαρία (idée fixe), καθ' ἣν ὁ ἄνθρωπος προσηλοῦται ἀμετακινήτως εἰς πλημμελεῖ τινὰ τῆς συνειδήσεως αὐτοῦ παράστασιν¹, γενικωτέρα δὲ ἐν τῇ παραφροσύνῃ, καθ' ἣν παρατηρεῖται διανοητικὴ σύγχυσις καὶ ἔλλειψις λογικῆς τῶν παραστάσεων συναφείας.

γ') Ἡ μελαγχολία. Μελαγχολία εἶναι ἀσθένεια τοῦ συναισθητικοῦ, καθ' ἣν ἡ ψυχὴ ἀνελπὶς βυθίζεται, καὶ οὕτως εἰπεῖν ἀπόλλυται ἐν λυπηρῶ τινι συναισθήματι ἢ ἐν σειρᾷ δυσαρέστων συναισθημάτων.

δ') Ἡ μαρία. Μαρία εἶναι νοσώδης κατάστασις τοῦ γνωστικοῦ, ἐπιδρωσα ἰσχυρῶς ἐπὶ τοῦ ὕρεκτικοῦ· ἦτοι μαρία εἶναι ὑψιστος βαθμὸς μωρίας, ἐξωθούσης τὴν βούλησιν εἰς βιαίας

¹ Ἄνθρωποι μονομανεῖς, τουτέστι κατεχόμενοι ὑπὸ σταθερῶν παραστάσεων ἢ ἰδεῶν, πολλάκις διατηροῦσι πλήρη τὴν ὑγιεῖαν τῆς νοητικῆς δυνάμεως οὐ μόνον ὡς πρὸς ἄλλας αὐτῆς ἐνεργείας, τὰς ἐκτὸς τῆς περιφερείας τῶν καλουμένων σταθερῶν ἰδεῶν κειμένας, ἀλλὰ καὶ ὡς πρὸς τὸ κρίνειν καὶ συλλογίζεσθαι ἐπ' αὐτῶν τούτων τῶν σταθερῶν μὲν, ἀλλὰ σφαλερῶν ἰδεῶν. Τοῦτο δὲ ἀποδεικνύει ὅτι ἐνταῦθα δὲν ἐνέχεται ἡ διανοητικὴ δύναμις αὐτὴ καθ' ἑαυτήν, ἀλλ' ἡ κατὰ τινὰ πλημμελεῖ διεύθυνσιν μερικὴ αὐτῆς ἐνεργεία.

ἐκδηλώσεις καὶ πράξεις. Ἐν καιρῷ μανίας μετὰ τῆς γενικῆς διαπαράξεως τῆς ἐσωτερικῆς ἰσορροπίας αἴρεται καὶ τὸ δυνατόν τοῦ αὐτοδιορισμοῦ¹.

¹ Ὑπὸ τοιαύτης μανίας κατασχεθεὶς παρίσταται ὑπὸ μὲν τοῦ Σοφοκλέους Αἴας ὁ Τελαμώνιος (ἐν τῷ ὁμωνύμῳ δράματι), ὑπὸ δὲ τοῦ Ἡροδότου Κλεομένης, ὁ τῆς Σπάρτης βασιλεὺς (6, 75), οἵτινες, εἰς πολλὰς βιαιοπραγίας παρεκτραπέντες, τέλος ἠτοκτόνησαν.

ΠΑΡΟΡΑΜΑΤΩΝ ΤΙΝΩΝ ΔΙΟΡΘΩΣΙΣ

Ἐν Σελίδι	Στίχῳ	Ἄντι	Γράφει
4	20	λόγου.	λόγου,
•	21	Καὶ	οὕτω
20	21	γενκόν	γενικόν
40	13	ἦτο,	ἦτοι
51	17	καὶ	κα-
53	10	κτλ).	κτλ)
•	14	κοινωνικότητος	κανονικότητος
56	5	Μηδεΐα.	Μηδεΐα).
58	9	πνευματιῶν	πνευματικῶν
59	19	λαιμαργία	λαιμαργία
65	28	κατ' ἀρχὰς μὲν	κατ' ἀρχὰς
68	30	τετρακοστοῦ	τετραρακοστοῦ

ΠΙΝΑΞ ΤΩΝ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΩΝ

	Σελ.
ΠΡΟΛΟΓΟΣ	α'.
ΕΙΣΑΓΩΓΗ.	
§ 1. Περί τῆς ἐννοίας καὶ τῶν πηγῶν τῆς ψυχολογίας	1
§ 2. Περί διαίρεσεως τῆς ἐμπειρικῆς ψυχολογίας	2
ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟΝ	
ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΑΝΘΡΩΠΙΝΗΣ ΖΩΗΣ ΚΑΘΟΛΟΥ	
§ 3. Περί τῶν στοιχείων τοῦ ἀνθρωπίνου σώματος	2
§ 4. Περί τῆς σωματικῆς ὀργανώσεως τοῦ ἀνθρώπου	3
§ 5. Περί τῆς σωματικῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου	4
§ 6. Περί ζωτικῆς δυνάμεως καθόλου	»
§ 7. Περί τῆς ψυχῆς τοῦ ἀνθρώπου	6
§ 8. Περί συνειδήσεως	8
§ 9. Περί τῶν διαφορῶν βαθμίδων τῆς ἀναπτύξεως τῆς συνειδήσεως	»
§ 10. Περί τῶν θεμελιωδῶν ἐνεργειῶν καὶ δυνάμεων τῆς ψυχῆς καὶ περὶ τῆς ψυχικῆς ζωῆς	10
§ 11. Περί τῆς βαθμηδὸν ἀναπτύξεως τῆς ψυχικῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου	13
§ 12. Περί τοῦ νευρικοῦ συστήματος ὡς μεσολαβοῦντος ψυχικοῦ ὀργάνου	15
ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΝ	
ΠΕΡΙ ΤΩΝ ΕΚΦΑΝΣΕΩΝ ΤΗΣ ΨΥΧΙΚΗΣ ΖΩΗΣ	
ΤΜΗΜΑ ΠΡΩΤΟΝ	
Ἡ ΨΥΧΗ ΓΙΝΩΣΚΟΥΣΑ	
§ 13. Περί γνωστικῆς δυνάμεως καθόλου	17
ΚΕΦ. Α'. Περί αἰσθητικοῦ.	
§ 14. Περί ἐννοίας τοῦ αἰσθητικοῦ	18
§ 15. Περί αἰσθητηρίων ὀργάνων καθόλου	20
§ 16. Περί ἀφῆς	22
§ 17. Περί γεύσεως	23
§ 18. Περί ὀσφρήσεως	24
§ 19. Περί ἀκοῆς	25
§ 20. Περί ὀράσεως	27
§ 21. Κοινὸς τύπος τῶν αἰσθητικῶν ἀντιλήψεων	30
ΚΕΦ. Β'. Περί φαντασίας.	
§ 22. Περί τῆς ἐννοίας τῆς φαντασίας	31
§ 23. Περί τῆς δυνάμεως καὶ ἀξίας τῆς φαντασίας	33
ΚΕΦ. Γ'. Περί μνήμης.	
§ 24. Περί τῆς ἐννοίας τῆς μνήμης	35
§ 25. Περί τῶν εἰδῶν τοῦ μνημονικοῦ	36
§ 26. Περί τῆς ἀξίας τοῦ μνημονικοῦ	38
§ 27. Περί τῆς συναφείας τοῦ μνημονικοῦ μετὰ τῆς ἐγκεφαλικῆς ἐνεργείας	39

ΚΕΦ. Δ'. Περὶ τοῦ διασκεπτικοῦ νοῦ.

§ 28.	Περὶ τῆς ἐννοίας καὶ τῆς σπουδῆς τοῦ διασκεπτικοῦ νοῦ	39
§ 29.	Περὶ τῆς ἐνεργείας τοῦ διασκεπτικοῦ νοῦ	40
	ΚΕΦ. Ε'. Περὶ τοῦ θεωρητικοῦ νοῦ.	
§ 30.	Περὶ τῆς ἐννοίας τοῦ θεωρητικοῦ νοῦ	42
§ 31.	Περὶ ἰδεῶν	43
§ 32.	Περὶ τῆς ἐνεργείας τοῦ λόγου	45
§ 33.	Περὶ τῆς δυνάμεως τοῦ λόγου	46
§ 34.	Γενικὴ ἔποψις τῶν διαφορῶν ἐκφάνσεων τοῦ γνωστικοῦ	47

ΤΜΗΜΑ ΔΕΥΤΕΡΟΝ

Ἡ ΨΥΧΗ ΣΥΝΑΙΣΘΗΤΟΜΕΝΗ

§ 35.	Περὶ συναίσθητικῆς δυνάμεως καθόλου	49
§ 36.	Περὶ τῆς ποιότητος τῶν συναισθημάτων	51
§ 37.	Περὶ τῶν εἰδῶν τῶν συναισθημάτων	52
§ 38.	Περὶ τῆς ἀξίας τῶν συναισθημάτων	55
§ 39.	Περὶ ἀψιθυμιῶν	»

ΤΜΗΜΑ ΤΡΙΤΟΝ

Ἡ ΨΥΧΗ ΟΡΕΓΟΜΕΝΗ

§ 40.	Περὶ ὀρεκτικῆς δυνάμεως καθόλου	56
§ 41.	Περὶ αἰσθητικῶν ὀρέξεων	57
§ 42.	Περὶ πνευματικῶν ὀρέξεων	58
§ 43.	Περὶ πόθου, κλίσεως, πάθους καὶ ἐπιθυμίας	59
§ 44.	Περὶ βουλήσεως καὶ χαρακτῆρος	60
§ 45.	Γενικὴ ἀναθεώρησις τῶν τριῶν δυνάμεων τῆς ψυχῆς	63

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟΝ

ΠΕΡΙ ΤΩΝ ΔΙΑΦΟΡΩΝ ΚΑΤΑΣΤΑΣΕΩΝ ΤΗΣ ΨΥΧΙΚΗΣ ΖΩΗΣ

§ 46.	Γενικὴ παρατήρησις	64
§ 47.	Περὶ τῶν τριῶν ἐποχῶν τῆς τοῦ ἀνθρώπου ἀναπτύξεως ἢ περὶ ἀνθρωπίνης ἡλικίας	65
§ 48.	Περὶ ἐγρηγόρσεως καὶ ὕπνου	69
§ 49.	Περὶ ὄνειρων	71
	α') Περὶ ὑπνολαλιᾶς καὶ ὑπνοβασίας	72
	β') Περὶ μαγνητικοῦ ὕπνου	74
	γ') Περὶ ὄπτασις	»
§ 50.	Περὶ ἰδιοφυίας	76
§ 51.	Περὶ κράσεων	
	α') Περὶ κράσεων καθόλου καὶ τῆς διαιρέσεως αὐτῶν	77
	β') Περὶ αἱματώδους κράσεως	78
	γ') Περὶ χολερικῆς κράσεως	80
	δ') Περὶ φλεγματικῆς κράσεως	81
	ε) Περὶ μελαγχολικῆς κράσεως	82
§ 52.	Περὶ τῆς διαφορᾶς τοῦ ἄρρενος καὶ θήλεος γένους	84
§ 53.	Περὶ φυλετικοῦ καὶ ἔθνικοῦ χαρακτῆρος	88
§ 54.	Περὶ ψυχικῶν ἀσθενειῶν	91
	α') Περὶ τῶν αἰτιῶν τῶν ψυχικῶν ἀσθενειῶν	92
	β') Περὶ τῶν οὐσιωδῶν εἰδῶν τῶν ψυχικῶν ἀσθενειῶν	»

ΠΟΝΗΜΑΤΑ ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ ΣΥΓΓΡΑΦΕΩΣ

- 1) Περὶ τῶν πολιτικῶν τῶν Ῥωμαίων 1862 δρ. 2,—
- 2) **Εὐαγγελικὸς Κήρυξ** (σύνγραμμα θεολογικόν, ποιμαντορικόν καὶ παιδαγωγικόν, περιοδικῶς ἐκδιδόμενον) περίοδος Β', τόμος α' (1869), β' (1870) καὶ γ' (1871) δρ. 15,—
- 3) **Οἰκιακὴ Παιδαγωγική**, μετ' εἰκόνων πρὸς χρῆσιν τῶν Οἰκογενειῶν καὶ Παρθεναγωγείων, συσταθεῖσα ὑπὸ τοῦ τῆς Παιδείας Ὑπουργείου, 1889. δρ. 2 —
- 4) **Σχολὴ παιδαγωγική**, πρὸς χρῆσιν τῶν Διδασκαλείων (βραβευθεῖσα ἐν τῷ διαγωνισμῷ τῶν διδακτικῶν βιβλίων τοῦ 1888) ἐκδ. β' δρ. 2,10
- 5) **Ἱστορία τῆς παιδαγωγικῆς**, πρὸς χρῆσιν τῶν Διδασκαλείων (βραβευθεῖσα ἐν τῷ διαγωνισμῷ τῶν διδακτικῶν βιβλίων τοῦ 1888) ἐκδ. β' δρ. 1,75
- 6) **Λογική**, πρὸς χρῆσιν τῶν Γυμνασίων (βραβευθεῖσα ἐν τῷ διαγωνισμῷ τῶν διδακτικῶν βιβλίων τοῦ 1888) ἐκδ. γ' δρ. 1,05

Τιμᾶται δραχμῶν 2.